

Banub

Q

ÚJ FOLYAMIX. 5-6. SZÁM BUDAPEST, 2000. JÚNIUS ÁRA: 288 FT

MAGYAR SZEMLE

MIKLÓSSY ENDRE A BUDAPESTI URBANIZÁCIÓ TÍZ ÉVÉRŐL –
DEME TAMÁS ÉS KÖVENDI DÉNES KARÁCSONY SÁNDORRÓL –
ERDŐDY GÁBOR ÉS SZABAD GYÖRGY 1848-49-RŐL – TAMÁSKA PÉ-
TER: ÁRPÁDOK TITKAI – KÖRKÉP: HERCZEGH GÉZA, MOL-
NÁR MIKLÓS, SZABÓ ZOLTÁN KÖNYVEIRŐL – GÁSPÁR G. JÁ-
NOS: MENTÁLIS RENDSZERVÁLTOZÁS? – TÖRÖK BÁLINT AZ
1944. JÚLIUSI NYILAS PUCCSKÍSÉRLET MEGHIÚSÍTÁSÁRÓL

HÍREK. A Magyar Szemle új és régi előfizetőinek kedvezményeket ajánlunk. Régi számainkat féláron, saját kiadású könyveinket 75%-os áron rendelhetik meg. Továbbá 20% árkedvezménnyel és díjtalan postázással rendelhetik meg szerkesztőségünk útján a következő kiadók könyveit: Kortárs, Nap, Orpheusz, Széphalom Könyvműhely. A könyv ára magában foglalja a postázás költségét is. A megrendelhető könyvek listáját lapunk végén közöljük. Lapunkra előfizethet banki átutalással vagy drótpostán. Ha postai utalványt kér, küldje vissza a hátul található előfizetési szelvényt.

A Magyar Szemle szerkesztősége júniusban a Budapest VI., Csengery utca 82. sz. alá költözik. Postacímünk és telefonszámunk változatlan marad.

Szerkesztőségünk augusztusban nyári szünetet tart.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

<http://www.hungary.com/magyarszemle>

<http://www.net.hu/magyarszemle>

DRÓTPOSTACÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alap-program, Westel 900 GSM.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Antall György András, dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László,
Mellár Tamás, Molnár Gusztáv,
Szabados György, Szócs Géza, dr. Varga Csaba

Szerkesztőség: Bácsi István, Csejdy Virág,
Cselényi Béláné, Gróh Gáspár, Izinger Anna,
Kiss István, Máti Livia, Tóth Klára

Szerkesztőségi titkár: Blahó Erika

ÚJ FOLYAM IX.	5-6. SZÁM	2000. JÚNIUS
GRÓH GÁSPÁR	<i>Egy talált tárgy, avagy Könyvhét, 1950.</i>	3
MIKLÓSSY ENDRE	<i>Budapest, Budapest...</i>	6
ERDŐDY GÁBOR	<i>A forradalmi Batthyány</i>	33
SZABAD GYÖRGY	<i>Mi a teendő vereség esetén?</i>	54
DEME TAMÁS	<i>Viszonyulok, tehát vagyok</i>	66
KÖVENDI DÉNES	<i>Karácsony Sándor, az alkotó</i>	88
TÖRÖK BÁLINT	<i>Legenda vagy tény?</i>	102
TAMÁSKA PÉTER	<i>Árpádok titkai</i>	120
SZEPESI ATTILA	<i>Lázár deák földjén</i>	140
1% metafizika	ANANDA K. COOMARASWAMY: <i>Mi a művészet értelme tulajdonképpen</i>	146
KODOLÁNYI GYULA	<i>Meller Péter rajzai Krúdy Álmoskönyvéhez</i>	152

KÖRKÉP

N. PÁL JÓZSEF	<i>A nemzet: közös ügyek lehetősége</i>	163
ARDAY LAJOS	<i>Vesztes régió</i>	171
G. KOVÁCS LÁSZLÓ	<i>Amikor az orvos nemcsak gyógyít...</i>	182
SZIRA TAMÁS	<i>Magyar történelem németül</i>	188
METZ KATALIN	<i>A varázsló elveszti pálcáját</i>	190
TÓTH KLÁRA	<i>A szabadság káprázata</i>	195
KUBINSZKY MIHÁLY	<i>A negyvenéves Brasília</i>	198
GÁSPÁR G. JÁNOS	<i>A tudat rendszerváltása</i>	203
KODOLÁNYI GYULA	<i>Dr. Torma József halálára</i>	213
	<i>Summaries</i>	214
	<i>E számunk szerzői</i>	217

E számunkat Meller Péter Krúdy Gyula Álmoskönyvéhez készített grafikaival illusztráltuk. A borítón: „Rekettýésben járni: töprengés egy titok felett.”

K: Gnóh Gáspár

X 809-2

egy iskolafüzetben fennmaradt
konyhabeti emlék

EGY TALÁLT TÁRGY, AVAGY KÖNYVHÉT, 1950.

Pontosabban nem is talált, mert gondos kezek őrizték meg az utókornak. Az őrzők bizonyosak voltak abban, hogy jeles dokumentum van birtokukban, ami nem pusztán arról a kislányról rájuk maradt emlék, aki a szomszédjuk volt, s olykor a konyhájukban írta meg a leckéjét. A nagy és a kicsiny művek – ó, örök realizmus! – magukért beszélnek: egy kort még egy egyszerű házi feladat is tükröz, olykor tán klasszikus műveknél is hitelesebben. Különösen akkor, ha a hiteles tükrözést a hatalom határozottan tiltja, s minden lehetséges eszközzel meg is akadályozza.

A füzet borítóján nincs név, a gyárilag szabadon hagyott címkefelületen felirat: „Csak iskolai használatra!” Ez jelzi, hogy a kulturális forradalom adott szakaszában az iskolai füzet már erősen dotált termék volt. A borító egyébként mintázatában (apró, fekete-szürke kockák, rajta még a vélhetően az államosítás alatt lévő gyártó emblémája: Rigler) a háború előtti füzeteket követi, de a vastag, enyvezett papír helyett a belső füzetlapoknál csak alig erősebb anyagból készült. A füzetbe írt házi feladatok mellett általában nincs dátum, de annyi kiderül: az 1949-50-es tanévből való. Az alkotó talán hatodik osztályos lehetett, helyesírása csapnivaló, hibáiban következetes (múlt idő, egybe- és különírás, betűtévesztések, tárgyrág, stb.). A szövegben mindenütt a kiskamasz kor naivitása és a bőségesen áradó propaganda hatása keveredik, amit a hibákon átsikló pedagógusi nagyvonalúság hagy jóvá. Mögötte a tehetetlenség és az ideológiai szempontokon nyugvó ellenőrzés

gyanítható. A füzet majd minden írása gyöngyszem a maga nemében, mint az igazán nagy művek esetében, bárholnan idézhetnénk belőle: minden pontja archimédeszi pont, mértékét maga teremti, koherens saját világa van.

Maradjunk azonban, a kerek évfordulóra és e számunk megjelenése apropóján az 1950-es Könyvnap alkalmából született elmélkedésnél. Tehát:

„Házi feladat

A könyvnap

Mult héten könyvnap volt június 2-3- és 4-én.

A könyvnap azért mert a dolgozók megtudják venni. Régen csak a tökések tudtak hozzá jutni. A dolgozó nép csak detektív regény olvashatott.

A könyvnapon tanító mesék is vannak és Rákosi Mátyás válogatott beszédek és cikkei Sztálin, és Lenin Ifjúágáról.

Most kell pajtások olvasni (mert), hogy a fölönvünk hasznát tudjuk venni.”

(Betűhív közlés)

Mint látszik, az élet sohasem volt könnyű: a Rákosi-beszédek meg a tanító mesék könnyen összekeveredhettek az ünnepi kínálatban. Különösen akkor, ha a tanév végének vakációváró atmoszférájában kellett szegény nebulónak rögzítenie a tanári magyarázatból kiformalódott spon-tán véleményét. Amiből kiviláglik, hogy mennyivel magasabb rendű az az öntudatos ifjúság, amelyik Sztálin életraj-zának izgalmain szocializálódik, mint az a balsors verte dolgozó, akit a „tökések” a sekélyes izgalmatokat kínáló bűn-ügyi regények olvasására kárhoztattak. A szöveg értelme-zésében egy másik mű segít, mely a *Mit tanultam a népmesékből* címmel született. Az utolsó sorát idézem: „Az elnyo-más addig tartott míg kellő elméleti megalapozást nyert a nép!” Az összefüggés világos: értelmet nyer a „tanító mese” fo-galma. A dolog lényege tehát az elméleti megalapozás,

amely tézis évtizedeken át szilárdan tartotta magát. A hetvenes évek végén a szocializmus politikai gazdaságtana címmel büszkélkedő egyetemi stúdiumokon még axiómának számított, hogy ugyan nem nálunk a legfejlettebbek a termelőerők, de a termelési viszonyokban élen járunk. Mivelhogy kellő elméleti alapozottsággal bírtunk. Úgy látszik, mindez nem volt elegendő: visszajöttek a „tőkések”. Akik arról ismerhetők föl, hogy ők azok, akik hozzá tudnak jutni a könyvekhez. (Igaz, nem nagyon tülekednek értük.) A tanító mesékre szorított kislány családjával 1956-ban távozott Magyarországról, aligha olvas már anyanyelvén. A dolgozók nyíltan visszatérhettek nehezen nélkülözött detektívtörténeteikhez. A visszarendeződés tehát befejezettnek tekinthető. Egyetlen nyitott kérdés azonban maradt: mi lett a Rákosi-beszédek, Sztálin és Lenin ifjúsága iránt elkötelezett olvasókkal? A detektívregényekre fanyalodtak ők is? Vagy mára belőlük is tőkések lettek?

GRÓH GÁSPÁR

Elj: tanulmány

X 354

X 352

Gn

BUDAPEST, BUDAPEST...

9

Tíz év a rendszerváltásból

Itt, itt a nimfák! itt a cháriszok!...

Az utcán por, bűz, német szó, piszok.

(Arany János: *Vojtina Ars poétikája*)

Gazda nélkül

Ez a régi magyar szó, hogy „gazda”, az elmúlt fél évszázadban úgyszólván kikopott a használatból. Gazdája ugyanis legfeljebb a kutyának és a macskának volt, minden egyéb gazda nélküli, vagyis gazdátlan volt. Oka ennek az, hogy minden az államé volt, ő döntötte el a célokat, ő rendelkezett az eszközökről. Ámde az állam végül is „rossz gazdának” bizonyult, működésképtelenné tette és csődbe juttatta az ország gazdaságát és társadalmát is.

Az átalakuló rendszernek ezért az egyik legfontosabb feladata a „gazda” szó értelmének az új megteremtése volt, a magántulajdonon alapuló gazdaság és a helyi közhatalom párhuzamos kialakításával.

Az 1949. évi XX. Törvény a szovjet alkotmány magyar fordítása volt.

A „tanácsrendszer” az oktrojált alkotmány szerint a központi akarat végrehajtó szerve volt. Az élet valósága azonban eléggé bonyolult összefüggésrendszerbe helyezte. A központi akarat távolról se volt „mindenható” a saját végrehajtó szerveivel szemben, mivel azok mindig is hatáson kívül állhattak az „ellátandó feladatokhoz nélkülözhetetlen eszközökre” hivatkozással. Ezt a rendszert nevezték

A helyi önkormányzatok
megteremtéséről, megerősítéséről

„tervalkunak”. Az érdekkijárási hatékonyságát erősen növelte itt a „nagy méret”, ami – mondjuk meg nyíltan – kritikus beruházási esetekben nagy csődtömeg-fenyegetést jelentett. Ez az oka annak, hogy szinte a rendszer utolsó pillanataig koncentrált minden: nagyvállalatok, trösztök, óriás termelészövetkezetek, főigazgatóságok stb. kezében, és ezek mind centralizált döntéshozó hierarchiával rendelkeztek. Amihez logikusan kapcsolódott a közlekedési szerkezetek centralizáltsága is, illetőleg „ellenséges cselekedetnek” „számított minden szakmai kísérlet a szerkezet decentralizációjára.”¹

Ez a szisztéma azonban végül is kontraproduktív, forráspazarló volt. Nem is lehetett más, hiszen hatékonysági kritériumok föl se vetődhettek benne.² A döntéseket a legfelső politikai szint hozta, de ezek keret-jellegűek voltak, általánosságban mozogtak, többnyire ideológiai preferenciák szerint, és a valóság ismerete feltűnően hiányzott belőlük. Viszont az elvi határozat után már szankcionálható volt a dolog. A nyomásgyakorló csoportok ezen a módon igen hatékonyan tudták érdekeik mögé a politikai támogatást is megszerezni.³ Így volt például sokáig beruházói nagyhatalom a panelházépítés – a megyei pártapparátusok hatalmával a háta mögött –, de több más óriásberuházó érdekcsoport is kialakult. Az agrár-nagyberuházásoké, az energetikáé, a vízlépcsőépítésé, a szovjet gépipari exporté – ez volt a legnagyobb és legvégzetesebb – és a budapesti közlekedési óriásberuházásoké. Ez az egyetlen, ami túlélte a rendszerváltást.⁴

Új gazda

A rendszerátmenet kényszerítő fő feladata ezeknek az életképtelenné centralizált struktúráknak a lebontása volt, a demokratizálás ennek is egyik nélkülözhetetlen eszköze. Tárgyunkat illetően a helyi közhatalom megteremtésével.

A helyi önkormányzatok működése a korszerű európai társadalomszervezésnek a sine qua nonja. Kétféle megoldás alakult ki velük kapcsolatban. Az északi országokban inkább a „kantonális” megoldásokat kedvelik, vagyis nagyobb térségben több együtt élő település közösen választ magának önkormányzatot. Délen viszont inkább a községi megoldást, az egyes, esetenként kis települések külön önkormányzatait. Nagy-Britanniában például 1975 óta csak 521 helyi önkormányzat működik, míg a vele azonos népességszámú Franciaországban 36 551.

Minálunk csak az utóbbi jöhetett szóba. A kommunista centralizáció ugyanis a települések között erős hierarchikus rangsort állított fel a fejlesztési forrásokhoz jutás tekintetében, és ezzel programozott egyenlőtlenséget teremtett a különböző települések lakói között. A demokratikusan működő önkormányzás ezért nem látszott biztosíthatónak másként, mint úgy, hogy minden település saját önkormányzatot választ, sőt, még önállósodásra is van lehetősége helyi népszavazás alapján. Ami pedig a legfontosabb, megszűnt az alárendeltségi viszony a „megyével”, ahol a múlt rendszerben a települések sorsa fölött határoztak, megszabván a számukra jutó fejlesztési pénzeket és beruházásokat.

Hátrányai is vannak persze a települési autonómia általunk választott rendszerének. Ám ami a tárgyunkat illetően a legfőbb, e rendszer analógiájára alakították ki Budapest közigazgatását is: a főváros hozzávetőleg a „megye”, a kerületek pedig a „település” megfelelői, és közöttük nincsen alárendeltségi viszony.

Kifejezett cél volt ezzel, hogy segítsen lebontani a hatalmas városban igen nagyra nőtt centralizált struktúrákat, amelyeknek a kontraproduktivitása döntő szerepet játszott a rendszer gazdasági bukásában. És cél volt az is, hogy az érdemi döntéshozatal közelebb kerüljön a polgárokhoz, egy olyan szintre, ahol a döntések az érintettek számára átte-

kinthetők és befolyásolhatók.⁵ Ez megfelel az Európai Unió által megkívánt korszerű szubszidiaritási elvnek is.⁶

Két tiszteletre méltó célkitűzés volt ez. De egy évtized múltán sajnos be kell látnunk, hogy a megvalósulásuk Budapest esetében tökéletlen. És elsősorban nem is törvényi fogyatékok miatt – bár azokban sincsen hiány. Az a legfőbb baj, hogy a rendszerváltás nagyon hirtelen jött, és lényegében felkészületlenül és szervezetlenül találta a társadalmat. Nem volt világos sem az „államtalanításnak”, sem pedig a közképviseletnek a lényege.

A gazdaságban, aminek a problémáit az emberek a bőrükön a legközvetlenebbül érzik, eleve nyilvánvaló volt az, hogy a „központi újraelosztásnak” nevezett feneketlen zsák, aminek az alapja az állam tulajdonmonopóliuma, a „rosszakat” preferálja a „jók” többleteredményeiből. Sőt, már felsejlett, hogy egy idő után akár a kőkorszakba is visszavezethet minket. Kevésbé vált nyilvánvalóvá, mivel-hogy elfedték az emberek szeme elől, hogy az „államtalanításnak”, vagyis a privatizációnak közérdekű összefüggései is vannak, és képviselni ezeket is kellene. Még kevésbé vált nyilvánvalóvá, hogy a két cél, az „államtalanítás” és a „közképviselet” milyen feladatot jelent az önkormányzati szférában, és e fogyatékok nagyrészt máig rejtve van. Mennykőcsapásként érte például a demokratikus értékrendű, ámde tájékozatlan embereket a tb- és nyugdíjönkormányzatok megszüntetése, vagyis az ügyintézés államigazgatásba vonása. Csak hát az a helyzet, hogy az állami hivatalnok legalább felelős a kormánynak és a parlamentnek, míg az önkormányzatról kiderült, hogy nem felelős senkinek, mialatt a feladatát se tudja ellátni folyamatos állami segítségnyújtás nélkül. Ezért a hatások hihetetlenül leromlott, és a két alapvető fontosságú szociális ellátórendszer a csőd szélére került.

A települési önkormányzatokat illetően nem ennyire rossz a helyzet, mivel működik, ha nem is hibátlanul, a po-

litikai kontroll, elsősorban a négyéves választási rendszer formájában. 1994-ben az egyik peremkerület képviselője azzal nyert, hogy megígérte, visszaállítják azt az elővárosi vasutat, ami hajdan megvolt, és csak Nagy-Budapest létrehozásakor szüntették meg. Választás után a téma lekerült a napirendről. Utóbb viszont a képviselő is kikerült a parlamentből. Működik a közigazgatási törvényességi felügyelet, és létezik egy döntés-előkészítő hivatali apparátus is.⁷ Mégis alapvető problémáik vannak, aminek a gyökere az, hogy az önkormányzatokat szabályozó törvények a jogszerűség elvére összpontosítottak, és igen fogyatékos a célszerűséget biztosító intézményi rend. Az 1990. évi LXV., a helyi önkormányzatokról szóló törvény 8. §-ában osztályozza a kötelező és az önkéntes feladatokat. Sem a közvagyonnal való gazdálkodás, sem pedig a településfejlesztés nem tartozik a kötelező feladatok közé, míg az elvileg más-képp is megoldható iskolaügy igen.

Településügy

A probléma megértéséhez meg kell néznünk az érdekek időtávlatait és a településügy összetevőit. Nyilvánvaló, hogy egy rövidebb időtávon nyert haszon hosszabb időtávon esetleg tetemesebb kárt is okozhat. De mi az eltérő időtávok fő jellemzője?

Képviseleti demokráciában négy-öt év, azaz a választási ciklus a „politika” időtávja. Ennyi időn belül kell eredményt produkálni azoknak, akik a közhatalom időleges birtokosai, és mandátumukat meg szeretnék újítani a választáson.

Az üzleti befektetők érdeke normális esetben tíz év körüli időtávig terjed, mivel ennyi a tőkebefektetés megtérülésének a szélső határa, így az üzletembernek ezzel kell kalkulálnia.

Magának az embernek, vagyis a városlakónak és választópolgárnak ellenben az az érdeke, hogy lehetőleg kedvező körülmények között élje le a számára statisztikailag valószínűsíthető 75 évet, de legalábbis, hogy a gyerekeit biztató körülmények között indíthassa az életnek. Ez a szerényebb igény is 25–30 éves tervezési ciklust igényel. Ennek a megfelelője például a szociális célú lakástámogatások 25–30 év körül alkalmazott hitelkedvezménye. Így beszélhetünk rövid, közép- és hosszú időtávról a tervezésben. Van azután még egy időhatáron túli lényeges szempont is, a földi élet fennmaradása.

Mindezen eltérő időhorizontoknak az a paradox vonása, hogy „rövidebb” távon bizonyíthatóan nagyobb hasznot érhetünk el, ha a „hosszabb” időtáv érdekeit figyelmen kívül hagyjuk.⁸ Csakhogy ekkor a „hosszabb” távon már kárt okozunk. Ezek a kérdések elvileg gazdasági mérlegelés tárgyává tehetők, például diszkontálással, és éppen ez volna a tervezés egyik fő célja.

Ami meg a „településügyet” illeti, annak három, eltérő megközelítést igénylő, bár egymással szorosan összefüggő dimenziója van

- fejlesztés
- üzemeltetés
- rendezés

A város *üzemeltetésébe* mindazok a közszolgáltatások tartoznak, amelyeket a közhatalom az ott élők számára folyamatosan biztosít, hogy az életet, az élet megújítását és a gazdaság működését lehetővé tegye. Ezeknek a körét és a terjedelmét sokféle tényező határozza meg – civilizációs szint, lakossűrűség, fizetőképes kereslet, szociális helyzet stb. –, és általában a közhatalom feladatköreiben vannak rögzítve. Az üzemeltetés költségeit alapvetően az átlagbérszínvonallal, vagyis a fizetőképes kereslettel arányosan kell megállapítani. A főváros közlekedési-közüzemeltetési költségei ezért hiába fele-harmada annyiak, mint a nyugati nagy-

városokéi. Mert a keresetekhez képest kétszer-háromszor akkorák.

A helyi politikusoknak nyilvánvaló politikai érdekük ahhoz fűződik, hogy az üzemeltetés színvonala érzékelhetően javuljon, hiszen ez az újraválasztásuk fő feltétele, mivelhogy a választóknak a „rövid távú” érdeke is. Ugyanakkor a gazdaságfejlesztés számára is kedvező komparatív előny lehet ezeknek a ráfordítást növelő költségeknek az alacsonyan tartása. Gyakori eszköze ez a várospolitikának. A bevétel ilyen esetben csak a folyó kiadások fedezetét kell biztosítsa. Az élénkülő gazdaság hatalmas externális hasznot eredményezhet a városnak. Ennek a feltétele persze az üzemeltetés mentesítése a profitkényszer alól, amit csak köztulajdonban lehet biztosítani.

A város *fejlesztése* azt jelenti, hogy a városi élet, a szó legátfogóbb értelmében, magasabb szintre emelkedik: nő a szolgáltatások köre és színvonala, javul a város esztétikai és szimbolikus imázsa, erősödik a gazdasága és a jövedelemteremtő képessége.

Ez a lakosoknak is érdeke ugyan, de ők rövid távon és közvetlenül általában nem érzékelik. Alapvetően a gazdaság szereplőinek az érdekkörébe tartozik, akik e folyamatból biztos és jól kalkulálható profitot húznak, és éppen ezért szívesen részt is vesznek benne. Piacgazdaság esetében a város ezt leginkább a kínálat megteremtésével tudja kedvezően szabályozni. Az „állami gazdaság” a városfejlesztés tekintetében éppen azért volt oly deficites, mivel hiányzott belőle a *haszon* motivációja.

A város *rendezése* viszont azt jelenti, hogy léteznek az üzleti középtávú kalkulációt meghaladó szempontok is, mert ezek híján hosszabb időtávon már károsodás éri a várost és lakóit. Lényegében amiatt, hogy a rövidebb időtávon kalkulált döntések visszafordíthatatlan, vagy csak költségesen visszafordítható negatív eredményeket hoznak. A példa kedvéért, egy rossz helyen megépített benzinkút

megakadályozhatja egy létfontosságú későbbi városi útnak a csatlakozását.

Jól látható itt az elvi nehézség, vagyis hogy a szükséges hosszú távú döntéseket a rövid távú sikerben érdekelt politikai testületnek kell meghoznia. Sehol a világon nem született még érdemi megoldás erre a problémára, és ez a hiány több mint nyugtalanító. A „tüneti” megoldás az, hogy a „hosszú távú” tervet erős hatályossággal látják el, és mintegy kiemelik a köznapai döntések köréből: alkotmányos kérdésnek tekintik, országos hatáskörbe utalják, minősített többséghez kötik, közgyűlés diszkrecionális hatáskörébe vonják és így tovább. A mi jogrendünkben az utóbbi megoldás realizálódott. Az 1990. évi LXV. önkormányzati törvény 10. §. (1)d) a településrendezési terv jóváhagyását a képviselő-testület át nem ruházható hatásköréként írja elő. Mint azóta láttuk, ez kevés a terv hatékonyságának a biztosításához. Parkinson emlékezetes példája szerint, az atomerómű vitája 2 perc, a biciklitárolóé meg 2 óra, mivel ahhoz mindenki ért.

A történetek értékeléséhez a fentieket előre kellett bocsátanunk.

A közérdekről

A rendszerátmenetnek egyik neuralgikus pontja a képviseleti demokrácia elvének a gyakori félreértése. A képviselők hajlamosak arra, hogy a megbízásukat „pártállami” jelleggel fogják fel, azaz időben és tartalomban korlátlannak. Persze valóban nem könnyű egy meghatározott időre választott testületnek ennél jóval hosszabb kihatású döntéseket hozni. Bonyolult szakmai és legitimációs kérdések vetődnek fel ilyenkor. Példaképpen álljon a következő eset.

Magyarország egyik legpatinásabb műszergyára 1989-ben csődbe került, mivel a vezetői évtizedeken keresztül el-

mulasztották a szellemi innovációt, a termékfejlesztést és a piaci marketinget. Viszont megmaradt a 4 hektáros hatalmas telektömb, a főváros egyik legértékesebb helyén. Tüstént kinézte magának egy német építővállalkozás, és az új kerületi önkormányzat szakmai, és még ki tudja milyen manipulálásával erre a zöldövezetben fekvő telekre 10 szintes (28 méteres) magasságú, 12 hektár szinterületű beépítést tervezett. Hosszú, bonyolult háborúskodás kezdődött a főváros, a kerület, a lakossági érdekvédő csoport között, aminek a végső, kompromisszumos eredménye a beépítés 30%-os csökkentése lett. A „Gesztenyés” egyesület a rájuk sok éven át nehezedő hatalmas nyomás alatt szétfoszlott, a tagjai idegileg-fizikailag felmorzsolódtak.

Az önkormányzat képviselője azt mondta egyszer egy tiltakozó lakónak, aki inkább közparkot szeretett volna oda: „Van rá 2 milliárd Ft-ja? Mert akkor van park.” Szempontként tehát csak a pénzügyi bevétel jelent meg, a városépítés és a lakossági érdek hozzá képest elhanyagolhatónak minősült.

Természetesen valahogy így történt volna a pártállami időkben is, legfeljebb a végső szót a pártközpont megbízottja mondja ki. De egy demokratikusnak mondott testület számára ez nem igazi mentség. Szakmailag ez a döntés persze akár jó is lehetne. Amit azonban nem hagyhatunk a „megérzésre”, mint a jelen esetben. Van rá vizsgálati módszer⁹ és van egyeztetési eljárás is. A testületek azonban többnyire mindkettőt letudni való, fölösleges koloncnak tekintik, időhúzásnak, ami akadályozza őket a döntéshozatalban. A törvényszövegben szereplő „közmeghallgatás” szót, amit az angolszász joggyakorlatból vettünk át, nem értették meg. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy minden lényeges fejlesztés előtt az egyeztetést le kell bonyolítani az érintett lakossággal. Nálunk ez egy évente egyszer megtartott, tartalom nélküli „szabad pártnappá” „transzformálódott. Hogy a megalapozottság

a felelős döntésnek, vagyis a közérdek képviselőjének a feltétele, az még nem vált világossá.

A közvetlen lakossági érdekképviselő Budapestén ma többnyire rosszabb, mint a tanácsrendszerben volt. Súlyos mondat ez, de tényszerű. A főváros közgyűlésében nincsen képviselve a területi érdek, még annyira sem, mint az Országgyűlésben. 1994-ig legalább a közgyűlés tagjai voltak a kerületek küldöttei is, ha sokra nem is mentek vele. A Lágymányosi híd építését például hiába ellenezte mindhárom érintett kerület (IX., XI., XXI.). Azóta ez sincs, csak központilag összeállított pártlisták.

A kerületi közgyűlésekben van ugyan egyéni választóköri körzet, de a testület munkáját itt is a frakciófegyelem irányítja. Ezen belül gyakran a valahonnan betáplált szempontok, amikhez a képviselőknek igazodniuk kell. Tulajdonképpen a „kijárás” személyes kapcsolatokon alapuló és a múlt rendszerben általánosan elterjedt gyakorlatának a továbbélése ez. Nosztalgia támad bennünk a *virilizmus* háború előtti intézménye iránt, amikor a legnagyobb adófizetők választás nélkül, alanyi jogon lettek a testület tagjai. Mert ez legalább áttekinthető „kijárás” volt, és a helybéli nagy adófizető bizonyára felelősséget érzett az iránt, hogy az ő adóját mire fordítják. Általános volt, hogy ezek jóval több adót fizettek, mint amire kötelezve voltak, ez tisztességgnek is számított. Mai szemmel nézve ez szinte hihetetlen.

A szakszerűség hiánya

A testület laikusokból áll, a döntéseket szakmailag felkészült hivatali apparátusoknak kell előkészíteni. A bázisuk adva volt a tanácsi rendszer VB hivatalaiban, ezek lettek az önkormányzati hivatalok. De sajnos anélkül, hogy az új feladatokat és az ehhez szükséges új szervezeti és működési rendet komolyan átgondolta volna valaki.

Az elmúlt rendszerben e hivatalok dezintegráltak voltak, jórészt államigazgatási ágazati függésben, ami természetes is egy központi újraelosztáson alapuló rendszerben. De természetellenes, ha az önkormányzat a saját gazdájává kell váljon. A „gazda” fogalma így megfoghatatlan, hiszen a szakapparátusból hiányzik az együttműködés, a képviselő-testület pedig már csak a koordináció és összefüggések nélküli előterjesztésekkel találkozik – amelyeken már a legnagyobb jóindulattal se lehet segíteni. Különösen súlyos ez a hiány a főváros szintjén, ahol az elmúlt tíz évben épp emiatt maradt el minden érdemi stratégiai döntés, és került a város a problémákkal való sodródás állapotába.

A városüzemeltetés szempontjából súlyosan problematikus lépésnek kell tekinteni a közművek privatizációját. (Víz-művek, Csatornázási Művek) Kétségtelen, hogy ezek az elmúlt rendszerben kontraproduktívak, forrásnyelők, az eredmény iránt érzéketlenek voltak. A privatizáció motívumai között valószínűleg szerepet játszott az a megfontolás is, hogy az üzleti szféra jobban meg tudja őket rendszabályozni, és haszonnal képes majd üzemeltetni. De kinek a hasznára? A törvény szerint ezek önkormányzati alapfeladatok, és még az elláthatóságuk is kérdésessé válik intézkedési jogkör híján.¹⁰ Az árképzés meg kikerült az önkormányzat hatásköréből, a piaci szféra profitkényszere alá. Holott, mint említettük, a korszerű városgazdálkodás épp ennek révén nyújtott díjkedvezményekkel emelheti a város komparatív versenyképességét. Az eladásnak lehet persze józan indoka is, mint a fejlesztő tőke bevonása, de esetünkben ez is kérdéses. Az a komplex, hosszú távú gazdasági mérlegelés, ami az optimális döntéshez kellett volna, mindenesetre nem készült el, és így az eladás célszerűsége sem ítéltető meg. Annyi bizonyos, hogy ez a privatizáció nagyon megnehezíti az átgondolt városfejlesztést. A két kockázati lehetőség a közpénzből csinált priváthaszon, a másik a városi szándéktól független önérdékű beruházás.

A fejlesztést illetően az a legfeltűnőbb hiány, hogy a főváros tíz év alatt se készített fejlesztési koncepciót. 1991-ben a hivatal elutasította a tervezési ajánlatot, 1994-ben pedig félbeszakította a Második Millennium címmel készülő, a városfejlesztés kialakítására vonatkozó munkát. A jelenleg készülő koncepció nagy valószínűséggel nem nyer jóváhagyást a ciklus végéig, és így a városnak nem lesz stratégiája a vállalkozókkal való egyeztetésre. Budapest valószínűleg az egyetlen város Magyarországon, amelynek nincsen fejlesztési koncepciója. Ennek meghatározó oka az intézményi reform elmaradása, ugyanis az egyes szakmai ügyszakályok az elmúlt rendszerben megszokott érdekviszonyaik szerint jártak el, és mindig elzárkóztak a stratégiaileg egybehangolt fellépéstől. Magának a városfejlesztésnek még formális gazdája sincsen a főváros hivatalában.

A dolog összefügg a városvezetésnek a tervezéstől való irtózásával is. „A tervezés – kommunista csökevény” idézi Szalai Anna a felelős véleményt. (Város meg a képe, Népszabadság, 1996. július 5.)

A totális állami tervezés kétségkívül csődbe vezetett – de a felkészületlenség ebből azt a hibás következtetést vonta le, hogy *maga a tervezés fölösleges*.

Így előállt egy sajátos ellentmondás. Magyarország a rendszerváltáskor a lehetséges gazdasági stratégiák közül a „kínálatit” választotta, vagyis a komparatív előnyök nyújtását a hazánkba érkező tőke számára. Így jöttek például a nagy transznacionális vállalatok. Ám Budapesten az érdemi kínálat várostervezést igényelt volna. Annál is inkább, mivel a példátlanul központosított városszerkezet elég kevés érdemi fejlesztési lehetőséget hagyott a befektetők számára.

A helyzet eléggé elképesztő. Az elmúlt évtizedben 10–12 milliárd dollár működő tőke érkezett a fővárosba, aminek tapasztalat szerint körülbelül a fele építésre szokott menni. Ez olyan 150 milliárd forintot tenne ki – évente.

A millennium óta nem volt ekkora fejlesztő erő Budapesten. Hol van hát? Mi épült az 1890-es években, és mi épült az 1990-es években? Mire büszkék a magyarok, mi érdekli a turistákat, mi vonzza a vállalkozó tőkét? A hiányosság nyitja éppen az, hogy ez a most érkezett tőke nem várost épített, csak házakat. Mivelhogynem volt olyan egységes kínálati elgondolás, ami a városépítésre ösztönzött volna.

A városrendezést illetően súlyos kiindulási alapprobléma, hogy rossz volt maga a törvényi szabályozás. Az érvényben lévő még az előző rendszer igényei szerint készült, és nem sikerült újat létrehozni közel egyidejűleg az önkormányzati törvényekkel. Így azután egészen 1997-ig ezen a fontos területen igen fogyatékos volt az önkormányzati joganyag, viszont komoly érdekek is fűződtek a rendezetlenség fenntartásához. A fővárosi rendezési terv készítői például, bizonyára nem ok nélkül, nem voltak hajlandók feltüntetni a tervlapokon a belterületi határt. Ezt a kérdést csak az új építési törvény előírása oldotta meg. A legsúlyosabb probléma az, hogy a városszerkezet centralizáltsága megmaradt, és ez az érdemi kínálatot, az említettek szerint, erősen leszűkítette.

A főváros fejlesztésében a kétszintű közigazgatás alapproblémája az önkormányzati vagyon megosztása volt. Fő szabályként a főváros kapta az összefüggő műszaki infrastruktúra-rendszereket, és a kerületek a telek- és ingatlanvagyon nagy részét. A kettő azonban kiegészíti egymást, hiszen az ingatlan közmű nélkül nem használható, és a közmű is értéktelen, ha nincsen felhasználója. A kapcsolat különösen fontos a városfejlesztésben, ahol az építkezésnek előfeltétele a megfelelő infrastruktúra. A fejlesztésnek tehát az a dilemmája, hogy „fővárosi” ráfordítást igényel, de „kerületi” hasznot hoz. A megoldás olyan közösen elhatározott akció lehet, amelyben a ráfordításon és eredményen szerződéses alapon megosztoznak. De ehhez együttműködés kellene, ami nincs, jószerével kísérlet se

történt a megszervezésére. A gazdátlanság fő kárvallottai, a peremkerületek, néhány éve szerveztek egy informális érdekegyeztető fórumot. Jól elárulja ez a tény, hogy már a helyi közigazgatás is a centralizációs mechanizmusokban látja a maga fő problémáját. A főváros és a kerületek közötti viszony ma már lövészárók-háborúra emlékeztet. Az alapja ennek az, hogy a városfejlesztést a felek „nulla-összegű” játszmának tekintik, ahol csak egymás rovására lehet nyerni, akár a kártyában. A „nulla-összegű” játszma a tervalku szisztémára jellemző. Jól mutatja e példa, mennyire nem sikerült még a gondolkodást megváltoztatni. Holott minden sikeres fejlesztés „pozitív összegű” játszma, vagyis közös nyerési esélyt kínál a résztvevőknek.

Egy lépés előre, két lépés hátra

Hát ezt a Lenin által ajánlott koreográfiát jól megtanultuk! A településügy reformjának a kiindulása a nyolcvanas évek közepétől kibontakozó forráshiány volt. Ez arra készítette a pénzügyi kormányzatot, hogy mindenkit saját források feltárására ösztönözzön. Így azután a kerületi tanácsok lehetőséget kaptak arra, hogy bevételeik kiegészítéseképpen értékesítsenek kezelésükben lévő ingatlanokat. Élt is vele ki így, ki úgy. A dolog jogi háttere elég tanulságos. A tulajdonjognak három fajtája ismeretes, a használatra, a birtoklásra és a rendelkezésre vonatkozó jog. Az elidegenítést csak a legutóbbi foglalja magába, ezért teljes értékű tulajdonjognak csak ez tekinthető. Ugyanakkor a kommunista jogrendben, ahol minden az államé, a szó szoros értelmében másnak nincs is joga erre, amit „tanácsi tulajdonnak” neveztek, az csak a birtoklásra vonatkozott. Jobb ezt nem bolygatni, exlexben volt, akár maga az egész rendszer... A két fő lehetőség a korrupciótól se mentes kótyavetyélés és a felértékelő fejlesztés volt.

Ez utóbbival indult el újból olyasvalami, amit városfejlesztésnek, azaz az értékekkel való haszonelvű gazdálkodásnak nevezhetünk. Az I. és a IX. kerület dolgozott ki ilyen logika szerinti telekgazdálkodási koncepciót. A legfontosabb ilyen kezdeményezés a XI. kerületben történt. Elemzések során nyilvánvalóvá vált, hogy a városi telkek értéke és hozadéka esetenként jóval nagyobb a kerület ipari tömbtelkein, mint a már nagyrészt csak vegetáló ipari termelés haszna, és ezért felmerült a kerületi tanácsban, hogy egységes koncepció alapján egy olyan hatalmas volumenű ingatlanfejlesztést lehetne itt eszközölni, ami a XXI. századi főváros számára egy új Duna-sort eredményezne, a kerület negyedmillió lakóját Duna-parttal ajándékozna meg, a befektető tőke számára kedvező beruházási lehetőséget, a főváros egészének pedig a déli kapcsolatok radikális megjavítását hozná – hiszen itt a legközelebb, a legolcsóbb és a legegyszerűbb a csatlakozás a nyugati és a balkáni kontinentális fő irányokhoz. Amit a vállalkozó tőke is tüstént felismerne. Jó kiegészítő fejlesztési övezete lehetett volna ez az akkoriban készülődő világkiállításnak is. A tervszerűség szerint az egész piaci alapon lehetett volna megvalósítani, a tulajdonosok által alapított fejlesztő részvénytársaság formájában.¹¹

Csak hogy mivel ez a fejlesztés mind a mai napig elmaradt, a tőke lerohanta helyette az M1-es autópálya bevezető szakaszát és az M0 megépült déli szektorát. Akkora zöldmezős beruházások vannak ott, hogy csak győzzük beszívni a benzingőzt, mivel ezek csak személykocsival közelelithetők meg.

Az, hogy a piacgazdaság ilyen meghatározó fontosságú intézményeit, mint a részvénytársaság és a közhasznú városfejlesztés, éppen a piacra és a demokratikus önrendelkezésre hivatkozó rendszerváltás akadályozta meg, több mint különös. De tény, hogy az újonnan felállt önkormányzatok (a kerületi és a fővárosi is) azonnal levették a napi-

rendről, és a fejlesztési problémáik megoldására azóta is egyfolytában a negyven év óta megszokott, kormányzati pénzekért folytatott alkuk módszerével próbálkoznak. A Lágymányosi híd esetében ez be is vált, a délbuda-rákos-palotai metróvonalnál egyelőre nem.

Cápa?

Annál is sajnálatosabb ez, mivel az önkormányzati elv alapján elképesztő mennyiségű vagyont kaptak, hogy a problémáikat a továbbiakban ennek segítségével oldják meg. A teljes önkormányzati vagyonnak körülbelül kétharmadát a főváros kapta meg, a radikális államtalanítás után ő lett Magyarország legnagyobb tulajdonosa. Igaz, a kezelendő problémái se voltak csekélyek.

A vagyonnak a legértékesebb – és a városfejlesztés szempontjából legfontosabb – része az volt, aminek a feltárása, mint láttuk, megkezdődött már az előző rendszer vége felé – vagyis a telekvagyon. A törvény úgy rendelkezett, hogy a privatizáció során az iparterületek telkei folyamatosan önkormányzati tulajdonba mennek át, a felét megkapja a helyi önkormányzat, a másik felét pedig egy központi fejlesztési alapon keresztül az ország valamennyi önkormányzata, illetőleg e területek a szükséghez képest tőlük vásárolhatók ki.¹² Ez az összességében jó ezermilliárd forint értékű vagyon azonban gazdálkodást igényelt volna – ami elmaradt. A hírhedt „Tocsik-ügy” még a csúcst se teszi ki ennek a jéghegynek. Százmilliárdok tűntek el ugyanis az önkormányzatok kasszájából.

Ennek a vagyonnak a legnagyobb része a főváros úgynevezett „déli iparterületein” volt, a IX., X., XI. és XXI. kerületekben, és a feltárásuk városfejlesztést igényelt volna. Ami pedig nem történt meg – igaz, a törvény se írta elő kötelezően. Csinálni azért mégis lehetett volna, hiszen nem

volt tilos, és az önkormányzati törvény – önkéntes feladat formájában – kifejezetten buzdított is rá.

A legnagyobb baj azonban az, hogy ennek a *lucrum cessans*nek¹³ a fele a vidéki önkormányzatokat sújtotta – amelyek már eleve is jóval kevesebbet kaptak a vagyonból. Így esett el a magyar vidékfejlesztés egy 500 milliárd forintba becsülhető vagyoneértéktől. Mialatt a főváros változatlanul arra tart igényt, hogy a vidék továbbra is úgy támogassa beruházási forrásokkal, mint az előző fél évszázadban.

Piacról pedig, és boszorkányokról, mivelhogy nincsenek, szó se essék. Egy elkeseredett kutató írta még az elmúlt rendszerben azt, hogy „Budapest – Magyarország cápája.” Meg is bélyegezték demagógia miatt. Ámde mit mondjunk akkor erről a telektörténetről? Vagy mit mondjunk a kútba ejtett világkiállításról?

A parlament 1992-ben az *Expo '96* eredeti, túlméretezett programját – ami még az előző rendszer gigantomán és forrásérzéketlen logikája alapján készült – megfontoltan a pénzügyi realitás szintjére redukálta. A rendező főváros viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a megnövekedő idegenforgalom által igényelt infrastruktúra-fejlesztés többletköltségeit a kormányzat finanszírozza. Ami voltaképpen méltányos is volt, és megfelelt az önkormányzati törvénynek is.¹⁴ A döntő fontosságú elem egy új Duna-híd volt a főváros déli övezetében – aminek építését a kormányzat átvállalta.

Csak hogy a főváros, szakmai felkészületlensége miatt, nem tudott más objektumot javasolni, mint az előző rendszer koncepcióiból örökölt és szakmailag már akkor is sokat támadott Lágymányosi hidat. Így azután ez épült meg, több mint 20 milliárd forintból. Körülbelül ennyi volt az Országgyűlés által az expó egészére biztosított pénzügyi támogatás. Holott ugyanezt a funkciót, városfejlesztési és környezetvédelmi szempontból mérhetetlenül kedvezőbben, 3 milliárdból meg lehetett volna valósítani

a Galvani útnál. Az 1992-es hídépítési tervpályázaton, amit költségvetéssel együtt kellett benyújtani, a műszaki megoldásoktól függően 1,8 és 4,9 milliárd volt a két szélső ajánlat. Ez a Fehérvári úttól a csepeli gerincútig terjedő útszakaszt is magába foglalta, a szükséges csomópontokkal együtt. És ennek híján változatlanul megoldatlan maradt Csepel megközelítése és kihasználatlan a főváros legfontosabb fejlesztési adottsága, a déli iparterület.

Am ami a leginkább sajtáságos: miután a főváros vezetése ezen a módon megszerezte az állami pénzt a saját beruházásához, megakadályozta a vidéket abban, hogy az expó mellékrendezvényeinek a segítségével kiépíthesse a saját nemzetközi kapcsolatait. Mintegy 2-3 tucat ilyen rendezvényre készültek országszerte – ásványok világkiállítása és hasonló formájában –, és még pénzt se kértek hozzá a rendezők, megoldották volna saját forrásból. Nos, nem volt mit megoldani. A főváros vétót emelt az expó ellen.¹⁵

Contraaquincum

A rómaiak, midőn kolonizálták a Kárpát-medencét, megálltak a Duna jobb partján, Pannonia tartományban, és megelégedtek azzal, hogy a bal partot „Barbaricumot” ellenőrzés alatt tartják. Villákat, kellemes városegüttest, amfiteátrumokat és őrtornyokat építettek itt maguknak. Viszont a túloldalon volt időtlen ideje a Duna legfontosabb átkelőhelyének a hídfője, ezért az utak ide vezettek, a barbárok pedig nagy piacot létesítettek itt. Ennek a kontrollálására épült Contraaquincum hatalmas erődje, amelynek a sarokbástyája a Belvárosi Templom mellett még ma is látható.

A kontroll persze csak akkor működik, ha a piac itt marad. Ennek feltétele, hogy ne lehessen másfelé menni. Ide kell tehát vezetni minden utat, és meg kell akadályoz-

ni, hogy az utak másutt kereszteződjenek. A koncepció nem sokat változott. Így azután a fővárosi tömegközlekedés 80 százaléka a Belvároson préselődik át, a gépkocsiforgalom 82 százaléka a Nagykörúton belüli térséget érinti, „piac” meg csak itt található. A nagy bér-irodaházban az Astoriánál, metrók és más közlekedési fővonalak metszéspontján, 60 ezer forint a bérleti díj négyzetméterenként. Az Orczy téren épülő bérirodákban 3 ezer forintban reménykednek, míg a Külső Jászberényi úton, a tönkrement iparvállalatok irodaházaiban már néhány száz Ft-nak is örülnek. A bérleti díj ugyanis a kinyerhető profittól függ, ez pedig a megközelítési lehetőségtől.

Van-e különbség, mint hogy a légiók hajdani ellenőrző szerepét átvette a pénzügyi szabályozás?

A kolonizált harmadik világban megfigyelhető, hogy a hatalmi-gazdasági centrumok közvetlen közelében óriásvárosok rettentő slumjeibe tódul a népesség, mivel morzsákra a gazdagok asztaláról még leginkább itt lehet számítani: Mexico City, Sao Paolo, Kairó, Lagos, Algír, Delhi, Bombay stb. Másrészt viszont a helyzetüket meghatározza, hogy semmi lehetőségük nincsen az életük megszervezésére és lehetőségeik bővítésére. A slum egy kezelhetetlen emberi töltelék, fölösleges és káros is. A tudomány – már és még – nem vonta le ennek az operatív következményeit. Madách Imre eszkimó-jelenetében láthatjuk a probléma megoldását.

A harmadik világban a slumképződés a népességrebbanással is összefügg. A mi helyzetünknek az a sajátossága, hogy – eltérően a harmadik világtól – ez a slum a city-centrum peremén egy demográfiai összeomlás küszöbén van keletkezőben. A másik sajátosság, hogy a társadalmi tradícióink és demokratikus alkotmányunk tulajdonképpen lehetővé tennék a társadalom ama érdekérvényesítését, amiről az önkormányzatok Európai Chartája beszél. „Semmit rólunk nélkülünk” – a rendi de-

mokráciának ez a mondata Széchenyi Istvánnak is kedvence volt. Nyilvánvalóan ez a magatartás lenne a jövő záloga. De az emberek egyelőre inkább a „lábukkal szavaznak”, nem látván lehetőséget érdekeik másféle érvényesítésére.

Sodródás

Fővárostervezés tehát nincs. Így azután a főváros, noha van vagy 100 milliárd forintnyi mobil pénze, ezt kötvénybe fekteti. Sajátságos, hogy ekkora keresleti konjunktúra mellett, mint amit az ide érkező vállalkozó tőke jelent, ezt a pénzt nem a városra, a kínálat javítására fordítják. Tervezés híján azután a várost, és az egész agglomerációt hátrányosan érintő fogyatékoságok halmozódnak fel. Nagyrészt még az elmúlt rendszer örökségei – de a változások a problémákat általában elmélyítették, és megoldani ebben az évtizedben egyet sem sikerült közülük.

Néhány a fontosabbak közül:

- Az M0 autópálya keleti, pesti szakaszának a hiánya. Ezért zúdul a kamionforgalom a fővárosra.

- Dél-Buda és Csepel közlekedésének a megoldatlansága. Mind a közúti, mind pedig a tömegközlekedés rossz.

- Az agglomeráció és a főváros tömegközlekedési kapcsolatainak a hiánya. Több mint félszáz nyugat-európai nagyvárosban működik ilyen egységes rendszer, a berlini és a londoni a legjelesebb. Minálunk még a közlekedési szövetséget sem sikerült létrehozni a BKV, Volán, MÁV között.

- A Moszkva tér megoldatlansága. Észak-Buda formája már majdnem ellehetetlenült, és ez a tér mérhetetlenül lezüllött állapotban van.

- A parkolás krónikus lehetetlenségei. A nyugati nagyvárosok P+R (park and ride) rendszere csak a tömegközlekedés fejlesztésével együtt valósítható meg.

– A központi szennyvíztisztító telep hiánya. A szennyvíz háromnegyede tisztítatlanul ömlik a Dunába, ez a Dunapart rendezését is lehetetleníti.

Ugyanakkor folyik a villamoshálózat felszámolása, a forgalmilag kedvező „átmenő” járatok megszüntetése – legutóbb az 1-es és 4-es autóbuszokat szüntették meg, illetve darabolták föl részjáratokra –, tervezett a trolibuszok megszüntetése is. Látható, hogy a legtöbb probléma a tömegközlekedésben jelentkezik, ennek megfelelően romlik is a mutatója. Egy jó évtized alatt 80 százalékról 65-re esett vissza az aránya a teljes közlekedésben.

A közlekedésnek a kulcsszerepe könnyen érthető, hiszen a városi problémák főleg a megközelítéssel függenek össze. Ez nagy részben növeli a hely értékét, hiszen ez a város lényege, de túlhasználat esetén hátrány, azaz értékcsökkentő is lehet. De ha ez így van, miért nem kezdődött el a problémák megoldása?

Az a fő oka, hogy szinte valamennyi felsorolt alapprobléma rendezése akadályozná a dél-budai metróvonal megépítését. Kisebb részben azzal, hogy forrásokat vonna el tőle, hiszen például 16-szor nagyobb villamoskapacitás teremthető meg ugyanannyi pénzből, de nagyobb részben azzal, hogy megoldaná azokat a gondokat, amelyekre hivatkozik ez az öncélú óriás beruházás. Az önkormányzati törvény szerint a helyi közlekedés önkormányzati alapfeladat, és valamennyi városban így is kezelik. Csupán a főváros az, amely állami segítséghez ragaszkodik ebben is.

Álljon itt példának 1 milliárd forintból összegből megvalósítható közlekedésfejlesztés összehasonlítása, 1997-es árszinten, utazás/hálózat-km, nap dimenzióban: (forrás: Budapest közlekedési rendszerének fejlesztési terve, I. 1997. március)

metró	500
személykocsi	1000 (az utépítést is beszámítva)
autóbusz	4000 (szintén utépítéssel együtt)
villamos	8000

Az élet persze nem áll meg. Koncepció híján is fejlődik a város. Részben beruházó vállalkozások fejlesztik, részben meg a kerületi önkormányzatok. De problémák mindkettővel vannak.

A vállalkozó tőke legfontosabb megjelenési formája az elmúlt évtizedben a fővárosban a bevásárló gigacentrumok tömeges megjelenése volt. Szokatlan a fejlett országokban, hogy a kereskedelmi tőke kapjon befektetési koncessziókat, tekintettel a minimális hozzáadott értékre. De mi mások vagyunk. Így lehet a fővárosnak a kimondott fejlesztési célja a „kiskereskedelem korszerű tömegigényeinek a kiszolgálása a bevásárlóközpontokban és a luxusigényeké a belvárosi kisüzletek fenntartásával.”¹⁶

A bevásárlóközpont gazdaságfilozófiája a monopóliumképzés, amivel diktálni lehet a kiskereskedőknek, mint a helyiségek bérlőinek, és a beszállító kistermelőknek is. Érvelni lehet a hatalmas forgalom miatti ellehetetlenülés okán a közpénzből való infrastruktúra-fejlesztés mellett is. Egy fővároskörnyéki önkormányzat, miután szép bevételt szerzett a telkeknek a bevásárlóközpontok számára történő eladásából, most a nagy forgalom miatt a metró kiépítését követeli. Ez azért is jó, mert ha az üzlet netán beuccsol, az így ellátott telkek értéke óriási lesz, és nagy priváthaszonnal lehet majd eladni őket.

Még érdekesebb a bevásárlóközpont városfejlesztési koncepciója. „Az építészeti tömegjáték (...) befelé fordított önálló utcájával megteremtve egy belső hangot, vásárlást, csillogást, szórakozást, derűt, a sétálás és szemlélődés gyönyörűségét, ahol elfeledkezhetünk a körülöttünk nyüzsgő hangos, erőszakos, és bántó külső világról.”¹⁷ Líraian vonzó kép ez, csakhogy vegyük tekintetbe: amiről itt el kell feledkeznünk, az maga *Budapest*. A tervező láthatólag lemond arról, hogy segíteni próbáljon rajta, és megoldásként az elfeledkezést ajánlja. (Csak a profitról nem feledkezünk el...)

A kerületi önkormányzatok jelentős fejlesztő hatásköröket kaptak. De az ésszerű használatuknak két akadály volt.

Az egyik a szakmai fogyatékoság. Részint a testület eltökélten „rövid távú” érdekeltsége, amely a pillanatnyi bevétel kedvéért rögtön semmibe vesz minden hosszabb távú, igazi érdeket. Igaz persze, hogy magából a leépült közgondolkodásból is kiveszett a gazdaságtannak az az elvi megállapítása, hogy a föld is érték, amivel gazdálkodni kell. Illetve mindenki tudja, ha a saját telkéről van szó. Csak köztulajdon esetében felejtik el.

Így aztán foghíjat, tömbbelsőt, óvodaudvart, közparkot, ami csak van, mindent odaadnak az első vállalkozónak. A budai zöldövezetben folyik a lebetonozás, fogynak a fák és szaporodnak a házépítés arányában a gépkocsik, nő a forgalom és szennyeződik a levegő.

A másik fogyatékoság a központosodott városszerkezetből adódik. Lehetetlenség a kerületek számára, hogy alközpontokat alakítsanak ki, azok nélkül pedig alig lehet a vállalkozó tőke megjelenésére számítani. Nincs megfelelő építési telekkínálat sem. Az 500 négyzetkilométeres város zsúfoltnak tűnik, holott a laksűrűsége mindössze annyi, mint egy dunántúli falué, 35 fő/ha. Ennek a „Contra-aquincum” szindróma az oka, a centralizáltság, ami a terület nagy részét alig megközelíthetővé és ezzel használhatatlanná teszi.

Van azért ki nem használt „értékes” terület is jócskán – de ezzel is gazdálkodni kellene, ami többnyire hiányzik. Jellemző az új keletű gazdátlanságra a Váci út esete. Az évtized elején átadták itt az északra vezető új metróvonalat. Közpénzből épült és igen drága volt, de legalább felértékelte az ott lévő ingatlanokat. Lett is ebből haszna – no nem a beruházási pénzt előteremtőknek, hanem a befektetőknek. Az újabb metróvonal építése pedig újabb közpénzekre vár.

Ha viszont szabályozott az önkormányzat és a befektető együttműködése, akkor igen jelentős városfejlesztő hatás érhető el. Így indult el 1992-ben egy városnegyed-rekonstrukció a Ferencvárosban. A SEM IX. társaság végzi, amit a kerületi önkormányzat, az OTP és a CDC francia állami fejlesztési bank alapított. Az igen jó városszerkezeti pozíciójú, ámde rendkívül lerobbant Közép-Ferencváros felújítására vállalkoztak „pénz nélkül”, vagyis a további építések mindig a már elkészült lakások eladási árából finanszírozzák. Így érték el azt, hogy a mindössze 70 millió Ft-os induló alaptőkével eddig mintegy 1000 új lakást adhattak át, és körülbelül ugyanennyit újítottak föl. A vállalkozás nullszaldós. Az önkormányzattal feladatmegosztást alakított ki, annak alapfeladatait érintően. Például a lebontott házak lakóit nagyrészt az önkormányzat helyezi el, viszont a SEM IX. segítséget nyújt a lakásfelújításokban. Az akció 1998-ban elnyerte az Ingatlanfejlesztők Nemzetközi Szövetségének, a FIABCI-nek a nagydíját, és a Hild-émlékérmet is. A József Attila által hajdan a hulló korom városperemeként megénekelt térség ma már London Mayfair-negyedére kezd hasonlítani. Érdemes ezt a 70 millió forinttal elért városfejlesztési eredményt összehasonlítani a fővárosnak a több mint *ezerszer annyi* forrásával – és elért eredményeivel.

Az évtizedet végeredményben mégis a megoldatlan alapproblémák felhalmozódása jellemzi. Gyorsan romlik a tömegközlekedés aránya a gépkocsihasználat rovására. Hatalmas a zsúfoltság, a zaj és a légszennyezés a belső kerületekben. A nemzetközi kamionforgalom sehogy se tudja elkerülni a várost. Megoldatlan a szennyvíztisztítás. Slumosodik a bérházövezet, és már a lakótelepek egy része is. Radikálisan visszaesett a lakásépítés. Szinte menekülés jellegű a kiköltözés a városból. 1978-ban 21 000 lakás épült, ennek a fele volt panel, 1990-ben 5000, 1998-ban pedig 2400. Az elmúlt fél évszázadban soha nem volt ilyen

alacsony az építési volumen. Ez szorosan összefügg a városi telekkínálat hiányával is – ami viszont a városszerkezet eltorzulásával. Tíz év alatt 10 százalékkal csökkent a népesség, holott eközben jelentős volt a bevándorlás is. A főváros szociológiai összetétele teljes átrendeződésben van az integrálhatatlan társadalmi rétegek irányába. A városi ellátó hálózatok – boltok, mozik stb. – pangnak, az önkormányzatok bérletbe adási lehetőségei csökkennek. Miközben, és ez már országos gazdasági probléma, a hazai kistermelők kiszorulnak az értékesítésből. A vállalkozó tőke építkezései részint agyonzsúfolják a belső városnegyedeket, részint a városperemre kerülnek bevásárlóközpontok formájában.

Fenyegetőek a folyamatok társadalmi következményei is: a hajléktalanok tömege, a piszok, a durvaság normává emelkedése, a közbiztonság hiánya, a társas élet összeomlása. Mindenki a lakásába zárkózik, és a pénzesebbek számára seregestül épülnek az őrzött lakóparkok, akár Brazíliában. És a szintúgy őrzött „bevásárlóparkok”, a földi paradicsom ígéretével a lakhatatlanná váló város helyett. Elveszőben az emberek hite az érdekérvényesítés lehetőségében, széthullóban az, amit szociológiai értelemben „városnak” nevezünk. Prága és Krakkó, Bécs és München, sőt még a félig háborús Belgrád is derűsebb és emberségesebb hangulatú ennél a tülekedő, rosszkedvű és végtelenül frusztrált városnál, a mi fővárosunknál. Ahol még a „sikeresek” is rosszul érzik magukat, menekülnének. És persze ők tehetik is meg leginkább.

Happy end?

Budapest adottságai persze hatalmasak. A pusztasors felsorolásuk is külön tanulmányt érdemelne, kifejtésük pedig egy kötetméretű koncepciót. Mutatvány ebből a „Második Mil-

lennium" címmel, a BME Urbanisztikai Intézetében 1994-ben készített helyzetelemzés és fejlesztőstratégia-vázlat. Sajnos, nyilvánosság elé a mai napig még nem került. De a lényegét röviden itt is összefoglalhatjuk.

Piacgazdaságot feltételezve a fejlesztést a kereslet és a kínálat igényeinek összehangolásával kell megvalósítani. A kereslet fő tényezői: a „kertváros” és a tömegközlekedéssel jól ellátott forgalmi gócpont, a „sarok”. Kínálat pedig a Duna-parton teremthető meg, a felhagyott ipari területeken és a közlekedés-szállítás hatalmas és eredeti funkcióiban fölöslegessé vált tartalékterületein, a hajdani bérházövezetben és a peremkerületek településrész-központjaiban, amik városrész-alközponttá volnának fejleszthetők. A vállalkozói szféra ezt már fel is ismerte. Így épült meg a West End City a Nyugati pályaudvarnál. A kínálat feltárásával a vállalkozói források megjelenhetnének az érdemi városfejlesztésben – úgy, ahogyan Közép-Ferencváros ellenpéldaként idézett rekonstrukciójánál láttuk.

A piacbarát városfejlesztésnek tehát háromféle feladata lehet¹⁸:

1. Sok sarok és mérséklődő gépkocsihasználat.
2. Sok, rendezett vízpart, zöldterület, parkosított lakónegyedek.
3. Barátságos emberek barátságos lakókörnyezetben.

Kedvező esetben egy jól felkészült városvezetés ezeket a célokat meg is valósíthatja. A gazdasági, ökológiai és társadalmi adottságokat kell csupán a lakosság és a gazdasági szereplők számára hozzáférhetővé tenni, mert egy ilyen típusú fejlesztés saját maga fogja megteremteni a megvalósításához szükséges források nagy részét is.

Jegyzetek

- 1 Perczel Károlyt az ÉVM-ből azért távolították el, mert tervtanulmányt készítettett arról, hogyan lehetne egy közvetlen Székesfehérvár–Szolnok vasútvonallal kikerülni a fővárost.
- 2 A legnagyobb és legriasztóbb példa a második „Vas és Acél országa” koncepció volt a hetvenes évek közepétől. Erre ment rá mintegy két-évi teljes nemzeti termékünk (GNP)
- 3 Ez volt például a mechanizmusa a Dunai Vízlépcső beruházásának.
- 4 Miklóssy E.: *A magyar szocialista rendszer összeomlása*. Valóság, 1998/8. sz. 24–26. l.
- 5 *European Charter of Local Self-Government* (Preamble, Art. 3-4.)
- 6 Az 1931-es Quadragesimo anno pápai enciklika alapján, amely a társadalmi test tagjainak a támogatásáról ír – ezt jelenti a „subsidium affere” szó – azok beolvasztása-államosítása helyett.
- 7 A Városházáé ugyan diszfunkcionális és dezorganizált.
- 8 Elképesztő példája ennek, ahogy az évtized elején Esztergom önkormányzata elutasította a katolikus egyetemet.
- 9 Az 1996. évi XXI., területfejlesztési törvény 23. §. (2e) és (5) pontjában írja elő a hatásvizsgálatot.
- 10 Néhány éve egy Balaton menti településen vízdíjvita miatt a privatizált szolgáltató megszüntette az ellátást – mialatt a törvény ezt önkormányzati kötelező feladatként írja elő.
- 11 A terv a VÁTI-ban készült el, 1990-ben, „A lágymányosi iparterület fejlesztési koncepciója” címmel. E sorok szerzője társtervező volt benne.
- 12 1991. évi XXXIII. Törvény az önkormányzatok vagyónáról, 51. §.
- 13 Az „elmaradt haszon” a római jogban.
- 14 1990. évi LXV. Törvény a helyi önkormányzatokról, 64. §. (1). Az Országgyűlés törvényben rögzített módon pénzügyileg támogatja a fővárost, ha az országos érdekű, és saját erejét meghaladó feladatra vállalkozik.
- 15 Egy 1999-ben a főváros befolyása alatt készült tanulmányterv ezt mondja: „Budapest kellemes multikulturális városállammá fejleszten-dő.” (BAFT területfejlesztési prekoncepció, 15. l.)
- 16 BAFT prekoncepció, idézett tanulmány, 35. l.
- 17 A „Bermuda-háromszög” beépítési tanulmánya, 1991.
- 18 Miklóssy E.: *Budapest – változások és lehetőségek* (in Falu-Város-Régió 1997/3-4.) alapján.

k: Endrey Gábor kód: Batthyány Lajos

A FORRADALMI BATTHYÁNY*

G róf Batthyány Lajos pályája az arisztokrata ifjak számára megszokott keretek között indult. Az 1830-as évek elején tett nyugat-európai utazásainak tapasztalatai, a korabeli liberális szakirodalomból szerzett elméleti ismeretei, valamint a kibontakozó magyarországi reformkor konkrét politikai és eszmei hatásai eredményeként viszonylag rövid idő alatt megfogalmazta eszmerendszerének alapelveit, s már az 1839/40-es országgyűlésen átgondolt programmal kapcsolódott be a főrendiház munkálataiba. A feudális társadalom, az abszolutisztikus kormányzati viszonyok s a nemzeti függés felszámolásáért harcba induló ifjú magánas egy, a szent szövetségi rendszert felváltó liberális Európába egyenrangú partnerként beilleszkedő, kifelé és befelé egyaránt szabad Magyarország megteremtését tekintette generációja történelmi feladatának. Magatartásában a családi örökségként magával hozott etikai tartásra épülő küldetés tudat a politikai morált evidenciaként megelőző olykori naivitással, a feltartóztatathatlan haladásba vetett hit néhol utópisztikusnak tűnő optimizmusával keveredett.

Batthyány korai megnyilvánulásait alapvetően befolyásolta az a meggyőződése, hogy a szükséges átalakulást az arisztokráciára támaszkodva, annak vezető szerepét elismerve kell végrehajtani. A Széchenyiével rokon indíttatású

* Részlet Batthyány Lajos *A cselekvő politikus* című, a Pannonica Kiadónál *A történelem fekete-fehéren* című sorozatban megjelenés előtt álló munkából.

elképzelés természetesen szorosan kapcsolódott a gróf kiváltságos társadalmi helyzetéhez, de jelentős mértékben motiválta azt felfogása is, mely a polgári átalakulás magasabb rendű, a sajátos magyar történelem menetébe jobban illeszkedő variánsának egyértelműen a szerves fejlődést tekintette. Mindez azonban távolról sem közelíti Batthyányt az öncélú, elkülönült mágnási reformokban gondolkodókhoz. Gróf Dessewffy Aurélék „fontolva haladó „reformkonzervatív irányzatától a kezdetektől elhatárolja magát, de fokozatosan eltávolodik Széchenyi platformjától is, a liberális nézeteiket konzervatívra cserélő angol politikusokhoz hasonlítva a „legnagyobb magyart”. Eszményképe, a monarchikus demokrácia kialakításában az első rend politikai felkészültségét, történelmi tapasztalatait, gazdasági és társadalmi súlyát nélkülözhetetlennek tekintette. Konceptiója az 1840-es években kettős megközelítésben nyerte el végleges tartalmát: megfogalmazása egyszerre feltételezte az abszolutisztikus kormányzati rendszer felszámolását, illetve a birodalmon belüli alárendelt szerep megszüntetését. A neki tulajdonított kettős funkció ismeretében érthető, miért szánt társadalomképe és politikai programja megfogalmazása során megkülönböztetett jelentőséget a népfelség elvének.

Széchenyitől, Wesselényitől, Eötvöstől eltérően nem próbálkozott meg azzal, hogy a reformfolyamat formálásához elméleti munkák megírásával járuljon hozzá. Jellemző, hogy a reformkor leghevesebb ideológiai összecsapásában, a Kelet Népe-vitában sem vesz részt személyesen. Korának progresszív műveit ismerve, munkatársaival rendszeres eszmecsere-t folytatva gyűjtötte össze a különböző véleményeket, hogy azokat magában elrendezve és megérelve alakítsa ki a gyakorló politikus szuverén álláspontját, stratégiáját. A felmerülő vitakérdéseket átgondolva, az egymásnak feszülő álláspontokat sok irányból megközelítve, kiélezett döntéshelyzetek egész során át jutott el programja

kidolgozásához. A reform alternatívái közötti tájékozódásban, az irányvétel eldöntésében az indulásnál Wesselényi gyakorolt rá döntő hatást; elképzelései konkretizálásában, programtervezete első részletes kibontásában Eötvössel és Teleki Lászlóval kialakított szoros együttműködése volt segítségére; a törekvéseinek hatékony országgyűlési képviselőletéhez szükséges taktika megválasztásában Deák példája inspirálta. A reformfolyamat fejlődésével lépést tartva s azt tevőlegesen ösztönözve következetesen képviseli, részvételével megerősíti az ellenzék politikáját, hogy helyének ön-maga számára történt végső tisztázását követően a jogvédő álláspontot a jogszerzővel összekapcsolva gazdagítsa és továbbfejlessze azt. Állásfoglalásaival, döntéseivel a reformkori magyar liberalizmus demokratikus irányban nyitott, de a szélsőséges radikalizmus túlhajtásaitól magát következetesen elhatároló irányzatát képviselte meggyőző következetességgel és eredményességgel.

Döntő befolyása az ellenzék irányításában az 1840-es években immár megkérdőjelezhetetlenné vált, és mindenki magától értetődőnek tartotta, hogy övé legyen a vezető szerep. A hatalmat azonban nem kívánta kisajátítani, csupán a haza felemelkedésének ügyét akarta szolgálni. Népszerűségre nem vágyott, szorosabb barátságot senkivel nem kötött, bizonyos fokig mindig magányos maradt. Egyedüli megbízható szövetségésének házastársát, gróf Zichy Antóniát tekintette. Visszafogottsága mégsem akadályozta meg abban, hogy felismerje: a reformmozgalom sikere szervezett, fegyelmezett csoportmunkát követel, melynek élére állva Kossuth Lajosban ismerte fel első számú, legtehetségesebb segítőtársát.

1847. november 12-én ünnepélyes körülmények között megnyílt az utolsó rendi országgyűlés, amelyre Batthyány és Kossuth szoros együttműködése mellett minden korábbinál szervezettebben készült a reformellenzék. A követek döntő áttörésben reménykedtek, és az előző

évek negatív tapasztalatai alapján elszánták magukat arra is, hogy ezúttal nem érik be látszateredményekkel felérő taktikai kompromisszumokkal.

Már az országgyűlés első heteiben lezajló főrendiházi viták is jelezték, hogy Batthyány különös szenvedéllyel veti magát bele a küzdelembe. Az alkotmányos játékszabályok keretein ugyan nem túllépve, de a kialakult szokásokkal tudatosan szakítva, olykor a törvényes játékteret tágító lépésekkel, s ha szükséges, szinte provokatív eszközöket is igénybe véve harcolt céljai eléréseért. Magyarország újjászületésének perspektíváit társaival egyetértésben birodalmi és nemzetközi összefüggésekben értelmezte, s a figyelmet a kormányzati rendszer, az udvar politikájának bírálatára összpontosította. Arra törekedve, hogy Bécs általa kívánatosnak tartott mozgásterét már a viták kezdetén legalább elvben meghatározza, azaz korlátozza, az adminisztrátori rendszerrel kapcsolatos sérelmeket felsorolva újfent hangot adott demokratikus népszuverenitás-értelmezésének. December 13-i felszólalásában indokoltnak tartja, hogy „úgy tekintsük a nemzet jogait, miképp azok de natura sua (azaz természetüknél fogva – E. G.) már a nemzet tulajdonai, és annak valódi örökségét képezik, és hogy azoknak csak egy részét ruházta át képviselőjére, melyet saját érdekében mandatariusa (azaz képviselője – E. G.) által akart gyakorolni, s e képviselőségnek egy része a végrehajtó hatalom.”. Mindezek alapján egyértelműen úgy tekinti, „hogy ott, hol tisztán és világosan kimutatni nem lehet, hogy a nemzet ez vagy amaz jogát átruházta a kormányra, azon jog természetesen most is a nemzet mellett megmaradt, azt a nemzet el nem veszthette”.

Programadónak is tekinthető, a kibontakozás legfőbb csapásirányait megrajzoló 1847. december 7-i beszédében Magyarország alkotmányos törekvéseit az 1790/X. törvényekre visszavezetve s a *Pest-megyei követutasítás* szellemé-

ben azt kifogásolta, hogy a Habsburg-birodalom a diplomáciai kapcsolatokban abszolutisztikus hatalomként jelenik meg, hogy „a magyar alkotmányosság... kitagadva, tökéletesen desavoyirozva és diplomatice ignorálva találja magát”. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a kontinens a későbbi évtizedek fejlődését magyar szempontból is alapjaiban meghatározó változások előtt áll, elemzése folytatásaként leszögezte: „És míg jóslati tehetség nélkül kitálhatni, hogy a legközelebbi háború elvek háborúja fog lenni, és hogy azon két jelszó, mely bizonyos idő óta két ellenséges táborba seregelte maga körül a státustudomány és a szónoklat férfiai, maholnap lobogókon lesz olvasható, melyek után rohanandnak Európa majd minden hadseregei – vajjon, akkor is közömbös dolog fog-e lenni a magyarra nézve Ausztriának külpolitikája? Ha annak zászlóin nem a mindnyájunkat lelkesítő alkotmányos szabadság, hanem az undorító, törvényeink által száműzött korlátlan hatalom jelszava leend felírva? Így minden esetre csak szomorú választást engedvén a magyarnak.”

A gondolatmenetben felsejlik a félelem, hogy a jövő esélyeiről is döntő, küszöbönálló világméretű konfliktusban Magyarország rossz oldalra kerülhet, s nem tudja majd nemzeti érdekeit érvényre juttatni. A feltételezett veszély lehetséges elhárítása módjaként utal a kitörés kényszerére, amennyiben a bécsi politika nem hagy más esélyt. A fenyegető konfliktus megelőzésére a teljes birodalom átfogó alkotmányos átalakításának követelményét fogalmazza meg, határozottan szögezve le: „Én előttem axióma, hogy tudniillik egyáltalában nem fér meg ugyan azon kormánypálca alatt az uralkodás korlátlan rendszere a korlátolttal, a nélkül, hogy ezen két incompatibilitás (azaz összeférhetetlenség – E. G.) egymásra corrosive ne hasson”, s „szerintem nem megy ki egyre: vajon a mutatkozó alkotmányos mozgalmak oda viszik-e a dolgot az örökös tartományokban, hogy maholnap az egyik tartomány alkotmányos biztosíté-

kul szolgáljon a másiknak? Vagy hogy ezek ezentúl is elnyomatván, egy felül az irigység, más felől a lenézés tovább is függőben engedje maradni életük felett Damoklész kardját."

Batthyány történelmi távlatokban gondolkodó állásfoglalása nem maradt ismeretlen és visszhang nélkül Magyarországon kívül sem. A cseh liberálisok például levélben fordulnak hozzá, s a heidelbergi Deutsche Zeitung egyik január végi számában nyilvánosságra hozott üzenetükben rokonszenvükről biztosítva üdvözölték a magyar reformtörekvéseket, mindenekelőtt annak a Habsburg-birodalom jövőjére vonatkozó elemeit.

A karácsonyi szünet pihenést és feltöltődést ígérő napjai váratlan meglepetéssel szolgálnak az ellenzék vezére számára. Gróf Széchenyi István fordul hozzá levélben, hogy baráti kéznyújtását felajánlva minden konkrét előzmény nélkül politikai együttműködést kezdeményezzen. December 25-i választleveleiben Batthyány udvariasan fogadja a „barátságos magánérintkezés „erősítésének gondolatát, fontosnak tartja azonban kategorikusan leszögezni azt is, miszerint „ebből még korántsem következik az, hogy mi ketten nyilvános életünk közelebbi feladatai felett valaha egyetérthetünk, vagy hogy ennek megkísértése is kíváncsatos volna. „Az udvarias, de egyértelmű elutasítás komolyan sértette Széchenyi közismerten végletekig túlzott érzékenységet, hiúságát egyaránt, és sokban hozzájárult ahhoz, hogy az elkövetkező hetekben fokozta Batthyány ellen irányuló indulatos támadásainak intenzitását.

A felfokozott idegállapotban dolgozó, az ellenzék működését minden részletében határozottan kezében tartó Batthyány időnként tapasztalható erőszakos fellépése, olykor parancsoló stílusa többekben ellenszenvet váltott ki. Az egyébként is féltékeny Széchenyi érzelmileg túlfűtött napló-bejegyzése arra utal, hogy „Sokan vannak, kik szenvedélyesen belekötnének Batthyány Lajosba, s lelőnék. Én is". A Kossuthék „radikalizmusát" ugyancsak elutasító Lónyay

Menyhért pedig úgy ítéli meg, hogy „Batthyány Lajos van minden mögött”, és Kossuthot Batthyány „hálójából ki kell venni”. A hatalmas munkatempó, a Béccsel és a hazai konzervatívokkal folytatott küzdelem, de mindenekelőtt az ellenzéken belül visszatérően felszínre törő ellentétek és személyeskedő konfliktusok felőrlik a gróf erejét. Rendkívül idegesnek mutatkozik, napokon át igen rosszul érzi magát, álmatlanság gyötri. Az orvosok komolyan aggódtak állapotja miatt, s egy február 22-i titkos jelentés is felfigyelt egészsége rosszabbodására, igaz, a hírmondó azt az objektív körülmények mellett nem kis mértékben „szenvedélyes temperamentumá”-ra és „rendetlen életmódjá”-ra is visszavezette.

Batthyány állapotának alakulását azonban elsősorban a politikai fejlemények befolyásolták. Ismeretes, hogy a januári és februári hónapokban az ellenzék az adminisztrátori rendszer problémáját állította az agitáció középpontjába. Néhány hét elteltével azonban a kormány gróf Széchenyi István javaslata alapján ellentámadásba lendült, és titkos megbeszéléseket kezdeményezett a diéta kezdetén megválasztott István főherceg nádor, a konzervatívok, az ellenzék köréből pedig Szentkirályi Mór, ifjabb Pázmándy Dénes, Lónyay Gábor és Menyhért részvételével. A Batthyány és Kossuth politikai elszigetelésére s egy „mérésékelt középpárt” létrehozására irányuló próbálkozás sokáig eredményesnek ígérkezett. A tárgyalások során formálódott az a kölcsönösen elfogadhatónak tűnő kompromisszumtervezet, amely a sérelmek azonnali orvoslásáról lemondva az adminisztrátori rendszernek csupán fokozatos felszámolását helyezte kilátásba, s a kormány részéről viszonzásként bizonyos korábban blokkolt törvényjavaslatok elfogadását ajánlotta fel.

Január végére már a tervezett királyi leirat, sőt a válszfelirat megfogalmazásáig is eljutottak. Batthyány azonban felháborodását nem titkolva, határozottan utasította

vissza ellenzéki társai magatartását s a nádor együttműködésre, az ismertetett megállapodáshoz történő csatlakozásra buzdító kezdeményezését. Széchenyi február 5-i naplóbejegyzése szerint „Kossuth mint kalapács, Batthyány mint fújtató” működött együtt az „összeesküvés” következményeinek elhárításán, és valóban tény, hogy a végül is pozitív véget ért intermezzo még inkább közel hozta egymáshoz az ellenzék két legmeghatározóbb vezéralakját, fokozva bennük a szolidaritás érzését és erősítve a kölcsönös egymásrautaltság tudatát.

Átmeneti gyengélkedése ellenére, majd azt fokozatosan leküzdve Batthyány megkülönböztetett figyelemmel fordult a polgári átalakulás kulcskérdéseit érintő parlamenti polémia felé. Különösen nagy aktivitással vett részt az egyre inkább kiéleződő vitákban, jelentős mértékben befolyásolva azok irányát. Az örökváltság kérdésében különösen radikális február 4-i indítványában, az alsótábla által december 21-én megszavazott felirattervezettel szembefordulva, s mindenekelőtt gróf Szécsen Antallal heves vitába bonyolódva felszólalt a földesurak teljes kárpótlása ellen. Kossuthnak az Ellenzéki Nyilatkozat megfogalmazása során képviselt, de társai által többször is leszavazott álláspontjára helyezkedve, s a megfelelő pillanatot annak újra felvetésére jó érzékkel megválasztva lépett fel az „igazságos” rendezés mellett.

Meg volt ugyanis győződve arról, „hogy nagy önámításban vagyunk, és talán nehezítettni fogjuk a dolog kivitelét, sőt hátulsó ajtót nyitunk a nem akaróknak, ha oly szorosán ragaszkodunk azon feltételhez, hogy a földesúrnak tökéletes kármentesítése mellett történjék meg az örökváltság, mert a tökéletes kármentesítéstől előbb-utóbb el kell állanunk, ha valósítani akarjuk az egészet, és a tökéletes kármentesítés helyett meg kell elégednünk a méltányos kármentesítéssel, mert a tökéletes kifejezéssel közel állunk ahhoz, hogy absolute semmit sem fogunk kapni”. Nem kis

bátorsággal valójában a jobbágyszáma számára az igazságosnál előnyösebb, a földesurak számára viszont hátrányosabb kárpótlás megszavazását szorgalmazta. Politikai kockázatokat is tudatosan vállaló: az elégedetlenek tiltakozását provokáló és haragjukat magára vonó kezdeményezésével döntő mértékben járult hozzá az áprilisi törvényekben végül is testet öltött kompromisszum kimunkálásához, illetve elfogadtatásához.

Ugyancsak 1848. február 4-én a magyar nyelv és a nemzetiségek problémakörében folytatott eszmecseréhez hozzászólva, többek megdöbbenését és tiltakozását kiváltva azt javasolta, hogy a horvátok számára, úgynevezett „belső ügyeikben” biztosítsák a latin mellett saját anyanyelvük használatát, és ne kényszerítsék őket egy holt nyelv alkalmazására. Kezdeményezésével a nemzeti-ségi kérdés nacionalista szélsőségektől mentes kezelésének igényét demonstrálta. Álláspontja szerint ugyanis „sem az igazsággal, sem a józan politikával meg nem fér az, hogy mi, kik már felhagytunk azon reményekkel, miszerint a kapcsolt részekre reá parancsolhassuk saját nyelvünket, belviszonyaikba s a közéletbe őket egy holt nyelv használatára akarjuk kárhoztatni”. Szerinte „ez olly zsarnokság, mellynek példáját a világ történetében nem ismerem. Tudok példát, hogy a hódító nemzet saját nyelvét reá parancsolta a hódítottra, de hasonlót ehhez nem hiszem, hogy valaki tudjon mutatni, hol tudniillik érdekében illy félszeg és gyáva eszközhöz kívánt volna folyamodni. Merem jóslani, hogy ez bennünket nemcsak rosszallására az egész világnak, de kaczagására is ki fog tenni „– fejt ki szenvedélyes, önkritikus iróniával. Az elmentétek szerinte értelmetlen és szükségtelen kiélezése helyett azt javasolja, hogy „alkotmányosságunk mellett buzogjunk”, annál is inkább, mivel „az alkotmányosságnak tulajdona, hogy a mellett buzogván, szintűgy nemzeti nagyságunk talpkövéét fogjuk letenni, úgy mint viszont

mennél hatalmasabb fog lenni a nemzet, annál biztosabban fog állani az alkotmányosságra nézve, mert egyik a másikra hatással van” – fejt ki az ország nemzetközi elismertségét belső alkotmányos fejlettségével közvetlen összefüggésbe állítva.

Az általa elutasított megközelítés további káros következményeit az országhatár és az etnikai határ önkéntelen összemosásában, s ezzel a magyar külpolitikai törekvéseket mintegy perspektivikusan önkorlátozó kihatásaiban jelöli meg. Nézete szerint ugyanis „a nemzeti nagyság... nem mozdíttathatik elő akkor, ha mi egy bizonyos jövőben Magyarország határait csak odáig reménylenénk, vagy akarunk kiterjeszteni, míg nyelvünknek honosítása valószínű lesz.” Holott az előjelek alapján azt sem zárja ki, hogy „Magyarország régi határait visszanyerheti”, s éppen ennek esélye eljátszásától kellene tartanunk, „ha identificálnók a magyar nyelv használatát nemzetünk nagyságával”. A bírált elgondolással szemben érvelve nemzetközi, mindenekelőtt angol, francia és amerikai példákra hivatkozik, melyek alapján határozottan kimondja: „nem a nyelv affinitása szabja meg a geographiai határokat, hanem más elemek léteznek, s ritka szerencse, hogy a geographicus helyzet s politikai conjunkturák és a nyelv affinitása olyan legyen, hogy összességőleg circumseribálja a nemzeti határt”.

Batthyány országgyarapító, kissé túlzottan optimista jövőképe Nagy Lajos korát idézi, és kiterjed Galíciára, Szerbiára, Boszniára, illetve Bulgáriára is. Az országban élő nemzetiségek, a szomszédos népek együttműködési készségének megnyerése érdekében is sürgeti azon alkotmányos, polgári intézmények és mechanizmusok megteremtését, melyek „mágnes gyanánt” vonzanák őket a magyar koronához, s nem pedig más szomszédokhoz, „kik nekik hasonló üdvös institutiókat ajánlani nem képesek. „A vázolt ambiciózus törekvések esetleges nemzetközi elfogadása érdekében is fontosnak tartja bebizonyítani „az egész

világ előtt, hogy nem vagyunk gyávák az erősebbek, és nem vagyunk zsarnokok a gyengébbek ellenében, hogy épen oly erősen, oly elhatározottsággal bírjuk védeni alkotmányunkat ott, hol megtámadtatik, más részről kívánjuk és tudjuk tisztelni a külön nemzetiségeket és azoknak saját nyelvükhöz ragaszkodásukat.”

Nagy horderejű javaslatával Batthyány nem kevés államférfiúi bölcsességgel kívánt már ekkor a szerinte Bécsből manipulált ellenségeskedéseknek elébe menni. A korabeli európai liberalizmus elvi és gyakorlati normáival egybevetve is kiemelkedő gesztussal azt kívánta határainkon túlmutató érvényességgel bebizonyítani, hogy „Ez (azaz a kisebbségi nyelvhasználati jogok biztosítása – E. G.) oly lépés lesz, mely a reményeket is felül fogja múlni, s egyszersmind meg fogja szüntetni azon vádak, melyek nemzetiségünk és liberalizmusunk ellen szólhatnak.”

1847-1848 fordulóján Magyarország vezető ellenzéki politikusai érzékelték a közelgő változások előszelét, és a nemzetközi helyzet pontos felmérésével igyekeztek biztosítani az ország számára, hogy hagyományainak és az európai fejlődéssel egybeeső érdekeinek megfelelő súllyal vehessen részt az átalakulásban. Figyelmüket elsősorban Itália vonta magára. Itt látták ugyanis kibontakozni azokat a folyamatokat, amelyek kedvező feltételeket teremtettek a hazaiakhoz hasonló feladatok megoldásához. Itt látták leginkább megérlelődni az erőszakmentes, alkotmányos reformok kieszközlésének feltételeit, a kétoldali szélsőségektől szorongatott és az érdemi változtatásokat mereven elutasító Habsburg-udvar által fenyegetett reformpárt felülkerekedésének biztosítékait.

A párizsi február végi forradalom tényét Batthyány legtöbb kortársától eltérően kifejezetten lelkesedve fogadja: „Ez a hír engem nem búsít. A monarchiák fegyvereiket mindnyájan a szabadság és Franciaország ellen

fogják fordítani, mert koronáikat féltetniök kell... Fülöp Lajos megérdemelt bukásával a szabadság egész Európában nyert” – reagál az országgyűlési ifjúság lelkes érdeklődésére. A reformellenzéknek a magyarországi átalakulás békés formájához mindenképpen ragaszkodó erői, miután megghiúsulni látták Európa forradalommentes továbbfejlődéséhez fűzött reményeiket, igyekeztek annak okait felderíteni. Az idézett nyilatkozat arra utal, hogy merész véleményét nem titkolva a gróf kezdeményezően lépett fel a sokak által klasszikusnak tekintett francia fejlődés legújabb fejleményeinek újszerű értelmezése érdekében, hogy az így levonható következtetéseket minél eredményesebben hasznosíthassák Magyarország javára. Az erőszakos párizsi események előidézőjét a királyi udvarban és a miniszterelnök Guizot szűklátókörűségében fellelő elemzésekkel összhangban az alkotmányos kibontakozás megtöréséért az abszolutizmus híveit tette felelőssé, és jelentős mértékben hozzájárult a magyar politikusoknak a forradalmi átalakulás lehetőségéről alkotott korábbi képük módosulásához, többnyire kategorikusan elutasító szembenállásuk oldódásához.

A franciaországi fejlemények hatására figyelme még erőteljesebben a nemzetközi változásokra irányul. Az ellenzék külpolitikai koncepciójának kidolgozásában befolyása alapvetően érvényesül, kezében futnak össze a különféle kezdeményezések. Korábbi utazásait felhasználta a birodalom polgári-alkotmányos erői tevékenységének összehangolására, s a titkos rendőri jelentések nem alaptalanul nyugtalankodtak itáliai és csehországi kapcsolatai miatt.

Kossuth Lajos március 3-i, a polgári-liberális átalakulás komplex programját körvonalazó beszédével fenntartások nélkül azonosul. Különösen összhangban állt korábbi megnyilatkozásaival az előterjesztésnek az a fejezete, amely az osztrák örökös tartományok alkotmányhoz juttatását sürgette. A felirati vitában elhangzott követelés

mellett a polémia során annyira elkötelezi magát, hogy a főrendi ellenzék március 12-én megtartott nagykonferenciáján egyenesen azzal fenyeget: amennyiben Kossuth javaslata elbukik, maga áll a parasztok és a kisnemesek élére. A március 13-i bécsi forradalom Pozsonyba másnap elérkező hírének hatására Batthyány fokozza aktivitását. Társaival egyetértve ugyanis felismeri, hogy a Habsburg-abszolutizmus megrendülése újabb, jobb esélyeket kínál a tervezett reformok kieszközlésére. A liberális nemesség pozíciójának megerősítésére szövetségeseket keres, s már a forradalom másnapján látogatást tesz a radikális pesti ifjúság Társalgási Körében, majd az ellenzék országos választmányának elnökeként üzenetet intéz a pesti Ellenzéki Körhöz, amelyben a magyar ellenzék vértelen győzelmének javuló esélyét vázolja a „viruló szabadság” eljövételének érdekében a rend és a nyugalom fenntartásának fontosságát hangsúlyozza. Batthyány tehát késznek mutatkozik arra, hogy a vértelen forradalom győzelme érdekében a radikális nyomásgyakorlás eszközét is igénybe vegye, az erőszak alkalmazásának gondolatát azonban határozottan elutasítja.

A pozsonyi országgyűlés határozata értelmében március 15-én István főherceg nádor vezetésével parlamenti küldöttség indul hajón Bécsbe az István nádornak teljhatalmat szorgalmazó és Batthyány Lajos miniszterelnöki kinevezését sürgető felirat jóváhagyásának kieszközlésére. 17-én reggel válik ismertté, hogy a királyi válasziratból kimaradt miniszterelnöki megbízatása. Az időközben Pest-Budán lejátszódó forradalom következtében a látogatás esetleges kudarcra különösen veszélyes helyzet kialakulásával fenyegetett. A rendkívüli körülmények között István nádor nem kis bátorsággal magára vette a döntés felelősségét, és frissen kapott meghatalmazásával élve, az államkonferencia jóváhagyása nélkül, de a korlátozott szellemi képességű uralkodó, V. Ferdinánd jóváhagyását személye-

sen kikérve maga nevezte ki Magyarország első független és felelős miniszterelnökét.

A polgárháború és parasztforradalom fenyegetése közepette eszközölt rendkívüli lépéssel, de minden sajátossága mellett is törvényes úton kinevezett Batthyány azon nyomban megfogalmazza első, a népmozgalmak lecsillapítására kiadott miniszterelnöki körlevelét. A mindennekelőtt a pesti tömegmegmozdulások hírére kibocsátott dokumentum annak elkerülése érdekében, nehogy az esetleges túlzó forradalmi felbuzdulás az ellenforradalom kezére játsszon, a törvényesség szigorú betartására hívja fel a figyelmet, és arra szólítja fel a törvényhatóságokat, hogy a legnagyobb óvatosság és körültekintés mellett minden eszközt vegyenek igénybe az átalakulás törvényes feltételeinek biztosítására. A nyugalom megőrzése mellett Batthyány legfontosabb feladatnak azonban az alaptörvények gyors kidolgozását, mielőbbi szentesítését tekintette, és sürgette a jobbagyfelszabadításról, valamint a közteherviselésről intézkedő törvényjavaslat azonnali előterjesztését.

A március 18-ával kezdődő törvényalkotói periódusban Batthyány irányt és ütemet tekintve is együtt haladt Kossuthal: több kérdésben a legradikálisabb elképzeléseket támogatta, illetve fogalmazta meg. Bár főrendiek az alsótáblán nem rendelkeztek szólásjoggal, a választott követek körében március 18-án megtartja első miniszterelnöki parlamenti beszédét az országgyűlés Pestre költözése ügyében. Formabontó fellépésével a pesti követelés gyors megválaszolását kívánta elősegíteni, és Kossuthal teljes egyetértésben értésre adni: Pozsony liberálisai nem óhajtanak Pest radikálisaival a hatalomban osztozni, az országgyűlést nem kívánják a forradalmi Pest nyomása alá helyezni, s céljuk a rendkívül kedvezően alakuló nemzetközi helyzet kínálta lehetőségek azonnali megragadása, a törvényhozási munkálatok mielőbbi gyors lezárása az országgyűlés függetlenségének megőrzése mellett.

Óvatosságát az elkövetkező napok igazolták. A gyorsan elfogadott örökváltság- és közteher-viselési törvényjavaslatok ellen hamarosan ellenforradalmi offenzíva bontakozott ki, s a támadások célpontja Kossuth mellett mindenekelőtt Batthyány lett. Az alsótábla konzervatív hangadói már március 18-án leplezetlen időhúzással, támogatásukat a kármentesítés főbb elveinek előzetes megfogalmazásához kötve igyekeztek a jobbagyfelszabadítás kimondását elodáztatni. A vita elhúzódásának csapdáit felismerve, az országgyűlési terembe néhány perccel korábban megérkezve, a legmegfelelőbb pillanatban ragadja magához a kezdeményezést, és arra hivatkozva, miszerint „minden pillanatnyi késedelem veszélyes lehet”, pozitív fordulatot kikényszerítve eléri, hogy azonnal fogadják el a tervezetet, s azt azonnal küldjék tovább a mágnásoknak. A főrenditábla szócsatáiban a továbbiakban ugyancsak döntő szerepet vállal a konzervatív ellentábor indítványainak hatástalanításában.

Az államjogi problémák tárgyalása során március 21-én éles vitába bonyolódik a Habsburg-udvarral folytatott kemény alkudozások eredményeként kivívott nádori jogkör értelmezése körében. Határozottan szembehelyezkedik a nádori kompetenciák kiterjesztésének tényét kétségbe vonó felszólalókkal, mivel e próbálkozásból Magyarország önkormányzatának veszélyeztetésére következett. Liberális elveihez ragaszkodva akadályozza meg ugyanakkor azt is, hogy István főherceg a felsőtábla elnöke maradjon, mivel azt összeférhetetlennek tartotta volna teljhatalmú alter ego megbízatásával. Felismerte ugyanis, hogy a tudatos félremagyarázások célja nem kevesebb, mint a nádornak biztosított, szinte államfői jogkör elvitatása, s ezzel a dezignált miniszterek erre alapozott működése legalitásának gyengítése, vagy akár megkérdőjelezése is.

A mindössze néhány napja kinevezett Batthyány miniszterelnöki munkájában az egymásra torlódó feladatok

intézésében különösen jelentősnek bizonyult március 23-a. Ekkor bocsátja ki többek között a megyei első alispánokhoz és a szabad királyi városok elnökeihez intézett második miniszterelnöki körlevelét. A Szemere Bertalan által fogalmazott dokumentum tájékoztatja az érintett törvényhatóságokat a közteherviselés és a jobbágyszabadítás országgyűlési elfogadásának tényéről, és a nemzetőrség szervezésének azonnali megindítását szorgalmazva azt kéri tőlük, hogy fordítsanak fokozott figyelmet a rend fenntartására. A megyei és a városi közigazgatással történő kapcsolatfelvétel jelentő kezdeményezésével több száz éves törvényalkotói szokásokat hagyott figyelmen kívül, amikor az ébredező jobboldal megfélemezésére a még nem szentesített törvényeket előre kihirdette. Az ellenfeleire bénító hatást gyakorló váratlan, s bár nem törvénytelen, de mindenképpen szokatlan és távolról sem lojális taktikai lépésével egyrészt igyekezett elébe menni a felfokozott várakozások által folyamatosan növekvő feszültség további kiéleződésének. Másrészt megakadályozta, hogy a parasztok türelmetlensége felkelésbe csapjon át, továbbá megfosztotta az első ijedségükből magukhoz térő konzervatív képviselőket a törvénytervezet visszafejlesztésének lehetőségétől, Bécsset pedig attól, hogy a jobbágyság felszabadítójának szerepében tetszelegve kísérletet tegyen a parasztság leválasztására az ellenzék érdekegyeztető politikájáról.

Hasonlóan gyors és bátor döntést igényelt a Pozsony és Pest együttműködésében jelentkező komoly zavarok elhárítása. A forradalom városából érkező Pulszky Ferenc ugyanis arról számolt be, hogy az irreálisan magas indulási kauciót előíró sajtótörvény-tervezet hatalmas felháborodást váltott ki a pesti radikálisok körében, akik felindulásukban nemcsak az előterjesztés azonnali visszavonását és radikális átdolgozását, de a bizonytalan helyzet megszüntetésére a kormány késedelem nélküli megalakítását is követelik. Batthyány a fejleményre azonnal reagál, s az

egyébként is zajló és elhúzódó, minisztériumokról szóló vitába közvetlenül bekapcsolódva, ellenzéki társai körében is a legerélyesebben, szinte zsarolva sürgette és erőszakolta ki az előrelelépést, a döntést a független és felelős kormány megalakulásáról. S miközben személyesen kezdeményezi a sajtótörvény módosítását, ismét váratlan és sokakat megdöbbenő húzással, előzetes királyi jóváhagyás nélkül jelenti be tervezett kormánynévsorát. Kész helyzetet teremtő, de az átmeneti válság elmélyülését megelőző lépésével egy időben a miniszterjelölt Klauzál Gábor és Szemere Bertalan kinevezésével létrehozza a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt, és annak tagjait Pestre küldi, hogy a végrehajtó hatalom képviselőjében szorosan működjenek közre a radikálisokkal a rend fenntartására.

A kiéleződő belpolitikai helyzetre is hivatkozva ugyancsak 23-án levélben fordul István nádorhoz és sürgeti, hogy a közrend biztosítása érdekében rendeljenek haza néhány zászlóaljnyi külföldön tartózkodó magyar katonaságot. Kezdeményezése jellemző példa Batthyány márciusi napokban alkalmazott taktikájára, mellyel folyamatosan próbálkozott több irányban nyomást kifejteni, és ezzel legális mozgásterét törvényesen tágítani.

Az eredményesség érdekében a hagyományos eszközöket mellőző offenzív politikai vonalvezetéssel Batthyány tehát rendkívüli helyzetekben habozás nélkül, szuverén módon vállalta egyedül magára a felelősséget rendkívüli intézkedéseiről. S miközben e sorsdöntő napok történetében is csomópontot képező március 23-án intézkedéseivel egyszerre volt képes a modernizáció érdekében – nem kevés rövidlátó nemesi társával szemben – súlyos áldozatok vállalását kicsikarni, az újra aktivizálódó konzervatívok visszarendezési próbálkozását elhárítani, a bécsi udvar folyamatos mesterkedéseit semlegesíteni, a polgárháborúval fenyegető radikális türelmetlenséget lecsillapítani, és az ország belső békéje fenntartása érdekében kezdeményezni,

egyértelművé tette azt is, hogy nem tűrné el forradalmi eszközök alkalmazását, és a törvényes átalakulás biztosítása érdekében szükség esetén bármikor és bárkivel szemben kész kényszerrendszabályokat fogatosítani.

A rendkívül bonyolult és összetett helyzetben különösen felgyorsuló folyamatok és azonnali döntéseket kikényszerítő problémák közepette Batthyány elkerülte a folyamatos konfrontációk légkörében egyébként gyakorta előforduló túlpörgés csapdáját. Nagy taktikai érettségről s döntéseiben az önfejelem és önkontroll állandó jelenlétéről tanúságot téve március 23-i intézkedései közepette arra is futja energiájából, hogy visszavonja „A magyar hadseregről” előző este pozitívan fogadott törvényjavaslatot, amely arra irányult, hogy a katonák esküdjenek fel a magyar alkotmányra, és szorgalmazta magyar katonák hazarendelését külföldi szolgálatukból. Társaival egyetértésben a lombardiai felkelés kitöréséről értesülve ugyanis úgy ítélte meg, hogy a megszorult helyzetbe került udvar érthetően ellenségesen fogadná az ez irányú magyar követeléseket, és kerülni akarta az amúgy is jelentős ellentétek felesleges kiélezését.

Miután a legégetőbb kérdéseket sikerrel elrendezte, másnap, március 24-én Deák Ferenc kíséretében Bécsbe utazik, hogy Kossuth Lajossal és István főherceg nádorral karöltve harcoljon a törvényjavaslatok elfogadtatásáért. A szentesítés kieszközléséért folytatott bécsi alkudozások egyik főszereplőjeként kemény, erélyes és hajthatatlan tárgyalófélként érvel, követel, ha kell visszalépéssel fenyeget, de szükség esetén – társaival egyeztetve – megköti az elkerülhetetlen kompromisszumokat is. Pontosan tudja ugyanis, hogy a magyar fél számára rendkívül fontos, egyenesen életkérdés az alkotmányos és polgári-liberális átalakulás alaptörvényeinek akár engedmények árán történő mielőbbi végleges formába öntése és visszavonhatatlanná tétele.

A március 28-ig tartó tárgyalássorozat középpontjában a vezető magyar politikusok által az átalakulás döntő kulcskérdésének és a folyamat legfőbb garanciájának tekintett felelős minisztérium kérdése állt. A kiélezett vitában a magyar fél a véres konfliktus veszélyét is felidézve tiltakozott a felelős minisztérium megcsonkításával próbálkozó udvari leiratok ellen. Az abszolutizmus megrendült pozícióinak legalább részleges átmentésére irányuló javaslatok ugyanis félreérthetetlenül a magyar önrendelkezés érdemi megvalósítását próbálták akadályozni. Lemondásával fenyegetve utasította vissza, hogy Magyarország részt vállaljon a Habsburg-birodalmi államadósság visszafizetéséből. A magyar tárgyalódelegáció által kategorikusan elutasított udvari előterjesztés országgyűlési megvitatása során pedig kijelentette, hogy az „sem a nemzet törvényes igényeinek, sem a méltányos várakozásnak meg nem felel”, és felszólította a nádort, mindent tegyen meg annak érdekében, hogy „Ő Felségének adott szava beváltassék, miszerint Magyarországnek egy független felelős magyar minisztériumot adni kíván”. Ellenkező esetben kilátásba helyezi, hogy társaival együtt visszaadja megbízatását.

A megszakadt tárgyalások folytatására megfelelő nádori előkészítés után Batthyány március 30-án ismét Bécsbe utazik, hogy Deákkal, Széchenyivel és Eötvössel együtt tegyenek kísérletet az alkudozások eredményes lezárására. A Ferenc Károly főherceg elnökletével összehívott államkonferencia előtt ezúttal is mindenekelőtt a pénz- és hadügyek kérdésében éleződött ki a vita. Batthyány a tőle már megszokott stílusban tárgyalt, s a pesti és itáliai fejleményekre utalva azzal fenyegetett, hogy az események könnyen átléphetik azt a határt, ameddig még irányíthatók. Az alkotmányos erők számára kedvező európai változások, a magyar országgyűlés határozottsága, valamint a hazai belpolitikai helyzet radikalizálódása mellett mindenekelőtt személyes magatartásán múlt, hogy az udvar vé-

göl is meghátrált, és visszavonta módosítási igényeinek döntő részét. Jól ismert volt továbbá a Habsburg-dinasztia tagjai előtt az a körülmény is, hogy a tárgyalások sikertelen befejezése, vagy akárcsak a magyar közvélemény számára elviselhetetlen elhúzódása a köztársaság kikiáltása, esetleg István főherceg királlyá koronázása veszélyének felerősödését vonhatja maga után. Utóbbi mozzanat nem is kis szerepet játszott annak a fordulatnak a megszületésében, melynek eredményeként a március 31-i királyi válaszban olyan kompromisszum körvonalazódott, amelynek elfogadása Batthyányék számára bizonyos engedmények (az udvartartás, a diplomácia és a hadsereg bizonyos közös költségeinek vállalása, a hadsereg külföldi alkalmazásában az uralkodó kizárólagos döntéshozatali jogának elfogadása) ellenére is jobb megoldásnak tűnt, mint a visszalépés, a beláthatatlan következményekkel járó bizonytalanság.

A történelmi jelentőségű döntések alakítását kezükben tartó vezető magyar politikusok úgy ítélték meg, hogy a kéznyújtásnyi közelségbe került eredményeket felelőtlen-ség lenne újabb követelésekkel veszélyeztetni. A kimunkált megállapodás pozitívumait szem előtt tartva, s a kínálókozó esélyt határozottan megragadva késznek bizonyultak az elkerülhetetlennek, de egyben vállalhatónak is ítélt kompromisszumok elfogadására. A türelmetlenkedőket figyelmeztetve március 31-i parlamenti beszédében Kossuth leszögezte: „aki szükség nélkül polgári vér kiontásához nyúl, olly bűnt követ el, melyet istennek minden átkai sem bosszulhatnak meg eléggé”. Az említett megfontolásokat maximálisan szem előtt tartva vették Batthyányék április 6-án tudomásul azt is, hogy Bécs elvetette a határőrvidékeknek a magyar kormány fennhatósága alá helyezését. Az udvar ugyanis világosan a magyar fél tudomására hozta, hogy az áprilisi törvények szentesítését a Magyarország alkotmányos önrendelkezését egyébként súlyosan sértő feltételhez

köti. A felesleges bonyodalmak elkerülésének szándéka vezette a magyar politikusokat akkor is, amikor nem utasították el kategorikusan magyar újoncok Itáliába küldésének megfontolását. Az érthetően gyanakvó Madarász László kérdésére válaszolva március 31-i beszédében a szerződésben rögzített kötelezettségekre rámutató Batthyány mintegy megnyugtatóként azonban azt is jelezte, miszerint ugyan „kötelessége a magyarnak a monarchia integritását védelmezni kül megtámadások és ellenségnek ellenében, de nem azon értelemben, hogy kötelessége volna beavatkozni azon esetekben is, midőn a monarchia egyik vagy másik tartományának bel kormányzása változást igényel és kíván”. Állásfoglalásával egyértelműen elhatárolta magát egy a Habsburg-birodalmon belüli ellenforradalmi rendcsinálásban való esetleges magyar részvétel lehetőségétől, és határozottan kifejezésre juttatta az alkotmányos-nemzeti kifejlődésükért küzdő népek kölcsönös szolidaritásának elsőbbsége melletti elkötelezettségét.

Sikerült tehát végrehajtani a forradalmi áttörést, még hozzá úgy, hogy az ellenzék – minimális lemorzsolódástól eltekintve, s ugyanakkor újabb híveket is szerezve – megőrizte egységét. A belső meghasonlás rémét felidéző véres polgárháborút és a Habsburg Birodalommal történő szakítást egyaránt elkerülve az európai változásokat figyelemmel kísérő és azokkal tudatosan összhangban cselekvő liberális magyar politikai vezetés képes volt tehát biztosítani a nemzeti önrendelkezés és a polgári-alkotmányos átalakulás kivívásának békés útját. A törvényes és vértelen forradalom külső és belső feltételeinek megteremtésében Batthyány Lajos egyértelműen döntő érdemeket mondhatott magáénak.

ERDŐDY GÁBOR

X 93 : 1848

Alh

MI A TEENDŐ VERESÉG ESETÉN?*

1848–49 százötvenedik évfordulójának sokszínű ünnepségsorozata végén, s visszaemlékezve 1956 forradalmának leverésére, annak másnapján ült össze „A forradalom után” című konferencia. A vereségeket és a nyomukban járó megtorlást mind a kortársak, mind a visszatekintők indokoltan sorolják történelmünk legnagyobb próbatételei közé. A „túlélés” meghatározó szándéka mindkét esetben egyértelmű és általános volt, ha mutatkozott is megosztottság a tekintetben, hogyan biztosítható az rögtönösen egyén és közösség számára, illetve milyen politika kívánatos és érvényesíthető érdekében távlatosan.

A vereséget a küzdők túlnyomó többsége túlélni akarta és tudta. Vereségről indokolt beszélni, hiszen „bukásról” a küzdelemmel szolidárisak mellett az 1848–49-ben, illetve 1956-ban történtek objektív vizsgálói szerint nem lehet beszélni. A legyőzöttek táborában jelentkezett nézetkülönbségeket, illetve konfliktusokat még túlbecsülésük esetén sem lehet olyan súlyúaknak tekinteni, amelyek vetekedhetnének a katonai túlerő szerepével a szabadságküzdelmek önvédelmének megghiúsulásában.

A „túlélés” a szó szoros értelmében a fizikai lét biztosítását jelentette, esetenként megkövetelve a menekülést a határon túlra, a hazai búvóhely gondos megválasztását, netán – ismert személyek esetében – még a külső megvál-

* Az 1999. november 5-én a Petőfi Irodalmi Múzeum rendezésében elhangzott előadás szerkesztett szövege.

Az 1848-49-es eseményekről

toztatását is. 1849-ben – s a továbbiakban a historizálást is kerülendő már csak arról esik szó – kétségtelen, hogy a győztesek fenyegetései, ígéretei, sőt „fogóbér” kilátásba helyezése folytán sokfelé – főként ott, ahol a hatalomnak sikerült polgárháborús fejleményeket kiobbantania, így a délszláv és román lakta területek egy részén – nehezzé vált a rejtőzködő politikus, a bujdosó honvéd megmenekülése. Ugyanakkor felemelő esetek sora szól, az emlékiratok, az eljáró hatóságok aktái, az emlékezetben és a ládafiában megőrzöttek tanúsága szerint, emberi és politikai szolidaritásról, üldözöttek és gyászba borultak támogatásáról, az azonosulásról a haza „szomorúra” fordult sorsával. Beszédes példája ennek, hogy a tardi asszonyok beleszótták hímzéseikbe a „Kossuth-bankók” 1848-ban Tyroler József rajzolta „magyaros” mintáit, s a gyászruhák tüntető viseletének eltiltása után – a megtorlás vértanúira is utalva – piros vonalakkal „élénkített” feketében jártak. Szerte az országban, Erdélyben különösen, igen elterjedt az 1848-ban vert pénzérmékből készített karkötők és melltűk viselete.

Ismert módon messzemenően korlátozták 1848–49 valóságos történéseinek, még inkább szellemének felidézését. Csírájában igyekeztek elfojtani minden vélt és valóságos szervezkedést, és büntetéssel sújtani minden magányos tiltakozót. Árgus szemek figyelték a nyilvánosság előtt szereplő értelmiségieket, behódolásra szorítva őket. A pesti „német színészekkel” ellentétben a Nemzeti Színház alkalmazottai a város újra megszállása után a felszólítások elől kitérve húzták-halasztották a hódolatnyilvánítást, de néhány hét múltán, 1848. augusztus 18-án, az ifjú császár születésnapján rákényszerültek. – A sajtó jórészt elvesztette hírlapíróit, ezért is a hasábokat mindenekelőtt a zömükben németből fordított, illetve kivonatolt rendeletek és közlemények áradatával töltötték tele a szerkesztőségek hivatalnokként buzgolkodó munkatársai. Ha politikai

kommentárra, vélemény megfogalmazására egyáltalában sor került, úgy az egyfelől a hatalom „pacifikáló” tevékenységét méltatta, másfelől – és egyre inkább – 1848–49 „kártevéseit” ostromozta, így biztosítva, hogy a „jó szellemű” szerkesztőség hangját „odafent” méltányolják.

A „túlélés” igenlésének politikai és erkölcsi tartalma, célja tekintetében az életkörülményektől és a tudatviszonyoktól függően nagyon is megoszlottak a vélemények, szoros kölcsönhatásban a magatartást végső soron meghatározó lelki alkattal. Célszerű talán a „túlélés” elvi és gyakorlati értelmezésének két, egymással szöges ellentétben álló, irodalmilag jól ismert, s így röviden jellemezhető példáját felidézni az 1849-et követő első esztendőkből. Az egyik a maga korában a könnyed és sikeres toll- és köpönyegforgatás jelképévé emelkedett Kecskeméthy Aurélie, aki a honvédsereg vezérének szerkesztői megbízását cserélte fel az önkényuralom hivatalos lapjának főmunkatársi szerepkörével, hogy azután sajtócenzorként, hamarosan pedig rendőrfelügyelőként érdemelje ki Bach belügyminiszter bennfentességet biztosító bizalmát. Vagyon és jövedelem híján – vallotta meg irányváltása idején naplójának cinikus őszinteséggel – „az ember gyenge, a gyomor erős”, de majd azt is leírta, hogy ámbár „nem elégti ki ambícióit”, de „némileg kellemes öntudat és biztonságérzet” kialakítója a „tettleg uralkodó” rendfenntartó belügyi „testülethez” tartozni. 1851-ben kiadott röpirata csak epizodisztikus jelentőséggel bírt, hiszen még helyeselte a hamarosan hivatalosan megtagadott oktrojált „alkotmányt”, és néhány szarkasztikus megjegyzéssel illette az önkényuralmi közigazgatást. Ugyanakkor megelőlegezte bizalmát a kormányzat távlati tervei iránt.

Mondhatni a „túlélés” homlokegyenest ellenkező fel fogását vallotta – a pénzkeresetre ugyan nem szoruló, de minden megpróbáltatást vállaló – Madách Imre. 1849-ben „a népjogok zászlóját” kitűző Magyarországot „a szabad-

ság végbástyájának” tekintette, s a maga módján mindent megtett, amit tehetett érte. A vereség után nemcsak elrejtette a nógrádi nemzetőrség fegyvereinek egy részét, majd 1851-ben saját szabadságát kockáztatva bújtatta a szabadságküzdelem egyik üldözöttjét, Rákóczy János honvéd századost, a Honvédelmi Bizottmány volt titkárát, hanem tételesen meg is fogalmazta, hogy „aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene”. Feltehetően ugyancsak az 1850-es évek legelején vont párhuzamot a csak a „jobb létért” küzdő más népek és a fennmaradásért harcoló magyarság között, hiszen „mi örökös harcban állunk létünkért... egy kalitkában... a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni”.

Közismert, hogy Magyarországon a politikusok közül a vereség után elsőként azok szólaltak és szólalhattak meg, akik már az 1847–48. évi országgyűlés előtt szemben álltak a reformellenzékkel, majd elhatárolódtak a népképviselői országgyűlésnek felelős kormányzattól. – Az 1850 tavaszán benyújtott s hamarosan publikált, Dessewffy Emil gróf által szerkesztett s két tucat – Schwarzenberg hercegtől származó csúfnevük szerint – „ókonzervatív” politikus nevében az uralkodóhoz intézett memorandum egyszerre tett tanúbizonyságot feltétlen dinasztiahűségükről és arról, hogy ellenzik az államszerkezet lényegi megújítását. Az emlékirat az 1848-as szentesített törvényekre is kiterjeszkedően, ugyanakkor értelemszerűen az 1849. évi oktrojált császári „alkotmányt” is érintően foglalt állást lényegében Magyarország 1848 előtti államjogi helyzetének restaurálása mellett. – Minthogy Schwarzenberg herceg sikerei az orosz katonai intervenció révén Magyarországon, majd ugyancsak cári nyomással a poroszok meghátráltatásában azzal kecsegtettek, hogy a birodalom teljes központosításával, az oktrojált „alkotmány” lebegtetésével és az önkényuralmi kormányzás gyakorlásával megvalósulhat Habsburg vezetéssel a nagynémet egység, az udvar nem hajlott

az államszerkezeti restaurációra. Esélye sem volt – az adott időpontban – annak, hogy a fiatal császár politikáját meghatározó erők visszatérjenek az 1848 előtti birodalmi szervezethez, annál kevésbé, hiszen a centralizáltság hiányát, a struktúra „lazaságát” a forradalmi áttörés egyik legveszélyesebb előmozdítójának látták. Az emlékirat tehát célt tévesztett.

Mellőzésükbe azonban az „ókonzervatívok” nem nyugodtak bele. Saját és köreikhez tartozó „szakférfiak” tollából további memorandumok, illetve röpiratok törekedtek az udvart restaurációs elgondolásaikhoz közelíteni, de legalábbis ahhoz, hogy elgondolásaik tartalékot képezzenek arra az alkalomra, amikor bekövetkezik – s ebben biztosak voltak – a Habsburg-hatalom csalódása a Schwarzenberg által élesztett reményekben. Restaurációs terveikben többnyire hallgatással mellőzték a hatalom által átvállalt jobbagyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőség tiszteletben tartását, s legfeljebb burkolt utalásokat tettek a rendi struktúra továbbépítéséhez mindezt közelítő újraszabályozások szükségességére. A status quo ante bázisán kialakítandó restauráció alapelvei sorakoztak Somssich Pál volt helytartótanácsos és Zsedényi Ede volt kancelláriai tanácsos Bécsben kiadott röpirataiban, amelyeknek „jogvédő” állásfoglalását vélte erősíteni az utóbbi egy, a parlamentáris kormányzati rendszer iránti bizalmatlanságot az udvarban élesztő további röpiratával is. Eredetibb gondolatokkal az a Szécsen Antal gróf élt, akit a legszorosabb szálak fűztek a dinasztiahoz. Az aulikusok érvkészletét bővítve hatásosan kapcsolta egybe a birodalom 1848 előtti szervezete kívánatosnak ítélt megújítását az arisztokrácia helyreállítandó politikai vezető szerepével. Ezt a „természetes” vezető réteget nyilvánította egyedül képesnek a birodalom stabilitásának biztosítására, a szeparatiztikus törekvések kivédésére, egyesítve „a történeti-politikai egyéniséggel” bíró nemzeteket a dinasztia iránti hűségben.

Nem tartozott az „ókonzervatívok” aulikus csoportosulásához az a névtelenül kiadott röpiratát „Széchenyi egyik tanítványa”-ként jegyző Török János, aki osztozott abban velük, hogy a folytatnivalót 1847-ben látta. Óvatosabb volt náluk „a felfüggesztett magyar alkotmányos”-ság helyreállításának követelésében. Ugyanakkor erősen érvelt a gazdasági fejlődés és a népnevelés felkarolása érdekében. A hatalommal való együttműködést nemzeti érdeknek és erénynek nyilvánítva jelentette ki, hogy a „közbirodalmi népek közt... a magyar faj van hivatva például szolgálni arra, mikép kelljen és lehessen a politikai érettséget loyális érzelmekkel összekötve... tanúsítani”. Feltételes módon fogalmazva ugyan, de mentséget talált az önkényuralom gyakorlására is: „felvilágosult s nemes irányú korlátlan hatalom több jót áraszthat és eszközölhet az ország boldogítására, mint a leghatártalanabb népszabadság, ha a tömeg tudatlan, elfogult...”

Míg az eddig megidézettek több-kevesebb korrekciós szándékkal, de az 1848 előtti, a rendi alkotmányosság Metternich által tolerált elemeit integráló államberendezkedés restaurálását tartották kívánatosnak, hangot kapott egy másik, a Lajtán túli német alkotmányos centralistákéhoz közelítő irányzat is. Nyilvánvaló, hogy az 1849. március 6-án (tettlegesen már 4-én) Schwarzenberg miniszterelnök javaslatára Ferenc József által felszámolt birodalmi parlament alkotmánybizottságának (német centralista) többségi tervezete ismeretében fogalmaztak olyan magyar politikusok, akik – különösen az utolsó „liberálisnak” tekintett miniszterek 1851 eleji távozásáig – a birodalmi alkotmányosság valamiféle változatát még realizálhatóbbnak ítélték az 1848 előtti rendi alkotmányos berendezkedés restaurálásánál. A közeledést a koncepcióhoz már megelőzte a „XIX. század uralkodó befolyása az álladalomra” nagy elméleti művén dolgozó Eötvös Józsefnek 1850-ben publikált röpirata, amely hitet téve a birodalom „nemzetiségei-

nek egyenjogúsága” mellett, a kremsieri parlament alkotmánybizottsága kisebbségének Palackýt követő, szláv alkotmányos föderalisták álláspontjával is polemizált.

Az Eötvöshöz közel álló Trefort Ágoston 1850 őszén arról értekezett, hogyan fejezhető be a forradalom az osztrák birodalomban és Magyarországon. Röpirata egykorán nem, s noha híre szárnyalt a szöveg elkészültének, közel másfél évszázados késéssel került csak, felkutatója érdeméből, kiadásra. Trefort, alapos politikai mérlegelés után, feltétlenül szükségesnek ítélte – bármilyen nehéz is lesz kialakítása – egy államjogi kompromisszum létrehozását. Noha az 1848-as szentesített magyar törvények legitimitását kétségbevonhatatlannak nyilvánította, politikailag realizálhatónak csak „a Pragmatica Sanctiónak, az áprilisi törvényeknek és a március 4-i chartának” (azaz a császár által oktrojált „alkotmánynak”), tehát az érdekeltek által eltérően megítélt három jogforrásnak „valamiféle kiegyenlítését” tartotta. Olyan „kiegyenlítésre” gondolt, amit „egy általános birodalmi gyűlés” hozna létre az uralkodó egyetértésével. Megengedhetetlennek tartotta, hogy ennek a döntésnek egyes országgyűlések elébe vágassanak, tartva az előzetesen kialakuló s eltérő állásfoglalások „áldatlan harcától”.

Közismerten a legnagyobb egykorú hatást keltő s máig eleven visszhangot kiváltó két egykorú hazai röpirat Kemény Zsigmondé volt. A *Forradalom után*, amely a történelem menetében általa is támogatott átalakulás szükségességét sokban, de óvatosan hangoztatta, egyszerre akarta enyhíteni a hatalom bosszúállását és bátorítani a Kossuth-tól és híveitől elhatárolódókat. Dezilluzionálónak szánt túlzásait egykorúan azzal mentegette egyik magánlevelében, miszerint „ez a röpirat nincs a történelemnek szánva, idővel el fogják feledni, de most szükség volt rá”. – Futó áttekintésünknek nem feladata Kemény röpiratainak elemző tárgyalása, de az összkép nem mellőzheti annak megemlí-

tését, hogy az erőviszonyok és a nemzetközi összefüggések reális mérlegelésének követelménye az 1851-ben megjelentetett második röpiratában bizony visszajára is fordult. Ha lett volna indokoltsága illuzionistának minősíteni 1848–49 önvédelmének szervezőit és megvívóit, akkor is Kemény röpirata legfeljebb illúzióváltást ajánlott, amikor a Habsburg-hatalommal való megegyezésre így ösztökelte olvasóit: „A germán tartományok által *Nyugatra* támaszkodva; a kitisztított magyar államiság útján *Keletre* hatva; az imponáló egység szükséges kellékeivel kültekintélyét föltartva; ben[n] pedig az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn őrizve: – ez ama hivatás, mely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni. Íme az alapeszme! Íme közös jövődönknek rendíthetlen sarkköve!”

Amit eddig a kisebb-nagyobb politikai tervezetek sorából érintettünk, az mind a győzelmet kölcsönző hatalommal való megegyezésnek, jórészt a majdani kiegyezési kísérleteknek előzményévé vált. Az Októberi Diploma kieszközlői már kínálgatták csodaszereiket, Deák Ferenc azonban, ekkor a passzív ellenállás megtestesítője, egyetlen idézett javaslat egyetlen részletére sem bólintott még rá.

Magyarország megújulásának és 1848–49. évi önvédelme szükségességének hívei itthon s jórészt a számkivettségben is még csupán a nagy élményeket, illetve saját szerepüket megörökítő feljegyzésekre vállalkoztak. Foglalkoztak ugyan a jövővel is, de konkrétumokig jobbra csak a „forradalomcsinálás” hívei jutottak el. Jubál Károly ipartanodai tanár a „honmentés” katonai tervét is felvázolta, Makk József tüzér ezredes pedig a tenni akarástól lázas „szózat”-ában nemzeti és demokratikus célokra is mozgósított. A vizsgált időszakban – eddigi ismereteink szerint – elsősorban Kossuth volt az, aki – átmenetileg ugyan maga sem mentesen a mazzinista hatásoktól – Magyarország átfogó és konkrét, a történetek tanulságait sokban értékesí-

teni törekvő, írásba foglalandó alkotmányos megújulására tett javaslatot.

A Habsburg-birodalom elkerülhetetlennek ítélt felbomlásával szabaddá váló Magyarország kialakítandó alkotmányára készített javaslatát Kossuth – mint ismeretes – még törökországi internáltsága idején dolgozta ki. Alapelveit már az 1850. június 15-én Teleki Lászlóhoz intézett – tanulmány méretű – levelében felvázolta. Kidolgozott formáját 1851. április 25-én küldte meg – annak kérésére – Mazzininak, aki az eljövendő európai átalakulás érdekében az együtt élő népek nemzeti és nemzetiségi ellentéteinek kiküszöbölésére törekedett. Kossuth eredetileg a magyar országgyűlés azon határozatának kívánt eleget tenni, amely a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásával egyidejűleg „az ország jövődő kormányrendszerének” majdani „megállapítását”, mégpedig „minden részleteiben” feladatként állapította meg, aminek kidolgozására bizottság is alakult – többek között – Kemény Zsigmond részvételével. Minthogy azonban a Függetlenségi Nyilatkozat szerint „az európai státuscsaládban” helyét elfoglalni törekvő, minden nemzettel, különösen pedig szomszédaival békében, sőt baráti szövetségben élni kívánó Magyarország írott alkotmányának tervezete a vereségig nem készülhetett el, Kossuth feladatának tekintette pótlására egy előmunkálat készítését. Olyan javaslat megszövegezésére vállalkozott, amely reményei szerint tárgyalási alapul szolgálhat egy majdani magyar alkotmányozó országgyűlésnek, és addig is körvonalazhatja – az 1849. július 28-i országgyűlési határozattal összhangban – a kívánatos nemzetiségi megbékélés konkrétumait.

Az Alkotmányjavaslat az önrendelkezéshez jutó Magyarországot olyan, parlamentáris kormányzattal bíró államként ajánlotta helyreállítani, amely az egyéni és közösségi jogokat nemcsak deklarálja, hanem biztosításukat a személyi autonómiától a települések és a megyék igazga-

tásáig kiépítendő önkormányzati rendszerre kívánja alapozni. Minden szinten általános választójogra támaszkodó többségi döntést kívánt meg, a kisebbség alkotmányba iktatandó jogainak tiszteletben tartásával. Az önkormányzatok a végrehajtó hatalom esetleges túlkapásai ellenében a törvényhozásban, sőt egy alkotmánybíróságban találhasanak támaszra, amint a parlamentnek felelős kormányzat is az akcióképességének megbénítására irányuló esetleges törekvések ellenében, indítványozta a munkálat. A javaslat a nemzetiségek számára – a teljes jogegyenlőség biztosítása mellett – a személyi autonómiára alapozva lehetővé kívánta tenni a csatlakozást az országos politikai szervezetekként megalakítható „nemzeti egyletekhez”. Kossuth – Horvátország önrendelkezését elismerve – nem kívánt hozzájárulni az ország nemzetiégi területekre tagolásához, Magyarországot nem szokványosan „soknemzetiségűnek”, hanem „kevert nemzetiségűnek” tekintve. Ugyanakkor indokoltak tartotta, hogy az önkormányzatok jelentős hányadában többséghez jutó nemzetiségek kezébe olyan hatalmi eszközök kerüljenek törvény szabta módon, amilyenekkel csak uralkodó nemzetek rendelkeztek az egykorú Európában. – Az Alkotmányjavaslat szerint az önrendelkezéshez jutó Magyarország országgyűlését illesse a majdani nemzetközi viszonyok figyelembevételével annak eldöntése, hogy államformája köztársaság vagy alkotmányos királyság legyen-e. Kossuth emellett mindenképpen a magyar országgyűlésnek fenntartandó jognak tekintette annak eldöntését is, kíván-e részt venni – a kilépés lehetőségének biztosításával – államszövetség létrehozásában.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az 1849. évi vereséget követő két-három évben a „túlélést”, sőt a politikai irányvétel hosszú időre meghatározó törekvések rendre megfogalmazódtak, de a hazai tudatformálásban nyilvánosan csak a kollaborálásra, a restaurálásra és – azok is csak részben – az önkényuralmat gyakorló hatalommal való

kompromisszumra törekvők gondolatai és javaslatai juthattak szóhoz. Mindenekelőtt az Októberi Diplomában majd testet öltő megegyezési kísérletek előfutárai jelentkeztek, de sokban már a kiegyezés is, amely a dualista rendszer keretei közt a „társuralkodó nemzet” pozícióját és kétes dicsőségét kínálta a magyarságnak, azonban tényleges önmegvalósítása végzetessé váló ellehetetlenülését is egyben.

Túlélve a vereséget, 1848–49-nek és a Függetlenségi Nyilatkozatnak az irányadása, a törekvés az önálló magyar államisághoz és annak parlamentáris kormányzati rendszeréhez való visszatérésre, szolidaritásban „az európai státuscsaláddal”, megbékélve az együtt élő népekkel és szövetségben a régió nemzeteivel, új távlatokat nyert Kossuth Alkotmányjavaslatában. Ez a koncepció nemcsak a katonai vereség következményein mutatott túl, hanem felkészülést ajánlott a magyarság számára a Habsburg-birodalom elkerülhetetlen felbomlásának túlélésére is.

SZABAD GYÖRGY

Jegyzetek

A korszakra lásd.: Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon 1849–1865.* I. Bp., 1922. – Szabad György: *Az önkényuralom kora.* In: *Magyarország története 1848–1890.* (Szerk.: Kovács Endre – Katus László) 2. kiad. Bp., 1987. – Hermann Róbert: *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után.* Bp., 1999.

A szövegben említett művek és idézetek lelőhelyei: Mátray Gábor: *Töredék jegyzmények Magyarország történetéből 1848–49-ben.* (S. a. r. Fülep Katalin) Bp., 1989. 231, 228, 241–242, 254–255. – Kecskeméthy Aurél: *Magyarország összpontosítása Ausztriában.* Pest, 1851. – Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. (kiad. Rózsa Miklós) Bp., 1909. 3, 68–69, 82–83. – Madách Imre összes művei. (Kiad. Halász Gábor) Bp., 1942. II. 762, 766. – Dessewffyék 1850 tavaszi emlékiratát közli: E. von Friedenfels: *Joseph Bedeus von Scharberg.* Wien, 1877. II. 434–441. – Somssich Pál: *Magyarország és királyának törvényes joga.* Bécs, 1850. – Zsedényi Ede: *Ungarn's Gegenwart...* Wien, 1850. – Uő. *Die Verantwortlichkeit des Ministeriums und Ungarns Zustände...* Wien, 1851. – Szécsen, A. gr.: *Politische Fragen der Gegenwart,* Wien, 1851. –

Török János: *Magyar életkérdések, összhangzásban a közbiróadalmi érdekekkel*. Pest, 1852. 143–144, 149. – Eötvös József: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. (H. n.) 1850. – Trefort munkálatát elsőként közli saját fordításában: Gángó Gábor: *Trefort Ágoston tervezete az osztrák biróadalom megszervezésére 1850 novemberében*. Aetas, 1999. 1–2. sz. 187–207. Megtisztelő hivatkozását illetve megemlítem, hogy a munkálatról előttem már szólt R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban*. Bp. II. 239. – Kemény minősítését saját röpiratáról közli: Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Bp. 1883. II. 196. – Az idézett szöveget ld.: Kemény Zsigmond: *Még egy szó a forradalom után* (1851). In: *Báró Kemény Zsigmond Összes Művei*. (Kiad. Gyulai Pál) Bp. 1908. XII. 328. – Jubál Károly: *A honmentés tervezete* (1851) Ld. Lukács Lajos: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867*. Bp., 1955. 372–377. – Makk József: *János szózata*. (1851) Közli: *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában*. (S. a. r. Jánossy Dénes) Bp. 1940. I. 523–545. – Kossuth Kútahyából 1851. június 15-én Teleki Lászlónak küldött munkálatát ld. Magyar Országos Levéltár. R. 90. I. 797. – Kossuth alkotmányjavaslatának eredeti francia nyelvű, Kútahya, 1851. április 25-i keltezésű szövegét közli: Kastner, Eugenio: *Mazzini e Kossuth*. Firenze, 1929. 120–140. – Fordítását és több változatát ld. Spira György: *Kossuth és alkotmányterve*. Debrecen, 1989. – Vö. Szabad, György: *Lajos Kossuth's Role in the Conceptualization of a Danubian Federation*. In: *Geopolitics in the Danube Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848–1998*. (Ed. Ignác Romsics – Béla K. Király) Bp. – New York, 1999. 61. és kk.

Kád: Karácsony Sándor

G/um

VISZONYULOK, TEHÁT VAGYOK

gh

Karácsony Sándor pedagógiájának aktualitása*

Ha kérdezik a mai tanárjelölteket, ki volt Karácsony Sándor, a nevét se hallották, vagy csak a nevét hallották. A rendszerváltozás előtt elhallgatták, a hatvanas években hivatalos utálkozás, az ötvenes években állami szitok-átok kísérte nevét.

Ma már egyre többen vallják, hogy Karácsony Sándor a 20. század legnagyobb magyar pedagógus tudósa volt. Életműve kultúránk számára azonban még alig ismert érték, rejtőzködő, mint a víz alatti jéghegyek. Kicsiny, de hatékony civil önművelő körökben viszont életművét számon tartják, gondozzák és ismertetik. Ilyen a péceli Csökmei Kör, ahol hajdani tanítványai segítségével minden évben egy-egy újra kiadott művét elemzik idősek, fiatalok közösen, konferencia formájában, ilyen a Sándor Kör nevű ökumenikus pedagógusegyesület, amely havi előadásokon és nyári továbbképző táborokban hasznosítja Karácsony nevelési szemléletének tanulságait. Mindkét műhely a rendszerváltást megelőzően létesült. E körök tanításának olyasféle továbbadói, tanúságtevői, miként a Kodály-féle zenei nevelésben a „kodályosok”, a tanulságokat közvetítő és továbbgondoló tanítványok. Éppen a hiteles tanítványi körökben tartják természetesnek a kritikai hozzáállást, hiszen nem kövületként, hanem alig ismert, ám továbbépíthető szellemi értéként fogják fel az életművet.

* A debreceni egyetemi tudományos emlékülésen 1999. szeptember 29-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

A szellemileg „hiteles helyeken” kívül persze tapasztalható divatjelenségek is. Léteznek hivatalnok-értelmiségek, akik a jól értesültség látszatával felemlegetik a szerzőt mint egzotikumot, ám művei olvasása, értéke nélkül. Az utóbbi tény következeképp divatjelszóvá züllesztí nevét. Karácsony esetében ez sajnos fennáll, hiszen könyvei egy része ma sem elérhető. Másrészt a visszaélések kivédhetőek, hiszen igen terjedelmes, koherens egészet alkotó életműve csak az elmélyedőknek nyílik meg, s a jelszószerű hivatkozás hamar lepleződik.

Igazuk van mindazoknak, akik – mint Kövendi Dénes, Kontra György, Vekerdi László, Komlósi Sándor, Szépe György, Buda Béla, Lányi Gusztáv, Szilágyi N. Sándor – konstatálják, hogy *Karácsony, halála után közel fél évszázaddal még mindig nem került be a magyar kultúra vérkeringésébe*. Jómagam, közoktatási, kutatói és egyetemi tapasztalataim alapján úgy vélem, Karácsony Sándor életművének rehabilitálása bár elkezdődött, ám nem fejeződött be. Áldozatos magánkezdeményezések nyomán néhány művét, illetve azok egy-egy részletét újra kiadták, de könyvei többsége az olvasók számára hozzáférhetetlen. Egy életéről szóló tömény összefoglaló monográfia már megszületett, viszont éppen ennek szerzője (Kontra György) jelezte: pedagógiai értékelést még nem írtak róla. Valóban elmondható: ez a különleges pedagógus-tudós a hiányával van jelen az ezredforduló neveléstudományában.

Jelen pedagógiánk az iskolai gyakorlat mindennapi hiányosságaival igazolja Karácsony megállapításait, megújító szemléletének igazságait. A kérdésre – *kinek kell ma Karácsony Sándor?* – a mai iskola-rendszer, a század- és ezredvégi magyar kultúra adja a választ. Ha valakinek rendkívül nagy szüksége volna e szellemi örökség megismerésére, akkor az a magyar tanulói ifjúság, meg annak a felnevelő pedagógusai és igazi növekedést, megújulást igénylő társadalma.

Pedagógiai kísérleti és kutató munkám vezetett arra a csöndes felfedezésre, amely személyes meggyőződésemmé vált: *Karácsony Sándor pedagógiája ma egyre inkább aktuális. Aktuális, mert szükség van rá, aktuális, mert az élet igazolja, aktuális, mert természetes és lélektanilag, logikailag, filozófiailag megalapozott, s aktuális, mert a lehetséges és szükséges reformok általa leírt előfeltételei megkerülhetetlenek, föltéve, hogy valódi reformot akarunk a nevelésben, a pedagógusképzésben, kultúránk egészében.*

Találkozásaim a rejtőzködő életművel

Már évek óta tanár és pedagógiai kutató voltam, amikor drámaian szembesültem Karácsony Sándor szellemi örökségével. Fogalmazhatom másképp is: valamiért komolyan vettem a nevelést, s találok egy olyan összefüggérendszerrel, ahol elképzeléseim meglepő módon helyükre kerültek. S mondhatom még sokféleképpen. Közgazdasági meghatározottsággal szólva: beleütköztem a szellemi trendvonalba. Történelmileg: fölfedeztem a közel- és fél-múltat, ami nélkül nem érthető a jelen. Fizikailag (és zeneileg): szembesültem a relativitáselmélettel, illetve a relációelvvel magával. De mondhatom teológiaiilag és pedagógiaiilag is. A szántóvető példázata azt szemlélteti, hogy mikor az ember földben elásott kincse bukkan, eladja mindenét, amiye van, és megveszi azt a földet. Pedagógiaiilag: megtaláltam azt a természetes nevelési rendszert, amelyre mindig is vágytam, s bár úgy véltem, hogy magam is találtam saját invenciókra (mint a nagy újtó, aki öniróniával veszi észre: föltalálta a csövön a lyukat), ám később megértettem, hogy minden korábbi pedagógiai kísérletem öntudatlan törekvése, vagy logikája szükségszerűen vezetett Karácsony Sándor fölfedezéséhez. Ahogy Lányi Gusztáv írta disszertációja legszebb metaforájaként: élmény, ha rájö-

vünk: körbehajózhatók a „Karácsony-szigetek”. Valóban metaforákban lehet szinte csak bemutatni ennek a neveléstörténeti egyéniségnek a hatását. A találkozás el nem múló hatásúnak mutatkozott.

Huszonöt év alatt többször végigolvastam szinte teljes életművét. Sikerült több kalauzt találnom a felfedezőutakhoz. Igyekeztem elkerülni a személyéhez méltatlan bálványozást és a jelszóvá züllesztés zsákutcait. A tárgyszerűsége való tudatos törekvéssel próbáltam ki pedagógiai szemléletét, különböző felsőoktatási intézményekben vállalt neveléstudományi előadásaimmal. Tanításomban saját esendő tudásomat ötvöztem a szükséges önkritikai hozzáállással, feltérképeztem gyenge pontjait is és a mára már kevésbé érthető érveinek hajszáltrepedéseit. S végül: megpróbáltam újrafogalmazni. Ezzel eljutottam ismét Karácsony elveihez, az volt ugyanis a kérése növendékeihez saját tanításával kapcsolatban: ne fogadják el szolgáian a hallottakat, hanem gondolják újra, fogalmazzák újra.

Ám a döntő találkozást ezzel a pedagógiával az jelentette, hogy megismerkedtem 1981-ben Kontra Györggyel. Kontra György az OPI volt főigazgató-helyettese, a 76-os tanterv megoldatlansága miatt hagyta ott az OPI-t, s ment tanítani az ELTE Embertan Tanszékére. A beszélgetést újabb és újabb követte, amelyekből rendszeres tanulás, egy szellemi műhelybe való bekapcsolódásom következett. Kontra György lakását ajánlotta fel házi-szemináriumok céljára, s otthonában feleségével, Kozma Ilonával látta vendégül odahordott barátaimat, akik választ kaphattak valamennyi nevelési, lélektani kérdésükre. Tanártársaimnak féléveken át magyarázta fáradhatatlanul Karácsony Sándor gondolati rendszerét. Hamar kiderült: nem nosztalgikus emlékezéseket és nem személyes elfogultságból következő történelemórákat kapunk, hanem egy működő, természetes rendszer erőterét, szabályrendszerét kezdjük tanulni nála. Személyében pedig Karácsony szel-

lemi örökségének hiteles gondozóját ismerhettük meg mi, fiatalok, kollégák.

A gondolati egyenirányítás alól való szabadulás korszaka volt ez országosan is. Ez idő tájt, közvetlenül a rendszerváltozás előtt született meg két, Karácsony Sándor pedagógiáját vállaló szellemi műhely: a péceli *Csökmey Kör* és a budapesti *Sándor Kör*. Az előbbi évente két nagy konferenciát rendezett és a csaknem elérhetetlen eredeti művek újrakiadásával foglalkozott, a másik pedig havi rendszerességgel összejövetelein a karácsonyi szemlélet „kultúraközi” terjesztésére vállalkozott. Ez utóbbinak, a Sándor Körnek vagyok vezetője mindmáig. Ez a műhely is elszánta magát az alapművek megismertetésére. Sikerült hasonmás formában újrakiadatnunk „Az irodalmi nevelés”-t. Hazai és határon túli tanárok, tanárjelöltek nyári továbbképző táboraikban dolgoztunk fel Karácsony pedagógiai újragondolást igénylő köteteit. Nagy élményt és tanulságot jelentettek a Csökmey Kör évről évre Pécelen megrendezett konferenciái is. Itt kínálkoztak alkalom olyan személyiségekkel való találkozásra, akik Karácsony közvetlen tanítványai, munkatársai voltak.

Karácsony Sándor életművének újdonosságai és aktualitása

1. *Emberkép, nevelhetőség.* Essünk közepébe, in medias res. Pedagógiát tanuló hallgatóim nagy érdeklődéssel szoktak velem jönni azon az úton, amelyen „bevezetődnek a pedagógiába”. Jönnek buzgón, egészen addig a pontig, ahol Karácsony emlékeztető mondatát idézem nekik: „*az egyén nevelhetetlen*” – mert autonóm lény. Nem lehetséges a direkt nevelés. No, ekkor elsápadnak, döbbszent szemük kerekre nyílik. (A kijelentést követő logikai folytatás, „a társas lény viszont nevelhető” ekkor még nem hangzik el.) Vitázni sajnos nem mernek, felsőoktatásunk leszoktatta őket erről. A hall-

gató hallgat. Ám az idézett állítás kicsiholja belőlük az első kérdést: De hát, miért, tanár úr? – Helyben vagyunk. Végre egy kérdés! Ezt vártam, jöhet a többi is. Elkezdődhet egy Karácsony-elvű dialógus. Hiszen erről van szó: – „Jaj, jaj, százszorosán jaj az olyan diákéletnek, ahol nem a diák kérdez és nem a tanár felel a kérdésekre!” – ahogy ő maga írta.

Karácsony emberképe természetes, s ez ma is provokatív. Ismerek kollégákat, akik megbotránkoztak. Min is? Az evidencián, hogy az ember társas lény. Kérdéseik jól jellemzik borzongásukat: Jó, zoon politikon... de maga tényleg azt gondolja, hogy az egyén nem ember? Ilyenkor jobb nem kérdezni, mikor olvasta Arisztotelészt, az nagyképűség volna. Azt sem illik kérdezni, József Attilát olvasta-e, mert az meg kínos. Karácsony nevét végképp fölösleges ki ejteni, még fenyőfaünnepre gondolnak. Az a tézis, hogy *az egyén csak társas kapcsolataiban ember, viszonyaiban működik, s csak abban nevelhető* – az újdonság volt saját korában. Ma, nemkülönben. Lábjegyzetként ide kívánczozik tanítványának, Lükő Gábornak az eszmefuttatása a finnugor „fél, fele, feleim és az egész, egészség” gondolatokról, ahol ugyanez a szemlélet figyelhető meg: az individuum csak fél-ember mindaddig, amíg nem találja meg a maga kiegészítését. Egész ember akkor lesz, ha a maga „felét”, fele-ségét, fele-barátját megtalálja. Így lehet az egész ember egészséges (ez a két szó szintén etimológiailag összefüggő a rokon finnugor nyelvekben).

2. *Emberkép, lélekkel.* Ami a test-lélek-szellem („szóma-pszüché-pneuma”) egységét és Karácsony Sándor szerinti szemléletét illeti, beleértve az emberi lélek feszültségként való felfogását, kettős fedezékbe kellene vonulni. Ezt a tudomány (pszichológusok) egy része azért nem fogadja el, mert az individuális lélektant tanulták, tudják az általánost, a fejlődést és a kórost, az analízist, a behaviorist, s bár tanultak a szociálpszichológiáról is, esetekben, tesztekben és kezelési technikákban gondolkodnak.

Szakemberek, pneumáról nem tanultak. A lövészárók másik oldalán vannak a teológusok (hivatalos és magánszerepben), valamint a vallástanárok (katekéták). Az ember azt hinné, ők fogják legelőször megerősíteni a pneumatikus emberképet. Fordítva van, ők támadják legjobban. 1999 nyarán körbekérdeztem számos katolikus, református és evangélikus citoyent. Többnyire ambivalens választ adtak. Saját emberképéről többségük azt vallotta: igen, számára van pneuma. A másik kérdésre: mit tanítottak neki vagy a gyerekének „hittanon?“, mind (!) azt válaszolta: – „test-lélek” felfogású embert. Érdekes: mindegyik felekezet hivatalból ma a „kettős felfogást”, a dichotómiát hirdeti. Ugyanakkor legjobb teológusaik mindhárom irányból a hármasságot, a trichotómiát vallják. Történelmileg nézve (az arisztotelészi) többistenhitű görög felfogást, majd a zsidó és a keresztény világnézetet, tudható, hogy mindőjük a „szellemet” is tételezte az emberben. (Lásd: a héber ruah/nefes fogalmát, illetve a görög nyelvű evangéliumban Jézus szavait a kereszten: „Atyám, kezedbe ajánlom lelke-met”. Nem a pszüchéjét ajánlotta, hanem pneumáját. Más a lélek és a szellem. Mint indoeurópai nyelvekben a soul/ /spirit, âme/esprit változatok.) Karácsony pneumatikus emberképe végül is történelmileg nem „újdonság”, de az „alkalmazott” diszciplínákban, a gyakorlatban ma is annak számít, erősen.

3. *Társaslelki viszonyaink, nevelés.* Az előzőkhöz kapcsolódik. Mindmáig tanítják és a vizsgákon számon kérik a pedagógia „szakemberei” az „érzelmi nevelést”, az „értelmi nevelést”, az „akarati nevelést”. Ami nincs. Ehhez jön ráadásként a felekezetek szóhasználatába beleivódott „hitoktatás”, melynek lehetetlenségéhez mindmáig vonzódik a tradíció, pedig már Tarzusi Pál ókori nevelésfilozófus szerint is „a hit kegyelem dolga” (csak vallási nevelés van). Ha az egyéni lélek nevelhetetlen, akkor ugye, érzelmi-értelmi-akarati-hitbéli oktatás sincsen. Mert nem

lehetséges. Csak a művészeti, tudományos és társadalmi. Ilyenkor kérdezik a pesti viccben: és a veréb tud erről? A kisgyermek nevelőinél (óvó- és tanítóképzésben), de felsősöknél is haladó hagyomány az „érzelmek nevelése”. Ajánlott művek: Öreg néne őzikéje, Tom és Jerry, esti tévéhorror, terminátor, harmadik utas a halál. (A testnevelők és osztályfőnökök számára pedig az „akarat” szigorú megnevelése van kijelölve test-ülepíleg.)

Ma, amikor nyilvánvaló a szociálpszichológiai álláspont érzelmeink, értelmünk, akaratunk társadalmi beágyazottságáról, miért beszél a pedagógia csökönyösen az egyén érzelmi neveléséről és hasonlókról? Rejtély.

4. *Nyelv, nyelvészet, nyelvtan.* Karácsony a századelőn valóban a legmodernebb forrásokból merített. Az általános nyelvészet szemlélete áll legközelebb hozzá, kifejezetten az „ő kenyere”. Nem véletlen, hogy a tudományos tanszékek közül egyedül a nyelvészeti tanszéken ajánlják az egyetemistáknak könyveit. A mód, ahogyan megfordította a hagyományos leíró nyelvtani szemlélet elemekből rakosgató (hang-szó-mondat) menetét, nemcsak azért modern, mert fordítva, azaz természetes sorrendben tanítja (mondattan-jelentés-tan-szó-tan-hang-tan), hanem mert a *közösség életéből* vette a nyelv természetes működési törvényeit. (Elemzéseiben a piac, az árucseré az emberi helyzetek nyelvi modellezése.) A logikai osztályozás szempontjainak a felcserélése lélektanival abszolút értelemben is elsőséget jelent. Hazai kortársai közül csak Gombocz Zoltánnal kellene a dobogón osztozkodni, ám Karácsony teljesítményében az az egyedülálló, hogy tudományát rögtön gyakorlati, „alkalmazott tudománnyá” is tette. (Ami megint csak szintézis-elvet jelent, hiszen oda vitte, ahonnan hozta. Az empiriáról van szó, ahonnan a felismerései származtak, vidéki parasztyerekektől, a tehén fara mögötti öregemberektől, a piaci árusok csacska beszédeiből, a szótárszerkesztő munkaközösségből, meg a külföldi és hazai nyelvészekkel való dialógusaiból.)

5. *Zene, zenetudomány, pentaton „észjárás”*. Lendvai Ernő zenetudós és Berecz András népdalénekes zenei elemzéseiből kiderült, miért mondják a nyugat-európai diatonikus hangzáshoz szokott fülűek (Karácsonynál: indogermán, szubjektív-komplikált, harmónia-melódia), hogy az archaikus magyar népdalok „olyan szomorúak”. A magyarázat a pentatonikus szerkezetben rejlik, amely ugyan nem feltétlenül szomorú, de egészen más a matematikája, fizikája, s persze az „észjárása” is. (Lásd: Lendvai arany metszés-elemzései a zenében. A diatonikus zenei rendszer fizikai, felhang-elvű, számtani arányos léte, a pentaton zenei rendszer fiziológiai, természetelvű, mértani arányos, arany metszéses volta.) Kodály és Karácsony szemléleti (és emberi) közelsége nyilvánvaló. A cserkész-népdalkönyvtől Lükő gyűjtésein és a „Magyar észjárás” elemzésén át a Jánosi Együttesig jelen a bizonyítékok sora: Karácsony zenei szemlélete új, modern és pedagógiai hatékony volt. Fontos jelzés Bartók Béla megkülönböztetett figyelme, hiszen olvasta, számon tartotta a könyveit. A mai táncházas nemzedék is (melynek tánc-tanító módszere nyilvánvalóan az autentikus folklór szemléletének felel meg és nem a klasszikus balettre alapozó tanítás mesterkélte, filozófiájában téves rendszerén alapul) természetes módon nyúlt Karácsony folklór-újraértelmezéséhez a pedagógiában.

6. *Szemiotika, interdiszciplinaritás*. A kommunikációelmélet (csaknem) ugyanazt tanítja, amit Karácsony Sándor. A jel, a jelölés, a jelképezés, a jelentés nevelési szemléletének az alapját képezik. A signifiant-signifié elvet, a feladó-vevő kapcsolatot, a nyelvi kommunikációs funkciók körét (ami összeillik a társaslelki funkciókkal), a jelentésváltást a legmodernebb tudományos szinten közvetítette Karácsony. Igen korán dolgozott ki és alkalmazott bizonyos jelelméleti összefüggéseket (elsősorban a jelentés és a jelképzés terén), amelyek ma is nívóvumok. Itt is induktív

és nem deduktív módon tanított. Azaz: nem elvont elméletekből és fogalmakból indult ki, hanem a közvetlen érzékelésből és napi életből. A kiüresedett szavak ölnek, az érzéki tapasztalat viszont képet alkot. Ami az interdiszciplinaritást illeti, példaértékű, ahogy a lélektani-logikai-filozófiai együttlátást kapcsolja a szemiotikához, vagy az irodalomelmélethez, történelemhez. Külön értéke, hogy a jelölést, megnevezést, a műveltségi területek eltérő „nyelveit” szinte szótárszerűen, könnyedén fordítja, egyikről a másikra. (Lásd a „szívek és vesék tudója” biblikus kifejezés egzegézisét a pszichológia nyelvén, a köznyelv, politikai nyelv és művészi nyelv elemzését A cinikus Mikszáth című könyvében, vagy poétikai felfedezését Arany írott költészetének és a nagyszalontai nyelvjárás kiejtéséből eredő vershangzás összevetésénél.)

7. Szintézis, analízis, holisztika. Idézhetem a „Magyar nyelvtan” könyv végéről a próféciját (látását, prognózisát), amelyben megnevezte: *a tegnapunk analizált, a holnap szintetizál*. Erre maga mutatott példát. Egész világlátása, pedagógiája rendszerszemléletű, szintéziselvű. Ma holisztikusnak is mondanánk, a természetgyógyászok, ökológusok, pszichológusok kifejezésével. Teljesség-szemlélet. Ami nemcsak azt hozza magával, mint idézett példájában, hogy a nyelvtantanítás ígertipológiájában a kilencfélélt háromféltre, majd kétféltre s végül egyféltre volt képes egyszerűsíteni, hanem a lelki funkciók működésében is azt bizonyította, hogy minden résznek megvan a másikban az előfeltétele, az előzménye és következménye, s végül – minden egy. Ő maga kitűnő elemző, ám a mélylélektani iskolával kapcsolatban minden elismerés mellett csendesen jegyezte meg – azt, hogy ki kicsoda, azt bajosan tudja az analízis, hiszen analízis és nem szintézis. Még valami. Az is összefügg „szintetikus” szemléletmódjával, hogy az egészből indul ki, s a részleteken át ismét az egészhez jut vissza. (Lásd nyelvi, vallási, vagy művészeti

példáit, vagy társaslogikájában a szillogizmus-tétel-logizma sorrendet.) Vele ellentétben az iskolás „dialektika” ma is csak egy történeti sorozat elemeiként nézi, vagy előbb feldarabolja, „meganalizálja” a dolgokat, azután (esetleg) megpróbálja összerakni. Ezzel szemben Karácsony az egészhez, s önmagukhoz viszonyította a világ és az élet részeit, élte és tanította az egységben látást az idő diakron rétegzettségében, de egyidejűségében, azaz a szinkroniában is, ráadásul adva a *sub specie aeternitatis* képét.

8. *Lélektan.* Több mai jeles szociálpszichológus tanulmányából (például Lányi Gusztáv kiváló elemzéseiből) kiderül, hogy a szociálpszichológia maga – amely legközelebb áll Karácsony lélektani szemléletéhez – saját fogalmaival nem tudja megragadni Karácsony pszichológiai kategóriáit, Lányi szavaival, „az emberi lét múltbeli kiterjedését, azaz időben strukturálódó dinamikáját”. Mások viszont a történelmi szociálpszichológia és a tudásszociológia megközelítéseit erre alkalmasnak tartják. Van pszichológus, aki – miután megismerte Karácsony világértelmezését – feltette a kérdést, vajon alkalmas-e egyáltalán a modern szociálpszichológia a társadalmi-egzisztenciális konfliktusok mentalitásbeli törésvonalainak elemzésére (Karácsony megközelítését tartván lehetségesnek).

Vannak, akik felhozzák Karácsony kritikájaként az egyensúlyhiányt az „empirikus analitikus”, a „történeti-hermeneutikus” és a „kritikailag orientált” tudományparadigmák között. Buda Béla és Pataki Ferenc viszont mindketten nemcsak elismerően, hanem nagyrabecsüléssel szólnak a karácsonyi társaslélektan gyermekközpontúságáról, természetességéről, fejlődésképeről. Tény, hogy van összecsengés a modern szociálpszichológia „kognitív-affektív-konatív” mezői és a karácsonyi természetes rendszer relációi között. A magam részéről a legizgalmasabbnak a fejlődéslélektani erényeit látom, mert ilyen szerves, sokoldalú összefüggésben nincs más szakmabéli meg-

közelítése a felnőtté válás viszonyainak, mikor is nem a kázusok és nem ezek direkt vagy ideologikus kezelése a domináns, hanem az előzmények-következmények és a folyton változó élettények összetettségének a megfigyelése, megértése.

9. *Reform, reformpedagógia.* Karácsony mind elméletileg, mind gyakorlatilag „helyre” tette a reform gondolatát, amellyel divat ma is visszaélni. A re-formare etimologikus felfogásával és történeti elemzésével azt sugallja, hogy vissza kell menni azokhoz a pontokhoz, ahol problematikusá vált az érvénye valaminek. Nyilvánvalóvá tette, hogy a tudomány additív fejlődésű, az új gondolatnak csak akkor lehet igaza, ha korábban volt érvényessége annak az előzőnek is, amelyet most meghalad. Találóan bírálja a reformok mániákusait, akik mindig a részleteket foltozgatnák, jöllehet az egész változtatandó. Az alaplépés csakis a természetes nevelési alapviszony helyreállítása lehet, amit minden elé helyez. Ez az előfeltétel. A sorrendiséget illető megfigyelései (közérzet, közvélemény, az érzékeny közvetítők szerepe, a tudomány felocsúdása, új érvények, a kormányzat intézkedései) a valóság által hitelesítettek, szociológiailag igazak. Megnézve az előző fél évszázad hazai „iskolareformjait”, siralmas a kép. Hozzátehetjük az ezt megelőző másik fél évszázadot, arról épp Karácsony írta: rosszabb lett tőle az iskola. Saját gyakorlati reformja azonban a maga kis „autonómiájában” működőképesnek bizonyult. Tavaszmező utcai tapasztalatai, a „parasztgimnázium” ügye, egy egy iskolai osztályának a története mutatja, a megújulás lehetséges, ha van honnan elindulni, ha igaz a jó és szép az igaz, s ha van, aki „ráteszi életét”. Ami a reformpedagógiát illeti, mindent tudott, amiben kortársai élen jártak, támogatva ezeket a kezdeményezéseket, ugyanakkor magát valóban nem sorolta közéjük. Ezen állítása dacára, én őt korábban odatartozónak véltem. Ám minél jobban megismertem életművét, annál inkább megértettem tiltakozását. Meggyő-

zött róla: valóban *nem „reformpedagógus”*. S ez nemcsak részegész kérdés („az egész reformra érett”), bár az is nyilvánvaló: látszattal, részletpótlékkal nem érte volna be soha. Hanem a személyes feladat, az életút „küldetése” tette érthetővé bennem: ő nem „reformer”, nem logizma. Illetve nem ő a logizma. Karácsony Sándor pedagógiaileg egy lehetséges radikális reform szillogizmusa. És előfeltétele. Előzmény, antecedens, benne a következmény potens esélyeivel. Amióta ezt elgondoltam vele kapcsolatban, s tapasztaltam, hogy azok, akik elolvassák a műveit, s megértették, nem tudnak szabadulni a hatásától, már tetszhalott művei újrakiadásának ügyében is optimistább vagyok.

10. *Passzivitás mint legnagyobb aktivitás.* „Tűr, tűr az objektív és primitív ázsiai jellegű magyar társaslélek sokáig, még mindig tűr, sokszor úgy tetszik, a végletekig tűr, de egyszer csak végképp megcsömörlik. Akkor aztán mindennek vége.” (Észjárás, 15.) Sokaknak nehezen érthető ez az észjárás. Lendvai L. Ferenc és mások fatalizmusnak tartják. Úgy vélem, a kettős szembenállást kell észrevenni itt is. A passzivitás hosszú ideig tarthat, de ennek a magatartásnak része a gyors, nagy amplitúdójú, robbanásszerű aktivitás is. 1848-at és 1956-ot nem lehet önmagában érteni, csak antecedenseivel, a passzív előzményekkel. Karácsony szellemes úszás-példán mutatta be az indogermán viselkedést (ellenségem a víz, legyőzőm) és a keleti magatartást (szövetésem a víz). Ezt egészítettem ki egyetemi hallgatóim előtt, amikor az aikidót elemeztük. Ebben a keleti (kínai-japán) önvédelmi sportban (harcművészetben) nincsen ellenállás, helyette kivárás van és az ellenfél lendületének a továbbfokozása, miáltal a támadót saját energiái kenik fel a falra. (A politikai önvédelemben láthattuk ennek hatékonyságát az oszmán török időkben, a monarchia Bach-korszakában, majd a Rákosi- és Kádár-féle aranykor túlélésének sportágaiban. Pedagógiában kitűnően alkalmazható. Legjobb költőink, íróink gyermeklapokban, könyv-

táruk, iskolák menedékében vészelték át az érett, szagos, szerves diktatúra tombolását. Egyetemi szintű koponyák húzódtak meg tantárgyi módszertanok rejtekében, hogy dolgozhassanak. Túléltek. Persze a passzivitás negatív hatása is hatás.) A passzivitásnak tehát ereje van. Még akkor is, ha nem tudja megakadályozni az emberellenes pusztítást. Karácsony Sándort, a debreceni egyetem tanszékalapító professzorát korának pusztító erői egyetlen tollvonással kitéphették fiataljai közül, kényszernyugdíjazhatták '50-ben, s postázhatták neki két év múlva a nyugdíját is megvonó határozatot, amelyet viszont jogában állt passzívan nem átvenni, aznap beállt (pesszimisták által halálnak nevezett) új életállapota okán. Karácsony értékét és mai passzív érvényesülésének erejét nem kisebbítette a tanítás ötvenéves búvópatak jellegű rejtőzködése. Tanítványai bölcsességét jelzi, hogy nem kiabáltak, nem erőltették a rehabilitálást, hanem továbbadták, újragondolták, éltek az életművet. Csíráképes, életképes, ereje van. A mai fiatalok legjobbjai szellemi táplálékként vesznek. Olvassák, küzdenek vele, visszanyúlnak hozzá, vitatják, szeretik, alkalmazzák. Ez is egy reform előszele. Karácsony Sándor is mondhatná a tudományáról, amit Nagy László írt passzívan kihordott költészetéről: „verseim érvényt szereztek maguknak, bár nem tettem értük semmit, nem szervezkedtem, nem alázkodtam, nem vesztegettem se mást, se magamat.” Másfél ezer éven át nem olvasták az emberek az eu-angeliont, hanem csak szájról szájra adták, úgy vállalták. A passzivitás határtalan aktivitás.

11. *Természetes alapviszony.* Mióta itt a korszak, melyben az értékviszonyok ismét pervertálódnak, sok természetes cselekedet kezd botránykővé válni a „fordított viselkedésűek” szemében. Ugyanakkor hosszabb távon beválnak, értéknek mutatkoznak a természetes gesztiók, tettek. A legnagyobb sikert és méltatlankodást azzal az ellenőrzési formával értem el, amivel kipróbáltam a Karácsony-féle

pedagógiavizsgát. Úgy vizsgáztak a hallgatók, hogy nekik kellett kérdezni a tanáruktól. Kifejezhetetlen megdöbbenés és hallgatás fogadta az ötletet. Az első alkalmaknál. Ám azok a hallgatók, akikkel speciálkollégiumon rendszeresen gyakoroltuk a párbeszédes *eszme-cserét*, ráadásul részt vettek képzésünk megkoronázásában, a nyári intenzív továbbképző táborban, teljesen megnyíltak, s felkészülten, komolyan, derűsen vették a feladatot.

Érdemes volna említeni e felnőtt, tanárjelölt-táborok lélektanát is. A csaknem húsz éve működő „gondolkodótábori” modell családi kiscsoportok eszme-cseréin, társaslelki kapcsolatán alapul. A tábori formák lélektanával öntudatlanul, régóta követtük a „szillogizmus-tétel-logizma” képlet tartalmait. Objektívek és primitívek voltunk interdiszciplináris témáinkkal, problémává tett tudományos, erotikus, művészeti, társadalmi, világnézeti, értékbeli gondjainkból relációkat hoztunk létre, viszonyultunk és viszonyítottunk. Kérdéseinkben felszabadultunk, és rá mertük bízni magunkat a tábormeglepetésekre. Végül, logizmainkat – ha tudtuk – az áhítat szintjére emeltük. Működtetve a pneumatikus antropológiát. (A lélegző, lelkes, sőt néha szellemes emberképzést.) Bevált, mint non-direktív pedagógia. Nem magunkban véve, hanem egyikünk a másikkunkhoz képest, reá nézve és általa voltunk logikusak. (Mottó: „Én szabad emberként szeretnék látni téged mennél hamarabb. Ne utánozd az én világom, építsd fel a magadét önállóan...”)

Mindezen természetességhez a természetben viszonyultuk, *more oeconomico*.

12. *Mellérendelés.* Karácsony egy mindinkább veszélyeztetett, hátráló, de még élő, létező modellben mutatta meg a mellérendelés lélektani, logikai, pedagógiai törvényét: a családban. Ha képes vagy arra, hogy a másik embernek apja, anyja, öccse, húga, fia, lánya légy... A mellérendelés nyelvi és logikai leírásának a hogyanja által lett újdonság-erejű és megújító az elemzése. A mód, ahogyan

Karácsony a nyelvi szabályokat az életből nyeri, filozófiát csinál belőle, majd ugyanoda visszakeresi, az a különleges. Nyelvi példamondatból (A madár csicsereg.) akkurátus grammatikai elemzés kerekedik, majd a következőt: „Az élet a mellérendelés, a világ az alárendelés.” Ráadásul: „Az élet minden, *ami történik*, tünemény, amihez idő kell. A világ minden, *ami van*, jelenség, amihez tér kell.” Kész a filozófiai nyitókép. Folytatódik a társadalomban. Ahol normális volna a mellérendelés, de a tekintély és a hatalom alá-fölé rendel. Az „egyik a másikra nézve” relációjában a mellérendelés nem megy a tekintély rovására, akkor sem, ha középiskolában, vagy egyetemeken munkatárssá lesz nevelő és növendék.

13. *A nyelv mint az integráció eszköze a nevelésben.* A gondolat egyszerű és belátható: a nyelv a társasértelem technikája. Közvetítő eszköz, teremtett és teremtető jel. Karácsony, amikor föltárja, hogy minden tanulás-tanítás, azaz didaxis nyelvi nevelés (is), határtalan perspektívát nyit az integráció számára. Hadd mondjam el a magam személyes példáját. Tizenöt éven keresztül pedagógiai kísérletet vezettem. A cél egy integráció volt, a művészeti nevelés tárgyainak az integrációja. Több példa is volt előttem, előttünk. Láttunk magatartást felszabadító önkifejezést, szisztematikus-absztrahálót, elemekből rakosgató építőjátékosdit, millió esetleges megoldásban elvesző „tematizmust”, a sokféle technikára építő „komplexitás-elvűséget”, s hogy egy ismertebbet mondjak, a nagy hírű, Németh László-féle művelődéstörténeti próbálkozást. Mindegyik a széttört tantárgyi egységet akarta újraalkotni, mindegyik „reformpedagógia” volt. Egyik sem volt azonban a saját elképzelésem szerinti. Amit munkacsoportunkkal csináltunk, az félig tudatos összegző-kísérlet volt. Rátalálás. Nyelvként kezdtük tanítani a zenét, a képzőművészeti kifejezést, az irodalmat, a táncot, mozgulatot. Évek múltán jöttem csak arra rá, hogy „felfedeztem a langyos vizet”, mivel a modell alapképletét Karácsony

Sándor már réges-rég leírta. De nem volt fölösleges, hogy ki-próbáltuk. Felfedezés értéke volt annak, hogy kísérletünk – nyelvként tanítani a művészetet és tudományt – nemcsak egy volt a lehetséges megoldások közül, hanem az egyetlen lehetőség egy hajdan létezett egység visszaállítására – az integrációra.

14. *Reláció, relativitás.* A tény, amit Karácsony Sándor vallomásszerűen lökött az olvasó szeme elé – megtanult egész életével mindenhez viszonyulni –, emberileg megrendítő, tudományosan felkavaró szenzáció. Viszonyulni mint zöld szín a kékhez, vöröshöz, sárgához és még három másik zöldhöz. A szín csak relációi révén szín. Ugyanaz a reláció a zenében. Kodály tudta és tanította (relatív szolmizáció), Lendvai Ernő elemezte, Bartók megkomponálta, csíki Duduj Ádám és Rozália elmuzsikálta. Táncban: az egész magyar „folk-dance revival” a táncházakban ezt forgatta Tímár Sándorral, Varga Zolival, Batyuval, Zsurávszkyal, miként lehet anyanyelvként tanítani a táncot, amelyet a gyermek-játékok lépéseivel Jánosi Sándor a regőscserkészeknek „anyalábi nevelésként” tanított. Viszonyulni egy vers, novella formájához, motívumaihoz, ritmusához, ahogy azt Karácsony az irodalmi nevelésben leírta. Viszonyulni az építésznek a táj és az emberek adottságaihoz, belső igényeikhez, ahogy a szerves építészet mesterei tanítják. Végére hagyom a másik pólust. Továbbgondolni, újra-fogalmazni Einsteint, általános és speciális relativitáselméletét. Hiszen a világ relációi matematizálva törvénybe szedhetők. Hát még akkor, ha rendelkezésre áll a transzfer, az átvitel, éppen pedagógiából. Ha a modern fizika „kvark”-jának ötlete éppen egy Joyce-regény olvasásából pattanhatott ki (Finnegan’s Wake), miért ne szikrázhatna elő az új „világegyenlet” egy multidiszciplináris nevelési integrációból? És mondhatnánk Descartes után, magyarul a reform alapképletét: (előbb a régi érvényekhez visszanyúlók, majd) – viszonyulók, tehát vagyok.

15. *A pedagógusképzés modellje.* Tanulmányaimban idéztem a tapasztalatok alapján végiggondolt képzési megújítást. Európai nóvum és aktualitás lenne az a tanárképzési modell, amit Karácsony javasol „A magyar demokrácia” című kötetében. Ami ebben a legtermészetesebb, az a legmerészebb: az óvodapedagógust és tanítót az egyetemen képezzék. Eddig nem volt rá idő, erő és merészség, hogy Magyarországon megvalósítsák, pedig van irodalma a szisztémának. Belső relációi (azoknak evidens, akik ismerik Karácsony fejlődéslélektanát) a természetes evolúció szabályai szerint épülnek egymásra. Most különösen nagy szükség volna erre az újdonságra, hiszen az egyszakos képzés, az egyoldalú kredit-rendszer csődje, másrészt az egységes tanárképzés igénye mind indokolná ennek a megvalósítását. Kocsis Mihály kutatótársam tanítóképzési kísérletének is motívumává lett az újdonságerejű modell, melynek egyetemi előmozdításáról nem tettünk le.

Egy feltételezésből indultam ki: *Karácsony Sándor pedagógiája aktuális.* Az előző oldalakon megpróbáltam a tudós pedagógusprofesszor, a gyakorló tanár és rendszeralkotó gondolkodó életművéből néhány számomra és mások számára is fontosnak tűnő gondolatot, összefüggést, állítást, rendszert, viszonyt kiemelni. Fontosnak tartom ezeket, mert értékek. Karácsony életműve a neveléstudomány elmélete és a nevelés gyakorlata számára is érték. Mihelyt leírjuk ezt az érték szót, eszünkbe juthat a használati érték kategóriája. Minden értéknek csak akkor van használati értéke, ha használják. Ha elrejtik, az érték halott, vagy tetszhalott. Csak akkor hasznos, ha ismerik, kipróbálják, beváltják, cserélik. Addig az ismeretlen, elásott kincs – használhatatlan.

Karácsony Sándor könyveinek legnagyobb része csak néhány nagyobb könyvtárban lelhető fel. Kisebb műveit, műveinek részleteit az életművét gondozó civil egyesület

időnként kis példányszámban újranyomatta. Ebben a helyzetben munkáját nemcsak a mai pedagógusjelöltek nem ismerik, hanem tanáraik sem. Nemigen tehetnek róla. A közelmúlt egy hosszú korszakában gondosan tiltották a műveit. Értékelni viszont csak azt lehet, amit ismerünk. Tetszhalott érték lenne, értékelhetetlen?

Karácsony Sándor szellemileg inspiráló, izgalmas, de sokak számára vitatott és nem mindenki számára érthető életművet hagyott maga után. Munkája élő, lélekmozdító alkotás, nem statikus bálvány. És nem tökéletes. Mint megvallotta – élete egy részében, önmagát is igen tökéletlennek tudta. Egész életében küszködött a fogalmazással (ezt is megvallotta írásban). Ő, aki a nyelvről és a nyelv közvetítő erejéről olyan tisztelettel szólt, restellte magát nehézkes kifejezései miatt. Ezzel együtt rengeteget írt, még többet gondolkodott, alkotott. Növekedvén (lélekben és igazságban), nevelt is. Tépett szélű, sárgálló öreg papíron olvasható gondolatai ma is sokakat lenyűgöznek, továbbgondolásra, pedagógiai munkára, felismeréseik újrafogalmazására ösztönöznek. Szellemi öröksége megérinti azokat, akik megérintik. Jól termő fa. Érték.

Saját célom semmi esetre sem valami Karácsony-kultusz népszerűsítése, vagy személyének jelszóvá emelése volt. Ez meggyalázása lenne. A jelszóvá züllesztett szó amúgy is már se jel, se szó, csak holmi perverzió. A kultusz is problematikus, kamasz kategória, mint tanulhatuk. Miért szól hát az érvelés? Talán azért, hogy megismerjük. Magunkra kérdezzünk: Igaz-e a jó, szép-e az igaz? Tudunk-e jobbat az autonómiánál, szabadságnál, őszinteségnél, világosságnál, hiteles tanúságoknál? Tudunk-e adni? Tudunk-e elfogadni? Elfogadom-e a mellérendelést? Lehetek-e még szofokrata a pedagógiámban? Tanítványaimhoz, családomhoz, barátaimhoz van-e nyelvem? Tudok-e értékelni? Engedem-e kérdezni a felém forduló hiányt? Tudjuk-e problémánkká tenni a másik ember ba-

ját, és programmá emelni problémáját? Szolgáltatunk-e, vagy hivatalt ápolunk, áldozatunk van, avagy szeretetünk? Növekedünk-e még, vagy úgy hisszük, nevelünk? Reformálható-e az életünk? Önmagunk és mások elviselésében, gondolatok megértetésében, egyetemes érzések jelképpé tevésében jelen vagyunk-e? Merünk-e továbbutazni a Karácsony-szigetek felé?

Karácsony Sándor pedagógiája aktuális, mert jelenlegi nevelésünkől hiányzik a „másik ember” ismerete, iskoláinkban többnyire oktatnak, pedagógiánkat nem jellemzi a „természetes nevelési alapviszony”, kultúráközvetítő intézményekben is hiányzik a mellérendelés kultúrája. Gyereknevelésünkben a pozitív figyelem mellett is alig találni a kisgyerektől a felnőtté válásig kísérő, együttlátó tudást. Pedagógusképzésünk, iskolarendszerünk logikája ma is fordított. Az a hallgató tanul a legrövidebb ideig (és kapja a legkevesebb fizetést, legkevesebb társadalmi megbecsülést), aki a legkisebbeket fogja nevelni, az óvodások, alsósok nevelőjeként. Az a pedagógusjelölt tanulhat többet, aki idősebbekre specializálódik. De hát hol van tudományosan indokolva, bebizonyítva, hogy minél kisebbeket tanít valaki, annál kevesebb tudásra van szüksége? Ki bizonyította be, hogy a kisgyerekek nevelése könnyebb, egyszerűbb, mint a fiatal serdülőké? Pedagógusjelöltek ma is csak szendvicsképzést kapnak. Vagyis: egy életkor-szeletre képződnek. Alsó tagozatra, kamasz korúakra vagy a serdülő ifjak korosztályára. Mindenki csak a diplomája által kijelölt réteget ismeri. Aki tanítani kezdett, rájön: nem készítették fel, alig látott gyereket. Aki teheti, egyetemi diplomát kér. Kontraszelekció van: akit sehová nem vettek fel, az „legfeljebb” tanítónak megy.

Karácsony Sándor aktuális. Nemcsak a megrendült professzori tekintélyt akarta visszaállítani, hanem a mindenkori „embertárs”, a másik ember autonómiáját. A saját

értékünket tudomásul vevő, normális identitást. A valami valamihez képest szemléletű állandó viszonyítást, viszonyulást. A visszaállítás neve: reform.

Karácsony Sándor kitalálta a *viszonyok pedagógiáját*. Tapasztalatokon alapuló javaslatát alátámasztja korunk fizikája, matematikája és az általa is művelt pszichológia (hogy a pedagógiára most ne hivatkozzam.) Karácsony Sándor megtanította, mi az a természetes nevelési alapviszony, ami nélkül semmiféle nevelés nem lehetséges. Karácsony Sándor feltárta az ember társaslelki működésének törvényeit, a lelki viszonyaink természetes rendszerbe illesztését. Rendszerében a társaslélektan, a társaslogika és a filozófia szempontjai a rendező elvek. Felfedezte a nyelv meghatározó voltát a tanításban, és modern elvekkel megújította a nyelvtanítást, irodalomtanítás elméletét, gyakorlatát. Saját maga nemcsak elméletalkotó volt, hanem gyakorló tanár, különböző korú fiúk, lányok nevelője, ifjúsági mozgalom első számú vezetője, lapszerkesztő és tudományos gyűjtő, kutató, költő. Rájött, hogy tévedésben van a társadalom, amikor értelmiségiekre bízta az ifjúság nevelését. Meggyőző érvekkel elemezte és bizonyította, hogy az értelmiségi, a „szakember” nagy feladatokat végezhet a tudományban, a kormányzásban, de a fiatalok nevelése a „lélek-szerinti professzorok”, Platónról kölcsönzött szóval, a szofokrácia dolga lenne. Azoké, akik érzik és értik a fiatalok nyelvét, kellő és illő bölcsességgel, szeretet, áldozat és szolgálat képességével.

Karácsony Sándor szemlélete nagyon aktuális abban az iskolarendszerben, ahol nem jellemző, hogy az kérdez, aki kevesebbet tud, ahol nemigen látható a kíváncsi növendék, vagy hallgató „eleven kérdőjel” formája. Aktuális, hogy a nevelés helyét újragondoljuk és újrarajzoljuk a lelki térképeken. A nevelését, amely lehet kicsit művészet, kicsit tudomány is, és alkotóképesség-fejlesztő tréning, de leginkább mégiscsak *világnézeti viszonyulás*. Trivi-

álisnak tűnő megállapítás, pedig csak objektív és primitív felismerés: az irodalomra irodalommal lehet nevelni, életközösségre pedig életközösséggel. Magyartanárként azt tapasztalom: az irodalomra ritkán nevelünk irodalommal. Életközösség-e, ha elidegenedést tapasztalunk? Aktuális Karácsony Sándor. Tanuljunk viszonyulni hozzá, s tanuljunk tőle viszonyulni.

DEME TAMÁS

G/m

KARÁCSONY SÁNDOR, AZ ALKOTÓ*

Karácsony Sándornak nem az alkotásait, az életművét szeretném itt felvázolni, hanem alkotó tevékenységének, életműve létrehozásának néhány sajátos vonását; olyanokat, amelyek jellegzetesen eredetivé teszik tudományos oeuvre-jét, egyúttal azonban nehezíthetik is ennek az oeuvre-nek a befogadását.

vázlatja fel

1. (Gyakorlatiasság, személyesség) – Munkásságára nagyon jellemző az egysége a gyakorlattal, saját gyakorlatával. Azt hiszem, soha le nem írt olyan elméleti megállapítást, tételt, amit már ki ne próbált volna, meg nem élt volna; gyakorlata vezette az elméleti felismerésekre. Társaslélektani rendszerének alapvető mondanivalója az, hogy egész kultúránk, annak minden megnyilvánulása, mindenféle funkciója – viszonyulás, emberek viszonyulása egymáshoz. Mármost: az *Ocsúdó magyarság* című könyvében arra a kérdésre, hogy mi is az ő tudományos rendszere, úgy válaszol: az, hogy *viszonyulok*. Élek, s közben természetesen viszonyulok, állandóan. Erős hajlama, képessége volt a viszonyulásra, ezt hasznosította azután különféle munkaterületeken. És tegyük hozzá: nagyon tudatosan élt, mindig igyekezett tisztán látni, mi is történik most vele és általa.

Ami például a neveléstudományi munkásságát illeti, van egy különleges előnye minden más, a saját gyakorlatára is építő elméleti pedagógushoz képest. Első gimnázis-

* Előadás a Karácsony Sándor-terem felavatása alkalmával tartott tudományos konferencián (1999. szept. 29.), a debreceni egyetemen.

taként a tanév legelső órája után feltette magában, hogy ő pedig tanár lesz. És nyolc éven keresztül tudatosan, a leendő tanár szemével is figyelte az iskolai munkát. Tanár és diák egymáshoz való viszonyulásában egyszerre gondolkozott a tanárnak is, a diáknak is a magatartásán, egyszerre élte bele magát ezekbe. Ezért tudja olyan világosan és árnyaltan bemutatni a diákok magatartásának formáit ebben a viszonyulásban. A középiskolában nyolc évig, különféle ifjúsági szervezetekben évtizedeken át végzett nevelőmunkájának tapasztalatai így kaptak különös mélységet, diákkori tapasztalatainak a segítségével.

2. (*Pedagógiából társaslélektanba*) – Pedagógiájából alakult ki társaslélektani rendszere is; a *nevelhetőség* problémáját oldotta meg számára a *társasviszonyulás* lehetősége. Tapasztalnia kellett egyfelől, hogy az ember személyisége autonóm, a növéfélben levő emberé is, tehát direkt ráhatásokkal nem lehet rajta változtatni; a növendék *nevelhetetlen*, nem működik se az érzelmi, se az értelmi, se az akarati (vagyis erkölcsi) nevelés. Másfelől tény, hogy mégis *nevelődik* a diák. Ez csak úgy lehetséges, hogy a direkt ráhatási kísérletektől függetlenül létrejöhetnek az emberek között, érintkezésük folyamán, társasérzelmi, társasértelmi, társasakarati (vagyis művészi, nyelvi és társadalmi) viszonyulások, és ezekben a viszonyulásokban, közös funkciókban fejlődik, növekedik a személyiség. – Ehhez a felismeréséhez Wundt *Völkerpsychologie*ja szolgáltatott elméleti kiindulást, Karácsony Sándor azonban társaslélektanában jóval mélyebbre ment Wundtnál. Hármat emeljünk ki a különbségek közül. Felismerte, hogy az egyéni alkotók műve, tehát a művészet és tudomány is társasviszonyulás eredménye, érzelmi, illetve értelmi társasviszonyulásé; egész kultúránk nem egyéb, mint társasviszonyulás. Felismerte, hogy a pszichikum élete a két pólusa, pneumatikus és szomatikus pólusa közötti feszültség játéka, és hogy pneumatikus és szomatikus szinten is jöhet létre társasviszonyulás, a vallási vagy

*áhitatos fokú és a jogi viszonyulás. És felismerte, hogy mivel oszthatatlan egység a kultúra, oszthatatlan egység az emberi pszichikum, ennélfogva nem különálló jelenségek a művészi, a nyelvi (tudományos) és a társadalmi viszonyulások, hanem a pneumatikus és a szomatikus pólus közötti feszültség játékanak épp aktuális eredményei. Hogy az adott viszonyulás társadalmi, tudományos vagy művészi formájú-e, az attól függ, hogy ennek a feszültségnek mely fokán találkozunk egymással a két fél, de a viszonyulási formák mindenképpen átmennek egymásba, sőt mindig belejátszanak egymásba. A nevezetes társaslélektani táblázat 81 kategóriája tehát nem 81 skatulya, amelyben a kultúra minden megnyilvánulását leltározhatjuk, hanem 81 kukucs-káló, amelyen keresztül bepillantunk a társaslelki erők működésébe. Nem állomásai a társaslelki folyamatoknak, hiszen azok állandóan mozgásban vannak, hanem *tájékozási pontok* a folyamatok útjának megfigyeléséhez. A táblázat *segédeszköze* a társaslélektani kutatásoknak, nem pedig a kutatások *eredményeinek* kánonszerű összegezése; Karácsony Sándor, amint erről még lesz szó, sohasem akart kánont alkotni.*

Mindezek alapján a *fejlődéslélektannak* is a *társas-fejlődéslélektan* formájában ad új dimenziót Karácsony Sándor. A nevelőjéhez és társaihoz való viszonyulás felől nézi a személyiség fejlődését, ezt tartja a döntő kritériumnak; ez a fejlődés a szóma dominanciájától halad a pneuma irányába. Dinamikus ez a rendszer is, számol a megrekedéssel és a visszafejlődéssel is. Sok ember csak a nagykorúságig viszi, a felnőttéig nem, mert viszonyulásaiban, vagy legalábbis azok bizonyos kategóriájában megreked a fejlődés valamelyik fokán. A kamasz fejlődésének például lényeges serkentője az, hogy példaképet, vezetőt, ideált keres magának, annál negatívabb jelenség, ha valaki negyvenéves korában is vezérre, Führerre áhítozik, kamaszmódra. Fontos funkciója a növvő gyerekeknek a gyűjtés, min-

denféle tárgyak, adatok, gesztusok gyűjtése; pszichikai vénülése során azonban a felnőtt ember is visszafejlődhet nővé gyerekké, akinek mindene a gyűjtés, és a szájától is megvonja a falatot, csak hogy bankókat rakosgathasson a matracába.

3. (*Átfogó személyes kultúra*) – Megint csak saját gyakorlata, személyiségének gazdagsága könnyítette meg, hogy egységben lássa a kultúrát, hiszen otthon volt annak minden területén, a társaslelki viszonyulások valamennyi kategóriájában.

A társasérzelmi viszonyulásokra, tehát a *művészetekre* nézve is hasznosíthatta saját élményeit. Ami a *szépirodalom* illeti: ifjúkori bűnei közé tartozik két novellája, amely még gimnazista korában jelent meg fővárosi folyóiratban; a költői próbálkozásai, amelyek kis gyűjteménye később álneven látott napvilágot, bravúros és modern verstechnikáról tanúskodnak. *Zeneelméleti* tájékozottságáról műveinek sok megjegyzése tanúskodik; zongorázgatni felnőtt korában már nemigen került ideje, de zenekedvelő barátjánál látogatóban a házigazda kedvéért leült a zongorához, és eljátszotta a Mondschein-szonátát. A *képzőművészet* terén is járatos volt; a 20-as években *Az Erő* című diáklap szerkesztőjeként nemcsak versek, novellák, hanem rajzok beküldésére is biztatta olvasóit, és szerkesztői üzeneteiben a rajzokat is alaposan, szakszerűen elemezte esztétikailag.

A társaslélektan, tudjuk, az *én és te* közötti viszonyulásokkal foglalkozik. Ő azonban az *én és ő* közötti viszonyt, vagyis az embernek a természethez való értelmi viszonyulását is vizsgálta, a megismerés és a fogalomalkotás kérdéseit. Ennek a viszonyulásnak, a *természettudománynak* a nyelve szerint a *matematika*. Pedagógiai ösztönző hatása ezen a területen is termékenynek bizonyult. Kalmár László például a mesterei közé sorolta őt, ennél fontosabb azonban számunkra, hogy Karácsony Sándor tanítványa, Varga Tamás újította meg a magyar *matematikanitítást*, a világ né-

hány más pontján jelentkező reformtörekvésekkel megegyezően, illetve azoknak elébe is vágva. Kontra György pedig, akinek a *természettudományi* tárgyak tanterveinek és tankönyveinek alakításába volt jó ideig beleszólása, közvetlenül a tőle tanultakat igyekezett érvényesíteni munkájában: azt, hogy *milyen formákban* kerülhet értelmi relációba az ember a természettel, ezek a formák (a megfigyelés, összehasonlítás, kísérlet, elmélet) *hogyan épülnek* egymásra, és *hogyan illeszkednek* a növfélben levő ember társaslelki fejlődésének fokaihoz. És a 70-es, 80-as évek nemzetközi felmérései azt mutatták, hogy a magyar iskolák a matematika és a természettudományi tárgyak tanításában világviszonylatban kiemelkedő eredményt értek el.

Nem „polihisztor” volt, nem „enciklopédikus elme”, hanem: valóban olyan egységben élt benne a kultúra, mint ahogy azt társaslélektani rendszerében szemlélte. – Ebből az is következett, hogy bármilyen jelenségről írt, azt mindig nagy összefüggéseiben mutatta be, egy élő organizmus részeként. Ez persze zavarja a *szaktudós* olvasót, mert ő – akár pedagógus, akár nyelvész, akár pszichológus – többnyire nem élő organizmust igényel, hanem hártavékony *preparátumot*, amelyet rögzíthet, mikroszkóp alatt nézegethet; idegesíti, ha a vizsgálódás folyton túllép a szaktudománynak, a szaktudomány adott részterületének a keretein.

4. (*Szerves fejlődés*) – Tudományos tevékenységének személyes jellegéből következik, hogy sohasem tartotta véglegesnek az aktuálisan épp érvényes nézeteit. Ha egyszer a tudományos munkám nem választható el az életemtől, akkor halálomig alakul, fejlődik a tudományos világképem is. Ez a fejlődés az értelme az alkotó ember életének; egy-egy művével voltaképpen nem is az úgynevezett „életművét” építi, hanem saját magát, pontosabban: viszonyulásait a többi emberhez és a világhoz. Egy-egy műve elkészültekor nem „pipálhatja ki” a témát, hiszen holnap sok mindent másképpen láthat, mint ahogyan ma látja. Ha

egy területen valami újat ismer fel, az visszahat addigi ismereteinek az egészére, új összefüggésben mutatja be a már ismert tényeket. Ezért alapelve szerinte a tudományos munkának a *szüntelen újrafogalmazás*.

Hadd illusztrálom egy anekdotával. Kollokviumain általában úgy irányította a beszélgetést a hallgatójával, hogy kiderüljön róla: talál-e problémát az e félévben hallottakban, tovább tudja-e gondolni a témát. Egy buzgó hallgatója ezzel szemben jól fésült fejtegetésekkel állott elő, jól fésült mondatokban. Gyanakodva szólt közbe: Ezt honnan veszi? – A professzor úr könyvéből (ti. amelyik egy évvel azelőtt jelent meg). – Hol vagyok én már attól!? – mondta ő szánakozva.

Aki azt hiszi, hogy ez aforizma, szellemes ötlet, nem pedig véres valóság, az olvassa el Adynak *Az örökké elváltak* c. versét. Azt panaszoja benne: kész az új verskötetem, lehet, hogy érteni fogjátok, szeretni fogjátok azokat a verseket – de nem engem értetek, nem engem szerettek, hisz én már rég túl vagyok rajtuk. Ady szavával: *„Már csak múltat és verset kaptok, / Egy idegen kacag felétek.”* – A tudós, ha egyúttal professzor is, szerencsésebb a költőnél: a hallgatóival folytatott eszmecsereben fogalmazza meg új mondanivalóját, reakcióikat is hasznosítva, egyszóval: hozzájuk való viszonyulásban. Épp ezért halt viszont bele Karácsony Sándor két év alatt abba, hogy katedrájától megfosztották: alkotómunkám az életem, ha nincs személyes, alkotó viszonyulás, nincs élet. Akkor is új gondolatok, tervek feszítettek, de arra képtelen volt, hogy az asztalfiókjának írjon.

5. (A „trendek”) – Nagy szó, de talán kimondhatjuk: az ő folytonos személyes fejlődése egy irányba mutat az egyetemes kultúra fejlődésével. Sokoldalú érdeklődése és a kultúra összefüggéseit áttekintő társaslélektani felfogása lehetővé tette számára, hogy érzékelje és érzékeltesse a kultúra egészének fejlődési irányát. Azt vallotta, hogy amint a 19. század tudományát a logikum érdekelte, a 20. századét

a pszichologikum érdekli, s hogy a társasléleknek, a „másik ember”-nek a felfedezése esedékes a tudomány minden területén. – Így nem csoda, hogy egészen különböző tudományterületeken megsejtette, anticipálta a fejlődés irányait, a „trendeket”. ahogy ma mondani szokás. Fabricius-Kovács Ferenc mutatta ki például, hogy a nyelvi viszonyulást ő azon az alapon értelmezte, amelyet később kommunikációelmélet néven ismert meg a világ; jómagam azon a Karácsony-konferencián, amelyet itt, Debrecenben, 1991-ben rendezett az akadémiai bizottság, arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy *A könyvek lelke* bevezető tanulmányában ugyan elő sem fordul terminus technicusként a *szöveg* szó, benne mégis annak a szövegtannak, szövegnyelvészetnek a törekvéseit valósítja meg, amely nálunk a 80-as években olyan nevezetes újdonságnak számított.

6. (*Fejlődése előző szakaszainak tanulságai*) – Ha egyszer tudományos munkája azonos az életével, akkor mindenkor felfogásában mindig benne vannak egész addigi életének, gondolkodásának a tapasztalatai, eredményei, a kacsaringókat is beleértve. Ez tükröződik tízkötetes társaslélektani-társaslogikai sorozatában, a sorozat köteteinek szerkezetében is. Csak az első kötete kerek monográfia, a *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. A másodikba, amelynek teljes címe *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, már felvette két olyan tanulmányát is, amelyet 15 évvel azelőtt írt a közoktatási reformról. A többi kötet pedig általában egy terjedelmes bevezető tanulmánnyal kezdődött (ez többnyire az akkor tartott egyetemi előadásaira épült), de azután, terjedelmének legnagyobb részében, a témára vonatkozó régebbi, kisebb-nagyobb írásainak gyűjteményét tartalmazta. Ezt többen kifogásolták is. Ő azzal indokolta eljárását, hogy így plasztikus igazán a kép, mert kialakulásában mutatja meg a szerző felfogását. – Olvasójának erről nem ajánlatos elfelejtkeznie. Intő példa egy nemrég megjelent értékes tanulmány, amelynek írója azonban töb-

bek között kijelenti róla, hogy a magyarságról alkotott képe Taine miliőelméletének hatását mutatja, s ezt hosszú idézettel igazolja is. Csak azt nem vette észre, hogy az idézet a szerzőnek egy 1924-ben megjelent írásából való, és hogy ő maga 13 év múlva, *A magyar észjárásban* ízekre szedte, nevelségessé tette a Beöthy Zsolt-féle „turáni lovas” alakját mint a magyarság megtestesítőjét. Ha 1924-ben az ifjú Karácsony Sándor még maga is ilyesformán látta, annál hitelesebb a későbbi cáfolata.

7. (*Nincs lábjegyzet, hivatkozás*) – Alkotói fejlődésének szerves voltából következik az is, hogy könyveiben nincs lábjegyzet, ritkaság a hivatkozás. Olvasmányaim is viszonyulások, az ókori görög filozófusnak vagy dán nyelvész kortársamnak a gondolatai ugyanúgy beleoldódnak személyes kultúráim vérkeringésébe, mint egy tegnapi beszélgetés. Az ő prózai megfogalmazásában: bizonyosan táplált a tegnapelőtti paprikáscsirke, de ki mondhatná meg, hol van bennem, mivé lett bennem? Ez persze nem használt tudományos respektusának: nagyon alapos tájékozottság kell ahhoz, hogy valaki felismerje írásai mögött nemcsak az átfogó műveltséget, hanem a múlt és a jelen szakirodalmának alapos ismeretét is.

8. (*A tudományos recepció hiánya*) – Karácsony Sándor aktív életében közismert, tekintélyes ember volt, lebilincselő előadónak tartották, könyveit mindenki emlegette, sokan olvasták, sőt voltak, akik meg is értették. Mégis szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a munkásságának alig van nyoma a mai magyar tudományban, holott nem avult el, hiszen – ha nem tévedtem nagyot az eddig mondottakban – épp a tudomány jövő fejlődésének törte az utat.

Ami a *pedagógiát* illeti, nem mondhatom magam szakmabelinek, konferenciánk sok résztvevője nálam hitelesebben nyilatkozhat arról, kamatoztatja-e örökségét a magyar neveléstudomány. A kamatoztatás természetesen

nem csak azt jelenti, hogy tanulmányozzuk a munkásságát, és elhelyezzük a neveléstörténetnek, illetve a neveléstudomány elmélet történetének a fejlődésében mint eredeti elme eredeti gondolatrendszerét, hanem hogy megpróbáljuk hasznosítani, és ebbeli tapasztalataink alapján továbbgondolni (amint ezt egy részterületen, a felnőttoktatás terén következetesen meg is cselekszi Durkó Mátyás). – A *pszichológiában* Buda Béla elismeri és hasznosítja a társaslélektan tanulságait, de ő maga is magányos bölény, felfogása korántsem jellemző a hivatalos pszichológiára. – Hivatalos *nyelvtudományunkban* ugyanez a helyzet: nyugati nyelvészek felfigyeltek Karácsony Sándor nyelvpedagógiai gondolatainak tudományos jelentőségére, Romániában pedig, ahol ugyebár nincs magyar egyetem, a cluj-napocai egyetemen tananyag lehet a *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* – de idehaza csak igen lassan és tőle függetlenül kezd érvényesülni például az a felfogása, hogy a nyelvi rendszer tárgyalásának a beszéd egészéből kiindulva kell haladnia az elemek, a hangtan felé. A *nyelvművelés* sem hasznosítja azt az alapvető tanítást, hogy nyelvre csak nyelvvel, jelesül klasszikusaink és a nép nyelvével lehet nevelni, méghozzá ezek szerves egységében. Hogy a *szövegtan* nem hivatkozik rá, az nem meglepő, az ő eltérő terminológiája miatt nem is egykönnyen vehették volna észre magyar művelői, hogy volt egy ilyen jelentős elődjük. Furcsább, hogy a *stilisztika* is negligálja; néhány éve egy reprezentatív tanulmánykötet adott képet a magyar stilisztika jelen helyzetéről; több szerzője vallja, hogy a modern magyar stilisztika Bally köpenyéből bújt ki, aki a genfi egyetemen lett Saussure utóda az 1910-es években – csak arról nem esik szó véletlenül se, hogy volt egyetlen egy szál magyar nyelvészpalánta, aki hallgatta is Genfben Ballyt, hivatkozik is a tőle kapott indításokra, és a stilisztika, retorika és poétika összefüggésének eredeti koncepcióját dolgozta ki *A könyvek lelke* már említett bevezető tanulmányában.

A továbbiakban arra próbálok magyarázatot találni, miért bánik a magyar tudomány ilyen mostohán Karácsony Sándor örökségével.

9. (*Tudomány és Biblia*) – A most következő problémára vonatkozó töprengéseimet épp a 91-es debreceni Karácsony-konferencia élményei indították el bennem. Itt ugyanis az egyetem több oktatója elmondta, hogy ifjan, hallgatóiként tisztelték őt, és sokat is tanultak tőle, bár – és ez refrénszerűen elhangzott – nem tartoztak „belső köréhez”. Eltűnődtem utána: magam is ismertem hozzájuk hasonló derék, értelmes, Karácsony Sándort tisztelő fiatalembereket a 45/46-os tanévben, amelyet mint gyakorló tanárjelölt Debrecenben töltöttem (néhányikük később elszürkült, némelyikük sokra vitte); mennyiben nem tartoztak ők a „belső” tanítványi körhöz? Azután rájöttem: annyiban, hogy nem jártak a *bibliakörébe*.

De hát miért és mennyiben korlátozta ez tanítvány voltukat? Személyek szerint ezt a határvonalat csakugyan meg lehet húzni – de miért választaná el a rajta kívül esőket az ő tudományától? (Persze, zavarólag hathatott a mi tökéletlenségünk, a „belső köré”. Komikus jelenség a kisgyerek, amikor fejébe csapja apja kalapját, kezébe veszi a sétabotját, és peckesen sétálgat. Csak hát kinek ne szállt volna fejébe az a dicsőség, hogy húszévesen Karácsony Sándor „belső köréhez” tartozhat?)

Folytatva a töprengést: szerzőnk köztudomás szerint vallásos egyesületek, vallásos folyóiratok vezető munkatársa, vallásos könyvek írója is volt, pedagógiai és általában tudományos műveiben azonban szinte elő sem fordul Isten neve. Társaslélektani fejtegetéseiben ott szerepel a viszonyulások limeseként, határértékeként a *transzcendens*, azt is emlegeti, hogy a tudomány *túlutal önmagán*, de ez még nem kell hogy lehervassza bárkinek a szakmai érdeklődését a rendszere iránt. Ez a tudományos gondolatrendszer önmagában is kerek egész, legfőljebb talán még

világosabban kibontakozik a jelentése egy nagyobb összefüggésben, alkotója vallásos felfogásával való összefüggésében. Minden hasonlat sántít, de nekem az a múlt századi romantikus elbeszélésekből ismert kép jutott eszembe, amikor valakire rábíznak valami nagy kincset vagy titkos iratot, azután kettétépnek egy bankót, s az egyik felét odaadják neki; aki majd egyszer ennek a bankónak a másik felével jelentkezik nála, amely pontosan összeillik az őnála hagyott darabbal, az a jogos tulajdonos, annak adhatja ki a féltett letétet. Mint ennek a bankónak a két fele, úgy illeszkedik egymáshoz Karácsony Sándor tudományos és vallásos gondolatvilága. Annyiban sántít ez a hasonlat, de nagyon, hogy itt a bankó egyik fele, a tudományos munkásság, önmagában is érték – legföljebb nő a konvertibilitása a másik felével együtt.

Itt van például a nevelés kérdése. Ne hallgassuk el: az ő egész pedagógiája mögött ott van az a meggyőződése, hogy *Isten adja a növekedést*. Ezt tudományos műveiben sehol sem fogalmazza meg, nem mintha szégyellné, hanem mert *nem oda való*, nem *tudományos* tény. Ez a bankó *másik fele*. – Mellesleg: ha egy pedagógusnak ez a meggyőződése, akkor magát szükségképpen Isten eszközének tekintí, ez pedig nem csökkenti, hanem növeli a személyes felelősségét, maximális szellemi erőfeszítésre, szüntelen keresésre és kétélyre kötelezi. Igaz, hogy korlátozza is ez a meggyőződése, mert így bizonyára nem próbálkozhat csálhatatlan pedagógiai receptek kidolgozásával. Ilyen recepteket azonban világnézetétől függetlenül egyetlen komoly pedagógus sem szerkeszt, ez tehát megint csak nem riaszthat el egyetlen kutatót sem az ő pedagógiájától.

10. (*A transzcendencia nem tartalmi elemként zavaró*) – Elképzelhetnénk azért, hogy munkásságának tudományos recepcióját a benne szereplő transzcendens elemek nehezítik meg. Hiszen abban a bizonyos negyven évben eleve bizalmatlan volt a tudományos világ minden tudós iránt,

aki hitt Istenben, pláne ha a szellemtudományok terén működött az illető. Legjobb esetben a fideizmus karanténjában tudta elhelyezni és bizonyos mértékben megtűrni az ilyen gondolkozókat. – De ha Karácsony Sándorral ez lett volna a baj, akkor a rendszerváltás utána nyilván felfedezte volna tudományos életünk a méltatlanul mellőzött jeles tudóst, akit addig csak a transzcendenciára specializálódott irányzatok tarthattak a magukénak.

A tények viszont nem ezt mutatják.

Egyikfelől: annak idején, még az úgynevezett marxista–leninista tudomány égisze alatt, két kutató is foglalkozott igen alaposan az ő munkásságával (Lendvai L. Ferenc és Lányi Gusztáv), és bár tartották az illő distanciát, igyekeztek, és nem is sikertelenül igyekeztek felmutatni olyan értékeit, amelyeket mindenképpen érdemes megbecsülni.

Másikfelől: az a tudományterület, ahol úgynevezett fideizmusa miatt magukfajtajaként üdvözölhetnék őt, nem törődött és most sem törődik vele. – A református egyház kiadja a fiataloknak írt bibliamagyarázatait; akik sajátos református pedagógia útját keresik, azok is emlegetik (bár ők se mindig pozitívan); a teológia azonban semmi érdeklődést sem mutat iránta, pedig társaslélektana keretében kétségtelenül beleártotta magát a valláspszichológiába, vallástudományba. Hogy ezt nem illetéktelenül tette, azt hadd szemléltessem megint egy anekdotával. 1935-ben Magyarországon járt és előadást tartott Brunner Emil svájci professzor, a protestáns teológiának világszerte elismert tekintélye. Előadásához többen hozzászóltak, közöttük Karácsony Sándor is. Brunner utána odament hozzá, és azt mondta: Uram, úgy látom, egyedül ön érti itt, hogy miről is beszéltem; nagyon szeretnék közelebről megismerkedni önnel, de már el kell utaznom, viszont Bécsben három napig elég sok szabad időm lesz; nem tudna oda elkísérni? Elkísérte, és három napon át folytatták az eszmecserét Bécs-

ben, azután pedig évekig levelezés formájában. A svájci teológust tehát érdekelték az ő nézetei.

Úgy látszik, a fentebb felvetett hipotézisünk nem állja meg a helyét; tudományának az a bizonyos „fideista” tartalma vagy nem létezik, vagy ha létezik is, sem amarról nem gátolja, sem emerről nem segíti a recepciót.

11. (*A megmagyarázhatatlanság evidenciája*) – Aligha marad hát egyéb lehetőségünk, mint hogy tudományos munkájának főntebb vázolt stílusában, elveiben keressük a vizsolygás okát. Kivált a szüntelen újrafogalmazás elvében, abban, hogy eredményeit sosem tekinti véglegesnek.

A tudomány ugyanis mindmáig a végleges, cáfolhatatlan tételeket kedveli. A tudós szégyelli a nyitva hagyott kérdéseket; onnan merít, ahol bizonyosságokat kínál nekik. Karácsony Sándor viszont, láttuk, saját megoldásait mindig ideiglenesnek tartotta. Az igaz az ő rendszerében csak *limes*, az áhítatos viszonyulások között szerepel; a tudományos viszonyulás par excellence „tudományos”, társasértelmi foka az *érvény*. *Érvényes* az az állítás, amelyhez a tudomány jelenleg eljutott, amelyet egyelőre még nem cáfoltak meg, tehát gyakorlatunkban ahhoz kell igazodnunk. De ő mindig nyitva hagyta megállapításai módosításának, helyesbítésének a lehetőségét, és – amint egy mást követő könyvei mutatják – élt is ezzel a lehetőséggel. Ezt azonban nemcsak magára nézve tartotta kötelezőnek. Az ő sarkított fogalmazása szerint: a modern tudós nem a dolgok megmagyarázására tör, hanem a *megmagyarázhatatlanság evidenciájára*. Ez nem az *ignorabimus* jámbor megnyugvását jelenti, hanem jelent szüntelen ösztönző keltelyt: hátha mégis van jobb megoldási lehetőség, amit eddig nem próbáltam ki, keressük csak tovább, nem nyughatom, amíg nem találok újabb lehetőséget.

Vajon csakugyan ez az elv mozgatja a modern tudós tevékenységét, vagy csak Karácsony Sándor képzeletű így? Gondolkozóba eshet efelől az ember, amikor például arról

értésül, hogy Popper szerint – aki századunk közepe táján a tudományelmélet egyik legnevesebb kutatója volt – egy tétel tudományosságának kritériuma nem a bizonyíthatósága, hanem a *cáfolhatósága*. Persze ez is sarkított fogalmazás, amellelt erősen vitatják is – de mindenképpen arra vall, hogy a lezárt tudományos eredmények divatja letűnőben van.

Még megérhetjük, hogy kiderül: nem Karácsony Sándor tudományos magatartása avult el, hanem a rajta való megbotránkozás. És egyszer a magyar tudomány is rászánja magát, hogy immáron az ő gondolatait, eddig neglígált gondolatait próbálja újfogalmazni úgy, ahogyan azt világunknak és terminológiánknak fél évszázad alatt végbement változásai igénylik, illetve lehetővé teszik.

KÖVENDI DÉNES

X 93:321.6

X 93:355 II. n. lightbr

Gm

LEGENDA VAGY TÉNY?

dy

Mi az igazság a Koszorús-akcióról?

A háború a végéhez közeledett, s ez a nemzeti szocializmus végét is jelentette, hiszen az 1943-as casablancai határozat, mely Roosevelt és Churchill döntése volt, s a felétel nélküli megadásról szólt, nem sok jót ígért a veszteseknek. Wilhelm Röpke ekkor tollat ragadott, s néhány hét alatt könyvet írt a német kérdésről (*Die deutsche Frage*, 1945). A szerző nem tartozott a náciizmus hívei közé. Minden oka megvolt arra, hogy gyűlölje Hitlert, s megvesse azokat a németeket, akik kiszolgálták és fenntartották a náci uralmát. 1933-ban rögtön megfosztották egyetemi katedrájától, majd emigrációba kényszerítették. Az ember azt várná, hogy ez a könyv leltár a németek, Hitler és követői gonosztetteiről. Vagyis kemény vádirat. J. Horváth Tamás, Röpke kiváló ismerője szerint azonban ez a mű „vád- és védőbeszéd egyszerre”. Természetesen nem Hitlert védő írás. De külön fejezetben (Szellemi ellenállás) foglalkozik a német értelmiség és a nemzeti szocializmus viszonyával. S ennek keretében mindent felhoz, ami felhozható a németiség védelmében. Megállapítja, hogy „Németországban már az események vad végkifejlete előtt a szellemi élet oly mértékben béklyóba volt verve, hogy hozzá képest a fasiszta Olaszország majdnem a szabadság paradicsomának tűnhetett”. E gondolat jegyében sorolja fel példáit a német szellemi ellenállásról. *Természetes* kötelességének tartja, hogy – nem tagadva a súlyos negatívumokat – a legapróbb pozitívumot is megemlítsa a németiség védelmében. Miért teszi ezt? Mert szereti az igazságot, és mert német.

De miért emlegetem Röpke esetét, mely oly régi, és semmi köze sincs hozzánk? Egyrészt: a 20. század közepe a mánkat meghatározó tegnap; másrészt: van köze hozzánk! Vitathatatlan, hogy a háború elvesztése és a Szovjetunió győzelme máig hatóan meghatározta Magyarország sorsát. S az is tény, hogy „ellen-Röpkék” akadályozták évtizedeken át, és akadályozzák ma is, hogy megírja egy magyar „Röpke” a „magyar kérdést”, a részletesen kidolgozott vádbeszéd mellé a védbeszédet is. Edward Debicki, a budapesti Lengyel Kulturális Központ igazgatója, majd a nagykövetség diplomatája 1979-ben lengyel–magyar történész vitaülést szervezett a Kossuth Klubban, melyen – emlékeztem szerint – Jerzy Robert Nowak nagy elismeréssel beszélt arról, hogy 1939 és 1944 között a magyarság (kormány és nép egyaránt) eléggé nem méltányolható pozitív magatartást tanúsított a lengyel menekültek iránt. Amit a magyarok tettek a lengyelekért, azt nem lehet megköszönni. Mintegy száznegyvenezer lengyel katonát segítettek Nyugatra, köztük mintegy kilencszáz főnyi repülőszemélyzetet, akiknek később jelentős szerepük volt a londoni légi csata megnyerésében. Vagyis Magyarország már 1939–40-ben aktívan részt vett Nagy-Britannia támogatásában, mondhatni a náciellenes ellenállásban. Nem véletlen, hogy 1942 márciusában ezt írta naplójába Goebbels: „A magyarok olyan pimaszságokat engednek meg most is maguknak, hogy az már egyenesen tűrhetetlen”. Sajnos ez a rész – sok más magyarellenes, tehát a magyarság szempontjából pozitív részlettel együtt – kimaradt a Rátkai Ferenc válogatásában megjelent Goebbels-naplóból (J. Goebbels: *Napló*. Dunakönyv Kiadó, 1994).

Nowak csodálkozásának adott hangot, hogy a magyarok ezt a hihetetlen bonumot nem használják fel saját érdekében. De hát tudjuk, hogy a kommunistáknak nem volt érdekük a „fasiszta nép” vádjának cáfolása. 1985-ben jelent meg a *Barátok a bajban*. Lengyel menekültek Magyarországon.

Az 1939-es és 40-es évek katonai magatartását

1939–1945 című összeállítás, melyben lengyelek mondják el, hogy a magyarok mit tettek, amikor ők bajban voltak. De hat évvel a nowaki megrovás után, a könyv előszavában is csak addig jut el a tudós szerző, hogy a lengyel ügy „második világháborús történelmünknek nem szégyellni-való része”. Arról persze ma sem lehet álmodozni, hogy e világháborús teljesítményünk értékének megfelelően szerepeljen tankönyveinkben. Ezért nyilatkozhatta egyik kiváló zongoraművészünk 1980-ban, hogy „a legtöbb történelmi megmozdulásunk eléggé dicstelen volt”. De ezért indokolt Illyés Gyula ugyanabban az évben tett megállapítása: „Amíg mi hőstelenítünk itt belül, közben kritikátlanul folyik a magyarság szerepének, népünk múltjának lebecsülése: a magyar hősöknek célzatos hőstelenítése”.

Ez a „hőstelenítés” azért igazán káros, mert nemcsak kiemelkedő személyiségek nagy tetteinek tagadását jelenti, hanem történelmi tények tagadását is. Hiszen ha nincs, aki csinálta, akkor az sincs, amit csinált. Ilyen hőstelenítés áldozata lett nemcsak Koszorús Ferenc, a Koszorús-akció néven ismert, Budapest zsidóságát 1944 júliusában a *konkrétan tervezett* deportálástól megmentő tevékenység irányítója, hanem maga a *valóságban végrehajtott akció is*. Nem kommunista történészek is fanyalogva beszélnék az 1. páncélos hadosztály sikeres vállalkozásáról. Mondván: nincs eléggé dokumentálva, csak Koszorús előadásából ismert stb., stb. Mintha várható lett volna, hogy a német megszállás körülményei között a „televízió híradójában” vagy a rádió esti krónikájában és a sajtóban a kormányzó kabinetirodája bejelentse: Koszorús Ferenc páncélosaival megakadályozta a fővárosban lévő zsidók deportálását. Ilyen dokumentum természetesen nincs, de számtalan bizonyíték támasztja alá, hogy a legrészletesebben Koszorús leírásából (K. F. Emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye) ismert akció valóban megtörtént, s valóban ennek köszönhető, hogy a deportálás akkor nem

folytatódott, s a kormányzó október 16-ig a helyén maradt, ami további deportálási kísérletek akadályá lett.

A *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later (Holocaust Magyarországon. Ötven évvel később)* című könyv 1997-ben jelent meg New Yorkban, Randolph L. Braham és Pók Attila szerkesztésében. A tanulmánykötetet az Élet és Irodalom 1998. március 6-i számában ismertette egy hosszú cikkben Karsai László. Az ismertetésben nagy teret kap az illyési „hőstelenítés”, melynek főleg két személy a célpontja: Horthy és Koszorús. A kormányzó értékelésével már sokan foglalkoztak, ezért szinte kizárólag a Koszorússal kapcsolatos állításokat fogom cáfolni. Először is idézem a cáfolandó szakaszt, Karsai László: *Ők és mi. Holocaust Magyarországon* legvitathatóbb részét.

„A Horthy-apologéták másik kedvelt mítosza a Baky-féle állítólagos csendőrpuccs. Eszerint, amikor Baky László belügyi államtitkár megtudta, hogy Horthy leállította a deportálásokat, zászlószentelés ürügyén Budapestre hozta a csendőröket, azért, hogy megdöntse Horthy uralmát, a hatalmat Szálasinak adja át, és deportálja a budapesti zsidókat is. Horthy viszont – imigyen szól a legenda, amelyet e kötetben Nagy-Talavera is előad – keményen a sarkára állt, és parancsára a hős Koszorús ezredes vitéz esztergomi páncélosaival fölvonult, megvédte a budapesti zsidókat, és megghiúsította a csendőrpuccsot is. Ha ez igaz, akkor Horthy az egyetlen kelet-európai államfő, aki saját hadseregével védte meg a zsidókat. Kis ország vagyunk, égető szükségünk van minden történelmi hősrre, még akkor is, ha ezek nem is olyan nagy hősök, még akkor is, ha semmit sem csináltak. Először is, ha Baky puccsra készült volna, akkor erről legalább a németeket értesítenie kellett volna. Másodszor magukat a csendőröket, akik egyébként Horthyhoz fanatikusan hűek voltak, és eszük ágában sem volt szertve tisztelt kormányzójuk ellen fordulni. Horthy maga sem gondolta komolyan, hogy Baky ellene puccsot készí-

tett volna elő, hiszen még hetekig meghagyta posztján Szálasi esküdt ellenségét. Marad Koszorús ezredes, amint páncélosai élén fölvonul Budapesten, majd tovadübbörög a legendák mezejére.”

Az irodalomban háromféle adatunk van: 1. amelyben csak általában említik a katonai akciót; 2. amelyben konkrétan az 1. páncélos hadosztály is szóba kerül és 3. amelyben Koszorús neve is szerepel.

Karsai tehát a puccsot is tagadja, s kétségbe vonja, hogy Horthy komolyan gondolta a deportálás leállítását. Csak megijedt a külföldi tiltakozásoktól, s – már csak a látogatás kedvéért is – akart valamit produkálni. Meg kell jegyezni, hogy e tiltakozások közül csak a pápai távirat érkezett meg június 26., a koronatanács ülése előtt (aznap délelőtt), Roosevelt figyelmeztetése 26-án, amikor éppen elrendelte a kormányzó a deportálások leállítását, a svéd király intelmei meg csak június 30-án. Horthy és környezete azonban már korábban is ilyen irányban befolyásolta Sztójayékat. Miként ez nyilvánvaló a Jaross–Endre–Baky elleni per (1945. december 17. – 1946. január 7.) anyagából, melyet éppen Karsai László és Molnár Judit adott ki 1994-ben. A vaskos könyv 188. oldalán a népbírószági elnök kijelenti: „Íme a minisztertanácsban nem kisebb emberek, mint a Szent Szék (sic! – T. B.), a svéd király, a svájci követ tiltakozott... és aztán a június 24-i minisztertanácsban (sic! helyesen: június 21-i – a szerk.) megbeszélték, hogy több deportálás nem lesz”. Ezt a 213. jegyzetben korrigálják Karsaiék: „ekkor ilyen határozat nem született”. Azt azonban nem helyesbítik, hogy június 21-én – mint láttuk – még nem érkeztek meg ezek a tiltakozások. Karsaiék még azt is külső nyomásnak tulajdonítják, ami pedig egészen másnak köszönhető. Horthy a megszállás utáni apátiából Ravasz László, Bethlen István, Ambrózy Gyula, ifj. Horthy Miklós, özvegy Horthy Istvánné, Szent-Iványi Domokos és mások hatására mozdult ki. Vagy az olyan újságcik-

kek, mint amilyenről Stern Samu, a Pesti Izraelita Hitközség elnöke tesz említést 1945-ben írt visszaemlékezéseiben (Versenyfutás az idővel!): „... nagy hatással volt a Kormányzóra a *Journal de Genève* című svájci lapnak A *lovagiasok* című cikke is, amelyet mi juttattunk el hozzá fia útján. A cikk tárgyilagosan, de gúnyos hangon emlékezik meg a magyarságról, mint lovagias nemzetről és azt konzummálja, hogy a deportálások révén olyan szegényfolt tapad reá, amely örök időkre lemoshatatlan. A Kormányzó átérezte, hogy a nemzeti becsületet, a magyar kardot mocskolta be a csendőrök kegyetlenkedése és az ártatlan emberek elhurcolása az idegen pokolba”. (*Kollaboráció vagy kooperáció*. Bp., 1990. 82. l.)

Óriási hatással volt rá a Magyar Függetlenségi Mozgalom egyik vezetője (Soos Géza) által megszerzett és lefordított *Auschwitzi jegyzőkönyv*, és természetesen a szövetségesek június 6-i partraszállása, valamint a későbbi nemzetközi tiltakozások.

Fenyő Miksa, a Nyugat egyik alapítója, a német megszállás óta egy cselédszobában bújt meg. Értesülései tehát igen korlátozottak voltak. Mégis, a június 22-től vezetett naplójában július 7-énél ez olvasható: „A deportálásokat állítólag megállították. Minthogy attól lehet tartani, hogy a Belügyminisztérium, mely a gyilkosságok fő kitervelője és végrehajtója volt, nem fog engedelmeskedni a letiltó parancsnak, és az iderendelt ezerhatszáz csendőre segítségével folytatni fogja hóhérmunkáját, vagy más zavart támaszt, katonaság vonult fel, tankokkal és gépfegyverekkel”. (Fenyő Miksa: *Az elsodort ország*. Bp. 1986. 65. l.)

Stern Samu többet tud: „Bakyék a Budapest köré összevont csendőrséget a deportáláson kívül egyébre is fel akarják használni. (...) Értesülésünk szerint Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárt veszik célba, mert őt tartják a Kormányzó rossz szellemének. Idő előtt kitudódott a terv, a merénylet nem sikerült, a Kormányzó villámgyor-

san felhozatja az esztergomi páncélos ezredet, és így még csírájában sikerült elfojtani a megkísérelt puccsot”. (83. l.)

Braham *A magyar holocaust* címen 1988-ban megjelent művének II. kötetében a 25. fejezet egyik részének ez a címe: „A Baky-féle puccskísérlet és a budapesti zsidók deportálására szőtt terv” (146–148. l.). Ebből idézek: „... Baky, aki közvetlenül a csendőrséget irányította, elhatározta, hogy megkaparintja a hatalmat... Baky ambícióit nemcsak a korlátlan hatalom iránti vágy táplálta, hanem az az elhatározása is, hogy befejezi a magyar zsidóság likvidálását is (amit a koronatanács június 26-i ülésén a kormányzó megtiltott – T. B.)... Baky forgatókönyve mindkét cél egyidejű elérését irányozta elő... Arról volt szó, hogy behatolnak Horthy rezidenciájába a királyi palotában, és letartóztatják”. A behatoláshoz szükség volt a palotába vezető titkos alagút kulcsára, ami Bárczy István miniszterelnökségi államtitkárnál volt. Az ellene tervezett merénylet azonban nem sikerült.

A Bárczy elleni „bizarr tervnek a kudarca után – írja Braham – Baky *realisztikusabb elképzelést* (az én kiemelésem – T. B.) dolgozott ki, melynek főbb vonalait június végén vitatták meg, a Budapest környéki deportálásról tartott tanácskozáson a szokott zsidótlanító szakértők, köztük Eichmann és Endre vettek részt... A terv szerint több ezer tapasztalt csendőrt kellett összevonni Budapesten és környékén gyanú keltése nélkül. (...) Június utolsó napjaiban és július 1-én több ezer... csendőr jelent meg Budapest utcáin. (...) A csendőrök váratlan megjelenése, mely megerősítette a fenyegető puccskísérletről szóló hírszerzői jelentéseket, határozott ellenintézkedésekre sarkallta a kormányzót”. Különböző intézkedéseket tettek, de a legfontosabbnak az tekinthető, hogy Lázár Károly, a testőrség parancsnoka „Budapestre vezényelt egy páncélozott ezredet Esztergomból és egy gyalogsági ezredet Szegedről... Másnap egy hosszú légiriadó alatt a csendőrségek Baky-párti

tisztjeit lecserélték, és a körülbelül 3000 csendőr közül sokakat, köztük mindenkit, akit Lázár... hűtlennek ítélt, kiparancsolták a városból". Braham szerint!

Lényegében összhangban van Braham beszámolójával Lévai Jenő (*Zsidósors Magyarországon*, 1948.) és Munkácsi Ernő (*Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*, 1947.) leírása. Jelentéktelen eltérések persze vannak, de a lényeg közös. Lévai megjegyzi, hogy a tartalékként felhozott szegedi 9. gyalogezred bevezetésére sor nem került (229. l.). Lábjegyzetben a következőket közli: „Óbudán 80 különböző típusú harcokocikat vonultatnak fel. Az Albrecht-, Andrassy- és Ferenc József-laktanyákban riadó készségbe helyeztek 200 főnyi golyószórával és géppuskával ellátott, megbízhatónak vélt osztagokat. (Beleznay vezérkari ezredes közlése)". Beleznay István az akció idején őrnagyként Koszorús Ferenc beosztottja, a vezérkari osztály vezetője volt, tehát aktív résztvevő. Munkácsi azt írja, hogy „másnap (július 6-án – T. B.) Budapestet a honvédség támpontszerűen megszállta". Majd néhány sorral alább így folytatja: „De a zsidóság (tegyük hozzá: és a keresztények – T. B.) nagy része mindebből csak sejtett egyet és mást... A »jól értesültek« hallottak ugyan a Baky-féle puccs híreiről, az esztergomi gyorsaszlóalj felvonulásáról, és szemmel látható volt a csendőrség apadása is. (...) Mindezek a híresztelések felett az a határozott meggyőződés lebegett, hogy tényleg deportálást készítettek elő, és a deportálás – akkor a közönség előtt ismeretlen okból – elmaradt". (178–179. l.) Akkor ismeretlen okból, de ma már az idézetek szerint ismertek az okok: a kormányzó utasítására leállították a további deportálásokat, s a puccsot tervező Baky-csoportot az esztergomi páncélosok akciója meghátrálásra kényszerítette.

Horthy Miklós – az először 1953-ban kiadott, tehát emigrációban, több mint nyolcvanéves korában írt – emlékirataiban persze hogy nem emlékezik egy „kis" alezre-

desre, aki katonai esküjéhez híven teljesítette a legfőbb hadúr parancsát, de megemlíti, hogy „az Esztergom mellett állomásozó páncélos hadosztályt Budapestre rendelttem”, majd lapalji jegyzetben közli – dokumentum alapján –: „Hogy a Budapesten lévő zsidóságot ez a közbelépésem mentette meg, hivatalosan tanúsítja magyar zsidóbizottság nyilatkozata, amelyet tagjai: Stern Samu, Pető Ernő dr. és Wilhelm Károly dr. 1946. február 3-án állítottak ki. A nyilatkozat fényképmásolata és a római svéd királyi követség által hitelesített angol fordítása birtokomban van.”

A Benoschofsky Ilona és Karsai Elek szerkesztette *Vádirat a náciizmus ellen* című háromkötetes mű előszavában leírja Karsai Elek, hogy a Baky-tervekről értesülve „Horthy valóban erélyes ellenakciókra határozta el magát: az esztergomi páncélos alakulatokat felrendelte Budapestre”. (XV. 1.) Forrásul a 19. sz. lábjegyzetben az OL Filmtár 14085. sz. dobozát és Szálasi Naplóját említi. Majd a XVII. lapon részletesebben is ír az eredményes akcióról („... Baky kénytelen volt csendőreit visszarendelni Csillaghegyre”), előzőleg megjegyezve, hogy „július 6-án Horthy – a Sztójay-kormányval egyetértésben – leállította a zsidóakció folytatását”. A 26. lábjegyzetből kiderül, hogy e szavak a Sztójay és Veessenmayer közötti telefonbeszélgetés lejegyzett szövegéből valók. A teljes szöveg a 80–83. lapon található.

Mint említettem, ugyanaz a Karsai László, aki az És idézett cikkében gúnyosan ironizál Horthy „sarkára állásáról” és a budapesti zsidók megmentéséről, 1994-ben sajtó alá rendezte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta (Molnár Judit társaságában) „Az Endre–Baky–Jaross per” anyagát (jelölt kihagyásokkal). Az 587. lapon a 210. jegyzetben – legnagyobb csodálkozásunkra – ez olvasható: „... július 7-én 3000 csendőr volt Budapesten. Horthy ekkor döntő lépésre szánta el magát, felrendelte az esztergomi páncélos

hadosztályt Budapestre, és július 8-án (helyesen: 6-án és 7-én – T. B.) eltávolították a fővárosból a csendőröket”. A „legendák hőse” így tér vissza a történelem lapjaira!

Karsai Elek írja a *Vádirat*... előszavában (XIII. 1.), hogy „Jaross június 30-án felmentette Endre államtitkárt a zsidó-ügyek intézésétől, Baky államtitkárt pedig a közbiztonsági osztályon a politikai rendészet vezetése alól...” (Igaz, hogy Baky lemondásáról csak augusztus 9-én tárgyalt a minisztertanács, s a felmentés csak szeptember 2-i kelettel jelent meg a hivatalos lap szeptember 6-i számában.) Hogy miért ment ez ilyen lassan, ha nem voltak kéznél a löni kész tan-
kok, azt is megtudjuk Karsaiéktól (Elektől vagy Lászlótól). A *Vádirat*... 292. lapján ez áll: „Endre és Baky államtitkárok ügyében félreérthetetlenül tudomására hoztam (mármint Sztójaynak – T. B.), hogy a birodalmi kormány semmilyen körülmények között nem ért egyet azzal, hogy kettejüket akár címüktől, akár funkciójuktól megfosszák” – így Veessenmayer. Mire „Sztójay azt felelte, hogy a kormányzó kitart amellett, hogy Baky és Endre más feladatot kapjanak”. Ami pedig a deportálást illeti, Karsai László könyvük 218. sz. jegyzetében ezt írja: Veessenmayer „július 7-én igen erélyes hangon követelte Sztójaytól, hogy a budapesti zsidókat mielőbb deportálják. Másnap Horthyra próbált nyomást gyakorolni”. (588. l.) A nácik alá is támasztották követelésüket. Mint Munkácsi írja idézett műve 196. lapján: „... néhány nappal a Baky-puccs megghiúsulása után, német tankok és más páncélos kocsik irtózatossággal gördültek végig a pesti utcákon, hogy a »Herrenvolk« tekintélyét fitogtassák...” Majd alább: „Viszont növelte a bizalmat az a látszat, hogy a kormányzó mind határozottabban lép fel, amelynek látható bizonyítéka az volt, hogy néhány nappal ezelőtt az ország határai felé robogó deportáló vonatot Hatvanban megállíttatta és visszafordíttatta.” (Az esettel részletesen foglalkozik Braham idézett műve II. kötetének 156. lapján.)

E rész befejezéséül idézzünk Braham könyvének előszavából egy mondatot. Ezt a mondatot Berend T. Iván Ránki György írásából vette, melyben kollégája Braham könyvének angol nyelvű kiadását méltatja (*Magyar holocaust*, Élet és Irodalom, 1982. június). Ránki szerint „... a pesti zsidóság megmentésében végül is Horthyé a döntő érdem”. (Természetesen általában nem ilyen pozitív a szerző véleménye a kormányzóról, de mint tisztességes történész, megállapítja ezt.)

Vajon megalapozatlan ezek után azt állítani, hogy Horthy 1944 nyarán leállította a zsidók deportálását, s ez ügyben döntő szerepe volt az esztergomi páncélosok „legendás” akciójának? De ha volt akció, nyilván volt vezetője is ennek a nagyszerű tettnek! Mely nemcsak azért nagyszerű, mert megmentett jó 250 000 embert a szörnyű szenvedéstől és a haláltól, hanem azért is, mert – német megszállás alatt – az érintett tisztek között egy áruló sem akadt, és egy katona sem volt a hadosztályban, aki megtagadta volna a parancsot.

Mint láttuk, már a hatvanas évek végén megjelent egy mű, amely az 1947–48-ban még publikált tényt (Lévai, Munkácsi) újra elismeri egy szakmunkában (*Vádirat...*). Koszorús Ferenc nevének nyilvános megemlítése – tudomásom szerint – 1982-ben történt először Magyarországon, amikor az Élet és Irodalom karácsonyi számában közreadták Bokor Péter „interjúját”. (Ez később belekerült a szerző 1985-ben megjelent *Zsáktutca* című kötetébe.) Ekkor már jó tíz éve nem élt Koszorús Ferenc, tehát vele csak képzeletbeli interjút lehetett csinálni. Ezt a feladatot – különböző hiteles források alapján – ragyogóan megoldotta Bokor. Sőt, interjúja értékét jelentős mértékben növelte azzal, hogy három rövid „élő” interjúval egészítette ki a képzelte. Koszorús három – akkor még élő – beosztottjával beszélgetett: Tóvári Bélával, a hadosztály vezetőjének (vitéz Major Jenő altábornagynak) a segédtisztjével,

Tóth László karpaszományos tizedessel és Kiss Ákos hadapród őrmesterrel. Ezeknek az interjúknak a tartalma teljes összhangban van Koszorús Ferenc előadásával.

A „Koszorús-legenda” terjedésének jelét Amerikában láthatták (akik láthatták) az Occidental Press egy 1989-es - kiadványában (Saláta Kálmán: Fejezetek a Független Kisgazda Párt 1945-ös küzdelméből). Ennek jegyzeteiben „A Magyar Függetlenségi Mozgalom” (MFM) címszó alatt az akcióról ez olvasható: „Az MFM a kormányzót rávette, hogy (a kiugrásra tartalékolt) elrejtett páncélosadosztály bevetésével – miután annak parancsnoka felajánlotta csapatait – Eichmannékat visszavonulásra kényszerítse” De hogyan értesült az MFM Baky terveiről? Ezt részletesen leírja Csicsery-Rónay István a *Magyar Szemle* 1999-es évfolyamának 11–12. számában (A magyar függetlenségi mozgalom): „Kudar ezredes, a csendőrnnyomozó osztály parancsnoka, MFM-tag, két segédtszjtjével leitatta az egyik csendőralakulat parancsnokát [Galántai csendőr ezredest], aki a Négy Szürkében el is mondta, hogy csapataik azért vannak itt, hogy a pesti zsidóságot deportálják, és ha az öregnek – értve ezen a kormányzót – ez nem tetszik, majd vele is elbánnak. A két csendőrnnyomozó a becsípett parancsnokot hazavitte, a beszélgetésről jegyzőkönyvet vettek fel, amelyet Kudar átadott a csendőrség parancsnokának.” Persze Szent-Iványit is azonnal tájékoztatta.

Mindezt csak megerősíti Szent-Iványi Domokos: *A magyar függetlenségi mozgalom igaz története. 1939–1945* című kéziratának 310–311. lapján található közlése: „... az MFM a beszervezett »Homokos« őrnagyon keresztül állandó összeköttetésben volt Koszorús ezredessel, ami a katonai intézkedések végrehajtását lényegesen meggyorsította”. (Ráday Levéltár, Szent-Iványi Domokos hagyatéka.) Ugyanezt mondja Soos Géza, a MFM második embere *A magyar ellenállási mozgalom történetének vázlata* című kéziratában (Ráday Levéltár, Soos Géza hagyatéka): „A németek két csendőr-

zászlóaljjal zsidópuccsra, esetleg a Kormányzó elleni puccsra is készülnek, amit az MFM emberei idejében megtudnak, és Koszorús vk. alezredes bátor fellépésével, az esztergomi páncélos hadosztály Budapestre rendelésével, megakadályoznak.”

1986-ban jelent meg a Ráday Gyűjtemény évkönyvének IV–V. kötete, melyben Karsai Elek közreadta azt az angol nyelvű jelentést, amelyet az OSS (Office of Strategic Service, az amerikai titkosszolgálat) kutatási és elemző csoportja állított össze Soos Géza és Hadnagy Domokos tájékoztatója alapján, melyben a két MFM-vezető Olaszországban az amerikai hadsereget informálta a magyarországi helyzetről. (Utóbb kiderült, hogy sok félreértés, félremagyarázás, sőt valótlanítás került az anyagba, aminek kérték a korrekcióját Soosék.) Karsai magyar nyelvű bevezetője röviden ismerteti a két fejezetből álló jelentés tartalmát. Az első rész IV. pontjáról ennyit: „*A júliusi válság.* Elmondja a Bárczy István elleni merényletet, azt, hogy miként sikerült megakadályozni a Baky-féle csendőrpuccsot és ezzel egyidejűleg a budapesti zsidók deportálását”. Az eredeti angol szöveg harmadik bekezdésében név szerint szerepel Koszorús Ferenc vk. alezredes, MFM-tag (*Lt. col. Ferencz Koszorus of the general staff, a member of the MFM*), aki Budapestre rendelte páncélos egységeit. Karsai Elek, mint láttuk, nem említi rövid összefoglalójában Koszorús nevét, de jegyzetapparátusában nem kérdőjelezi meg Soos közlését, pedig sok esetben korrigálja a jelentés állításait. Nyilván nem volt ellenvetése.

A *kollaboráció vagy kooperáció* (1990) című kötetben Schmidt Mária közli Stern Samu *Versenyfutás az idővel!* című visszaemlékezéseit, s a 79. sz. jegyzetben (109. l.) utal a Ráday Gyűjtemény évkönyvének IV–V. kötetében megjelent Karsai-publikációra. Ugyancsak Schmidt Mária *Diktatúrák ördögszekerén* című kötete *Mentés vagy árulás?* című tanulmányának 20. sz. jegyzetében (204. l.) többek között

ezt írja: „... A fővárosba rendelt csendőregységekkel (Baky) kettős célt kívánt elérni: egyrészt Horthy Miklós eltávolítását, másrészt a budapesti zsidóság deportálását. A *Koszorús vezette páncélos egységek* azonban (az én kiemelésem – T. B.), melyeket a Horthyhoz hű tábornokok az esztergomi páncélos iskoláról rendeltek (f)el a fővárosba, pár óra alatt megghiúsították a puccsot”.

Megemlítem még Henney Gusztáv visszaemlékezéseit (*Magyarország Kelet és Nyugat között*), mely az Extra Hungariam sorozatban jelent meg (Sorozatszerkesztők: Glatz Ferenc és Sipos Péter). A kötet jegyzeteit Vargyai Gyula írta, aki a szerző egy állítását helyesbítve megállapítja, hogy Bakynak a budapesti zsidók elhurcolására – a megszálló német hatóságokkal egyetértésben – tett próbálkozását „a kormányzó parancsára *Koszorús Ferenc vezérkari ezredes* szerelte le (kiemelés tőlem – T. B.) az 1. páncélos hadosztálynak a fővárosba vezényelt egységeivel”. (229. l.)

A '90-es évek elején a BBC magyar adása egy igen érdekes sorozatot (Egy távoli kis ország) közvetített. Magyarország 1938 és 1948 közötti történetével foglalkoztak ezek az adások, főleg a brit külügyminisztérium irattárában található anyagok alapján. Pallai Pétertől, a sorozat kiváló szerkesztőjétől, aki a témánkkal foglalkozó részt Stern Samu titkárnőjének közlése, C. A. Macartney *October Fifteenth: A History of Modern Hungary, 1929–1945* című, hazánk történetével foglalkozó forrásértékű műve és Dálnoki Veress Lajos 1974-ben, Münchenben megjelent könyve, a *Magyarország honvédelme a II. világháború előtt és alatt (1920–1945)* mindent megtudunk: volt puccsterv, volt Horthy-parancs, volt páncélos beavatkozás és szereplő volt Koszorús Ferenc. (A magnófelvétel birtokomban van.)

Megdöbrentő, hogy – kihasználva a társadalom dezinformáltságát – egyes történészek mennyire tagadják, elhallgatják a tényeket. De miért tájékozatlan a társadalom? Nemcsak az „átkos” negyven év miatt, hanem azért is,

mert a magyar történelem oktatása ma is inkább „hőstelenít”, mint heroizál. Heroizálásra persze nincs szükség, de jó lenne figyelembe venni, hogy a kamaszoknak pozitív példaképekre van szükségük. Elővettük – találmra – két történelemkönyvet, két negyedik osztályost. Az első a Nemzeti Tankönyvkiadónál jelent meg (1996, 2., javított kiadás), szerzője ifj. Lator László. Témánkról a következők vannak a könyvben: a deportálást az „Eichmann-csoport irányította Endre László és Bakó László államtitkárok segítségével... A 200 ezres budapesti zsidóság deportálását Horthy a normandiai partraszállás után – a nemzetközi tiltakozás miatt is – leállította” (168. l.). A második a Cégér Kiadó produktuma (1994). Mivel 14 szerzője van, inkább a támogatót említem, a Magyar Lajos Alapítványt. E könyvből a következők tanulhatók meg: „A külföldi kormányzatok, a hazai egyházak, az illegálisba vonult Bethlen-csoport és más erők fellépésére Horthy kormányzó – miután a vidéki zsidóság elszállítása befejeződött – leállította a deportálásokat. A... budapesti zsidók elszállítására (mintegy 200 ezer fő) Bakó László és Endre László belügyi államtitkár irányításával számottevő csendőröket vezényeltek a fővárosba. Fennállt egy hatalomátvétel lehetősége is. Az ügynevezett csendőrpuccsot az esztergomi páncélosok Koszorús Ferenc ezredes vezetésével megghiúsították”.

A Nemzeti Tankönyvkiadótól inkább vártuk volna, hogy megemlíti Koszorús nevét. Bár ki tudja? Hiszen a még kommunista És hasábjain jelent meg Bokor interjúja, és a már liberális És-ben Karsai László cikke. Az első állít, a második tagad. Az első a diktatúra idején, a második demokratikus viszonyok között született. Az első korszakot az irányítottság és a korlátok jellemezték, ma szabadon lehet kutatni, szabadon lehet véleményt nyilvánítani, szabadon lehet írni. Ennek jegyében Karsai cikkére csak ifj. Koszorús Ferenc és Gosztanyi Péter reflektálhatott (Élet és Irodalom, 1998. V. 1.). Pedig, mint ahogy ez az idézetekkel

megterhelt tanulmány is bizonyítja, volt mit írni. Azt hiszem, hogy itt a szabadság értelmezésével van baj. Helytelen úgy gondolni: szabad bármit megírni, és szabad az ellenvéleményeket nem közölni. Helyesebb lenne így: szabad indulataink által vezérelt gondolatainkat *nem leírni* (különösen, ha azok ellenkeznek mások és saját magunk korábbi közléseivel), de szabad bármit megkérdőjelezni és tudományos érvekkel cáfolni.

A két közölt reflexió közül ifj. Koszorús Ferencé a hosszabb és tartalmasabb. Az ő érveit igyekeztem *nem felhasználni* e tanulmányban. Egy idézet azonban idekíváncsozik cikkéből, mert szerzője kortárs és történész, s amit ír, az egyszerre szubjektív és objektív: „Ennek (az akciónak – T. B.) eredményeként... budapesti zsidók menekültek meg, köztük családom néhány tagja” – idézi a nemzetközi tekintélyű történész, John Lukács sorait.

De hát ki volt ez a Koszorús Ferenc? 1899-ben született Debrecenben. Apja katonatiszt, édesanyja református paplány. A debreceni református kollégiumban tanult, érettségét a budapesti Szent László Gimnáziumban tett. Ludovikát, majd Vezérkari Akadémiát végzett. 1941-ben a Gyorshadtest hadművelleti osztályának vezetőjeként került az orosz frontra. E hadtest vezérkari főnökétől, Zsedényi Zoltántól tudjuk, hogy Koszorús a törzs térképe elé állva gyakran hasonlította össze a pár centiméteres náci előrehaladást a Vlagyivosztokig terjedő másfél méterrel. Így hát nem csoda, hogy 1944-ben kötelességének érezte, hogy megállítsa a német barbarizmust. Pedig akciója nem volt veszélytelen. A művelet ugyan sikerült, de neve felkelistára került. Ezért beköltözött a hadseregparancsnokságra. Néhány héttel később kinevezték a hadtest parancsnokává, s kiküldték a frontra. Ott biztonságban volt! Szeptemberben epeömlést kapott, és kórházba került. Amikor a budai tiszti kórházból a Gestapo elhurcolta a legendás hírű Kálló esperest, akkor őt is keresték, de sze-

rencséjére nem volt a kórtermében. Ezután a Dunántúlon bujkált, majd egy hadikórházzal Ausztriába telepítették. Betegen került amerikai fogságba. 1951-ben vándorolt ki Amerikába, ahol geodétaként kereste kenyerét, s közben hadtörténeti és katonai tanulmányokat írt. 1974. március 8-án halt meg. A budapesti Dohány utcában tábla őrzi emlékét.

Ilyen egy hős? Ilyen. Mert hős az, aki saját biztonsága veszélyeztetésével megment 250 000 embert a haláltól. Katonai sikereiről nem is szóltam, mert azok erkölcsi szempontból szinte eltörpülnek a Baky-puccs megakadályozása mellett. A megmenekült zsidók és utódaik, no meg a magyar nép áldhatnak a nevét, ha tudnának róla. Aki viszont tud, vagy tudhatna, hiszen az idézett források hozzáférhetőek, az gúnyolódik. Mi is írt Karsai? – „Ha igaz ez, akkor Horthy az egyetlen kelet-európai államfő, aki saját hadseregével (melyet Koszorús Ferenc vezetett) védte meg a zsidókat.” Az izraeli Tsvi Erez viszont úgy jellemzi a Koszorús-akciót, mint „az egyetlen olyan esetet, amikor a Tengelyhatalmakhoz tartozó (tegyük hozzá: megszállt) ország katonai erőt alkalmazott zsidók deportálásának megakadályozása érdekében”.

Tehát legenda vagy tény? Legendás tény.

TÖRÖK BÁLINT

Felhasznált irodalom

Barátok a bajban. Lengyel menekültek Magyarországon, 1939–1945. Sajtó alá rendezte és szerkesztette: Antal László. Bp., 1986. Európa.

Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust.* I–II. kötet. Bp., 1988. Gondolat – Blackburn International. Inc.

Az Endre–Baky–Jaross per. Szerkesztette: Karsai László és Molnár Judit. Bp., 1994. Cserépfalvi.

Evangeliumot Magyarországnak! Soos Géza Emlékkönyv. 1912–1953. Bp., 1999. Ráday Gyűjtemény.

- Fenyő Miksa: *Az elsodort ország. 2.*, javított kiadás. Bp., 1986. Magvető.
- Goebbels, Joseph: *Napló*. Válogatta és szerkesztette: Rátkai Ferenc. Bp., 1994. Dunakönyv Kiadó.
- Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között*. Bp., 1992. Európa.
- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Bp., 1990. Európa.
- Koszorús Ferenc: *Emlékiratai és tanulmányainak gyűjteménye*. 1987. Universe Publishing Comp.
- Látóhatár. Válogatás a magyar kulturális sajtóból. 1980 június. Lator László, ifj. Történelem a középiskolák IV. osztálya számára. 2., javított kiadás. Bp., 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Bp., 1948. Magyar Téka.
- Macartney, C. A.: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary, 1929–1945*. Edinburgh University Press, 1961. 2d ed. Magyar Szemle, 1999. 5–6., 11–12. sz.
- Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához*. Bp., 1947. Ranaissance Kiad.
- A Ráday Gyűjtemény *évkönyve*. IV–V. 1984–1985. Bp., 1986.
- Röpke, Wilhelm: *Civitas Humana*. Bp., 1996. Kráter.
- Saláta Kálmán: *Fejezetek a Független Kisgazda Párt 1945-ös küzdelméből*. Washington, 1989. Occidental Press.
- Schmidt Mária: *Diktatúrák ördögszekerén*. Bp., 1998. Magvető.
- Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács. Bp., 1990. Mi-nerva.
- Soos Géza *hagyaték*. Ráday Levéltár.
- Szent-Iványi Domokos *hagyaték*. Ráday Levéltár.
- Történelem IV. 1914–1990. Bp., 1994. Cégér Kiadó.
- Vádirat a náciizmus ellen. Szerkesztette: Benoschofsky Ilona és Karsai Elek. 1–3. k. Bp., 1958–1967. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.

Tanulmány x 93
12 Árpád-ház története

^{alk.} ÁRPÁDOK TITKAI

9 vagy egy magyar krónikaolvasó ötletei

A középkor krónikákat rovgató udvari papjai, Anonymus, Kézai, Kálti Márk és Kükkülei a középkor elvadult latinságával, keresetlenül, ám néha dadogásnak tűnő ravaszkodással adták elő mondanivalójukat, s ugyancsak takarékoskodtak a drága pergamennel. Az őket vizslató történetírók hol észrevették a magyar államalakulást kísérő rejtélyeket, hol átsiklottak fölöttük. Pedig lehet, hogy Koppány ága élt tovább Vászoly herceg fiaiban, s minden bizonnyal volt egy régi (az avar Pannónia) és egy új Magyarország (az Árpádoké), ahogy erről a címerek is tanúskodnak. Hogy történt a két honfoglalás s kik hajtották végre, vezetnek-e szálak az ókori Kelet és Chorezm kultúrája felé?

Ezek a kérdések az újabb ezredforduló jöttén izgalomban tartják a magyar történelem megszállottait, legyenek egyszerű olvasók, laikus kutatók vagy felkészült szakemberek. Hajdan Bonfini *Rerum Ungaricum Decades*-ét (Magyarország története) a Tátrától a horvát-dalmát Adriáig s a dunántúli lankáktól a székely havasokig három évszázadon át bibliaként forgatták a nemesi udvarházakban, s nemegyszer megkönnyezték Szilágyi Mihály szavait, amikor Mátyás megválasztására buzdított: „Mióta Máriában kihalt a szent királyok törzsöke és idegenből kellett királyokat koldulnunk, jól tudjátok, mire jutottunk.” A ma megszállott olvasóját pedig az is érdekli, hogy Nagy Lajos lányával, Mária királynővel (1370–1395) valóban kihalt-e a szent királyok törzsöke? Vagy inkább hisz id. Nyáry Albert bárónak,

aki az 1860-as években arról győzködte a közvéleményt, hogy az Árpádok nem vesztek ki III. Endre halálával?¹ Nemcsak a detektívregény, de a történelem is játék, amelynek megvannak a maga szigorú szabályai: egy-egy elejtett szó vagy név sok mindenről tanúskodhat.

Terdzsümán Mahmúd tanúsága

Nem csupán Atilusz király padisahhá válásáról meg Árpád vezér, azaz Árpád kapudán harcairól szól Terdzsümán Mahmúd könyve – hallgatom egyik kedves festőművész barátomat, Sólyom Zoltánt –, az ő népies desztánként megírt krónikája az ősi Sumír felé is mutat. Ti, történészek olyan óvatosak vagytok ebben a kérdésben, mint mutatvány közben a tudós cirkuszi lovak!

Némi igaza lehet lovas jeleneteket előszeretettel ábrázoló öreg barátomnak, hiszen a magyarság ködbe vesző eredete és az elsüllyedt sumír világ közt valóban lehet némi titokzatos összefüggés. Csakhogy ki lehet-e ezt bogozni annyi évezred után?

Egy biztos, Szulejmán szultán tolmácsának *Tárih-i Üngürüşét* (Magyarország története) négy évvel ezelőtt bőséges jegyzetekkel és magyarázó tanulmányokkal s egy 1740-es, ugyancsak törökről fordított rövidített magyar történelemmel együtt nem véletlenül adták ki a felvidéki Léván. A kiadó, Geönczeöl Gyula kifejtette, hogy a Hunor népével Pannóniába nyomuló Kattar fővezér neve feltehetően Uruas' a Khad, az első föníciai dinasztia alapítójának a nevét rejti, de még ennél is nagyobb meglepetést hordoz az Ankiszáé², aki a termékenység istennője volt. A kutatók többsége ugyanis váltig állítja, hogy az ősapának tekintett bibliai Nimród alakját az Árpádok nyugati minták alapján csempésztették be krónikaik szövegébe, ám Ankisza ezekben nem szerepel, Mahmúd viszont őt Nimród felesége-

ként, Hunor és Magor anyjaként emlegeti! Az 1908-as és az azt követő évben a babiloni régészeti expedíció egyik résztvevője a nippuri templomkönyvtár tábláinak megfejtése során bukkant rá először. Ha tehát Mahmúd forrása (talán a magyar ősgeszta, ami Székesfehérvár 1543-as esete kor került a szultáni tolmács kezébe) a hunok és magyarok ősanynjaként Ankiszát nevezi meg, akkor a Nimród-hagyomány nem lehet pusztá betoldás, nyugati króniká-soktól átvett formai elem. Ennek az első pillanatra ellentmondani látszik, hogy Mahmúd desztánjainak központi figurája Nagy Sándor, ám ha meggondoljuk, hogy a cho-rezmi sah, Muhammed a 13. század elején felvette a „II. Alexandrosz” címet, s az „Iszkander ünnepek” hajnalán aranydobokon vertek riadót az urgencsi udvar fejedelmi dobosai, s hogy az oszmán birodalomban mennyire elterjedt volt a Baktriát is meghódító hellén hős kultusza, akkor feloldódik ez az ellentmondás: az ősgesztában Sándor és Attila mitikus történetét keletről hozták Pannóniába a honfoglaló ősök.

Ráadásul a feudális Európa koronás fői szertartásaik rendjét s pompáját is bizánci és perzsa minták alapján alakították ki, úgyhogy ezeket a magyar törzsi arisztokrácia jóval előbb ismerte meg, mint a Szent István alatt átvett Karoling formát. Ugyanakkor az etelközi vérszerződéssel a hatalom – s ezt Anonymus jó három évszázaddal később, épp a bizánci udvarban nevelkedett III. Béla király idején írja – a választott vezérre és leszármazóira bízta a nemzet életének vezetését, de a maga dolgának intézésében nem mondott le arról, hogy abban fejedelmével együtt részt vegyen. A Karoling, de az ottónus vagy a Száli császárok ugyanakkor úgy tekintették magukat, hogy egész birodalmuk magánbirtokuk, alattvalóik pedig hercegestül így vagy úgy, de az ő jobbágyaik. (Hogy az uralkodói tekintély a nemesség és a köz felé milyen kötelezettségekkel is jár, azt nyugaton majd csak Aquinói

Szent Tamás fogja megfogalmazni a 13. században *Summa Theologiae* című művében.)

Az uralom törzsies és hierarchikus elemeinek kényes egyensúlya egyébként épp azokat a Fekete-tenger és az Aral-tó közötti térségen kialakult, nagy belső-ázsiai birodalmakat jellemezte, ahol egykor a magyarok ősei éltek. Németh Gyula Gombocz Zoltán életművét vizsgálva leszögezi: a 6. század második felében alakult türk birodalomba (itt keletkeztek a híres orkhoni feliratok) – amelynek uralkodói elfoglalták Belső-Ázsiát, Mandzsúriát, de a Fekete-tenger keleti vidékeit is, ahol megalapították a kazár birodalmat – „beletartoztak az Attila halála után ide vonult hun-bolgárok is”. Ha tehát komolyan vesszük a magyarokat főpásztori gyámkodása alá terelni kívánó Pilgrim passauai püspöknek a Nibelungok iránti vonzalmát, akkor a róluk szóló ének első változatában – amelyet „latin betűkkel” jegyeztetett fel Pilgrim – nem ok nélkül szerepel az alapmagot adó, a Siegfried haláláért bosszút álló Krimhild királynő történetébe ágyazva Attila, a nagy király alakja és a hunok s burgundok gyilkos harca. A hun–magyar rokonság nyugati forrásokból történt Árpád-kori átvételének (s így illuzórikus voltának) védelmezői mégsem teszik fel maguknak azt a kérdést, mi okuk volt a művelt némethoni írástudóknak arra, hogy a rettegett, sőt gyűlölt magyarokat mintegy történelmi jogon beemeljék Európa népeinek családjába? Itáliának a német nemzet szent római birodalmához való tartozását ugyanők a longobárd királyság örökére alapozták, mint ahogy a spanyol reconquista (az ibér félsziget visszafoglalása) ideológusai is az arabok elleni szent háborút a vizigótok királyságának visszaállítására irányuló mozgalomként törvényesítették. Ugyanaz a tudós papi szellem épp a magyarok történeti jogainak elismerésénél mindent egy elnézésre alapozott volna?

László Gyula a kettős honfoglalás elméletében – amely végre az érettségi tételekbe is bekerült – arról is beszélt,

hogy okleveles források is tükrözik a hún-avar-magyar folytonosságot. Egy 860-ban, nemzedéknyi idővel az árpádi honfoglalás előtt kiadott bajor oklevél az avarokkal határt alkotó Lajta-hegységet Ungariorum marchának, azaz a magyarok határvidékének nevezi, több középkori krónika pedig egynek veszi a két népet, például ilyenformán: „Avari, qui dicuntur Ungari”. („Az avarok, akik magyarnak is mondatnak.”) A Nibelung-ének négy sora azt a Bécs és Bécsújhely közötti Pitten mellett állott lakótornyot, amelyben az eposz egyik hősnője, Adalind hercegnő nevelkedett – ő siratja majd el az Etzilburgnál (Attila városa) elesett hún és burgund hősöket –, ugyancsak a magyar határra teszi. Ezeket olvasva elveszítjük megszokott, iskolás biztonságunkat, s elkezdünk úgy bolyongani a magyar történelem útvesztőiben, mint Alice Csodaországban.

Felütöm Egyed Ákostól a székelyek rövid történetét, amelyet most folytatásokban közöl a Nyugati Magyarország. Ott az erdélyi szerző, az MTA levelező tagja a székelyek eredetét illetően megemlíti Pauler Gyula öregkori nézeteit is, miszerint őseiket a magyarokhoz csatlakozott kazárok-kabarok közt kell keresni. „Régebbi s ma is többektől támogatott az az elmélet – írja Egyed –, hogy a székelység a volgai bolgár-törökök eszkil népcsoportjának egyik törzséből szakadt ki, s még a kabarok előtt csatlakozott a magyarokhoz, s neve is az eszkil (vagy eszkel) névből ered. S mivel a bolgárok (székelyek) annak az onogur-bolgár birodalomnak a népelemei voltak, amely magát a hun uralmi tradíció örökösének tartotta, a bolgárokból kiváló székelyek őrizték meg a hunoktól való származás tudatát, nem pedig a magas északon élő magyarok.” S ezért lehet – veti fel –, hogy a késő avarokban, a 670-es években betelepedett „griffes-indás” népben kell keresnünk a székelyek elődeit? (Mindenesetre meghökkentő, hogy Kézai Simon a 13. században Attila korának eseményeit 700 körülre teszi.)

**Moldvai intermezzo:
Dragoş vajda Hunor és Magor nyomában**

Míg a mi múltba vetett pillantásaink egy játékosan elemekre szedhető s igazolható történelmet bontanak ki, addig Bukarestben cinkelt lapokkal játszanak: azt állítják, hogy a székelyek elmagyarosodott románok. Csakhogy az Erdélyre támaszkodó s a Magyar Királyság által a tatárok ellen létrehozott moldvai vajdaságban az 1500-as évekig a hivatalos nyelv az orosz (rutén) volt. A székely havasoktól a Dnyeszterig és a Fekete-tengerig terjedő fejedelemség kun, tatár, magyar és rutén (orosz) lakossága fölött csak lassankint jutott uralomra az oláh elem, nagyobb városai (Jászvásár, Bákó) magyar alapítás emlékét őrzik. A honalapító Musat dinasztia pedig majd fél évezred késéssel az Árpádok után kezd templomokat és kolostorokat építtetni népének. De mivel Dimitrie Cantemir moldvai krónikája, a *Moldova leírása* azt állítja, hogy a barbárok elől a máramarosi hegyekbe visszahúzódott római kolonusok meg sokasodott népe Erdély felől telepítette be a 14. század folyamán Moldvát, már csak egy további, 20. századi interpoláció kellett, hogy a székelyeket is elmagyarosított románoknak tekintse a román történetírás. Pedig Dragoş vajda, e földek első ura – mintha csak a sztyeppei mondák Hunorját és Magorját követte volna – kilovagolván a máramarosi sűrűből (bekecsében Nagy Lajos király adománylevelével), kíséretével üdözőbe vett egy bölényt. Az állatot, ahogy illik, megölték, ám a mondákba ez már rituális vadászatként került bele: a mitikus bölény mutatta meg a vajdának és népének, hol telepedjenek le. A filozófus és neves mítoszfejtő Mircea Eliade tagadja, hogy a magyar eredetmonda hatott volna a moldvai elbeszélésre, mivel a bölény – amely Moldva címerállata – már a dákok körében is nagy tekintélynek örvendett, s képzele mélyen beivódott a román néplélekbe. (A mindössze 1352–53 között kormányzó

Dragoš tehát egy bölény jogán, de mégis kitörölhetetlenül bevonult egy születőben lévő nép történelmébe.)

Az ember szinte beleborzong a történelem örök körforgásainak képeibe – amelyekről oly sok szépet írt Eliade –, ha e történethez még előveszi Panait Istrati csodálatos könyvét, a *Pusztai bogáncsokat* is. Az ördögszekeret hajtó Baraganról s az 1907. esztendő tömegmészárlásairól szóló kisregényből kitűnik, hogy Bukarest „liberális” politikusai nagyobb kegyetlenséggel verették le az ország legnagyobb paraszt-lázadását (a tiszteknek megtiltották, hogy jelentsék, mennyi parasztot lövettek halomra), mint négyszáz évvel előtte a magyar urak Dózsa György felkelését. Azaz még 1907-ben is tetten érhető a román történelem négyszáz éves késése a miénkhez képest (a dobrudzsai cigány rabszolgákat csak az I. világháború után szabadítják fel), Eliade mégis a hamis, de Párizsban kétezer évet érő dák lappal hozakodik elő.

Aba Sámuel, a chorezmi

Az ősi kinyilatkoztatások egyértelműen arra utalnak, hogy a történelem ismert lapjai mögött mély titkok és elhallgatások rejtőznek. Milyen ítéletet hozott önmaga fölött Szent István, amikor a velencei Orseolo Pétert tette meg utódjává, de Vászoly fiait futni hagyta? Ő volt az utolsó tiszta török vérű Árpád, hiszen anyja, Sarolta – Anonymus szerint – Tuhutum vezér unokája és az erdélyi Gyula lánya volt. Thuróczy krónikájában pedig az áll, hogy Saroltát Géza fejedelem halála után Koppány somogyi vezér akarta elvenni, s ez egyik oka lehetett István támadásának: Koppány felnégyelése után viszont teljes hallgatás övezi az anya alakját. Sarolta nevet adnak a történetírók Géza egyik lányának, Szent István húgának is, aki Aba Samuelhez, a szent király nádorához ment férjhez, a századforduló jeles történésze, Karácsonyi János pedig az elhallgatások és szűkszavú tudósítások alapján arra a következtetésre jutott két tanulmá-

nyában is (*Szent Adalbert védelme, illetve Szent István anyja*), hogy a Sarolta név a magyar történetírás átka lett: viselőiket megfejthetetlen rejtélyek övezik.

Péter esetében gyorsan kiderült, hogy az egyébként bátor olasz zsarnok nemigen értette a magyarság lelkét. Éppen ezért a nemzeti a párt 1040-ben elűzte, s a népszerű Aba Sámuel emelte a trónra, aki rögtön betört német földre, hogy éreztesse a császárral, mennyire nem ér semmit Péter Regensburgban letett hűbéri esküje. De mit is képviselt a népszerű nagyúrból, nádorból lett király?

„Megvetvén a nemeseket, mindig a parasztokkal, nem nemesekkel fogott össze, mert úgy gondolkodott, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálakkal” – írja Aba Sámuel uralmáról a krónikás. Talán a törzsi önkormányzat, a nemzetségi demokrácia elvei mozgatták cselekedeteiben? Mindenesetre, amikor 1044-ben III. Henrik császár és Břetisláv cseh herceg csapatai rátörtek, a Ménfőnél vívott csatában (1044) a seregben szolgáló urak megfutamodása miatt – ők szívükben ekkor már Péterhez húztak – döntő vereséget szenvedett. Üldözői utolérték, s mint hitszegő lázadót, ország- és felségárulót, fejét vették. Maradványai végül Sárótt (ma Abasár), az általa alapított nemzetségi monostorban letek végső nyugalmat egy föld alatti barlangüregben. Sírfülkéje fölé Haller Sámuel gróf 1773-ban latin feliratos emléktáblát állíttatott, a magyar királyok pedig egészen az 1918-as összeomlásig adományozták az alapító emlékezetére a „sári apát” címét.

A szörnyű bosszú az egész családot sújtotta. A vesztes csata után, Herimannus Contractus szerint, Sarolta királynő gyermekeivel és roppant kincseivel együtt Győrött III. Henrik fogságába esett. Bernold krónikájában az áll, hogy a császár az anyát és ismeretlen nevű gyermekeit lefejeztette, azonban a würzburgi és a hildesheimi krónika arról tudósít, hogy Aba Sámuel családja megmenekedett. Egy bizonyos: közvetlen leszármazóit nyomtalanul elnyelte az idő.

S hozzátehetjük, nemcsak ivadécai sorsa, de a királyé is mindmáig nyugtalansággal tölti el a kutatókat, lényge hozzáférhetetlenül és birtokba vehetetlenül tornyosult fel évszázadokon át. Halála egyben kultúrák felcserélődésének krónikája: a Nyugat végső győzelme a keleti hagyományok fölött. Mint Sz. P. Tolsztovsz, a híres szovjet-orosz régész és történész 1947-ben írott s két évvel később magyarra is lefordított nagy művében (*Az ősi Chorezm*) írja, „a kavarok (kabarok) utódai még a 13. században is megőriztek egy homályos mondát, amely chorezmi (ma Üzbegisztán nyugati része) eredetükre vonatkozott. A 13. századi magyar krónikákban Aba Sámuel (1041–1044) király chorezmi családfájáról maradt fenn monda... Nemzetségét Ed és Edumer testvérpárra, Attila Csaba nevű fiának chorezmi anyától származott fiaira vezette vissza.” A monda szerint „Edumer atyja és anyja nagyszámú nemzetséggel együtt visszatér Magyarországra.”³

A Szent István-i mű és a keletet idéző mentalitás ketősségének szinkretikus felfogásától válnak tehát igazán izgalmassá és talányossá a *Képes Krónika* (1358) következő mondatai: „A vesztes Aba király pedig elmenekült a Tisza felé, és egy faluban a magyarok, akiknek nagyon ártott, az Öregbarlangban kegyetlenül legyilkolták; néhány év múlva kiásták a sírból: szemfödélét és ruháit romlatlanul találták, sebei begyógyultak.” Mintha a freudi eltolásos mechanizmus működött volna Márk barátban, amikor „a magyaroknak ártó király” testének fellelését a szentek csodatételei mintájára írja le. Aba valójában a törzsi szabadság mártírja, s amit Szent István halálakor – amikor ugyanígy „sok jel és csoda történt” – nem lehetett kimondani, most kimondatott: egy a halálában a szentek jegyeit felvevő olyan uralkodót láttat meg benne a barát, aki azért életében ártott is népének. Menny és pokol – amelyet a trónutódlásban önmagáról és művéről hozott ítéletében az államalapító előlegezett meg, most katakliz-

maként, két polgárháborúban (1046, 1063) zúdult végig magyar földön.

Kissé anakronisztikusnak tűnhet, hogy fejtegetéseimbe bevontam Freudot, bár megjegyzem, ő és követői alaposan beásták magukat az őstörténet lelki mechanizmusaiba. Éppen ezért nem árt rákérdeznünk arra, hogy a 11. század elején nem létezett-e a valóságban is az a két Magyarország, amelynek emlékét lelke legmélyebb rétegeiben Márk barát megőrizte? Tolsztoz professzor szerint ugyanis a chorezmiek neve alán kiejtésben -chal -chalisz formában még létezett a 11. századi Magyarországon, sőt, külön népként meg is különböztették őket. Joannész Kinnamosz egyfelől azt közölte róluk, hogy „egy felekezeten vannak a perzsákkal”, másfelől pedig, hogy „a mózesi törvényeket követik, amelyeket azonban már nem egészen értenek meg”. A bizánci forrás ellentmondásai feloldhatók azzal, hogy a velünk együtt érkezett chorezmiek vallása különös, félig zoroaszteri, félig zsidó, azaz szinkretikus jellegű volt. (Nem véletlenül jegyzi meg Lechner Jenő a Turáni Társaságban 1922-ben tartott előadásában, hogy az ugyancsak „turáni” finnekkel és bolgárokkal ellentétben „az ázsiai őshaza reminiszcenciáit csak a magyar nép művészete konzerválta.” Lásd a perzsa eredetű kapukultuszt és a székelykapukat.⁴

Hogy az államalapítás idején két ország létezett volna, arról más formában a címertan is tanúskodik. Amikor a monarchia új, végre valóban paritásos (az egyenlőséget kifejező) címerét törvénybe iktatták, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság közlönyében, a Turulban sok érdekes eszmefuttatás jelent meg címerünk eredetéről. Dóry Ferenc szerint az, hogy az Anjou-ház s a rákövetkező dinasztiák pecsétjeiken s érmeiken meglehetősen következtetetlenül két címert is használtak, egészen ősi állapotot tükröz. A csíkos címert – amelyben a négy fehér csík a Dunát, Tiszát, Szávát és Drávát jelenti –, Pannónia régi címerét, amelyet a magyarok a honfoglaláskor átvették, a kettős keresztet pedig Szent Ist-

ván kapta a pápától címerül szentsége jeléül. „Ugyanez a gondolat tükröződik vissza a nyugati népek heraldikai fel-fogásában – írja –, mely a csíkos címert a régi Magyarország (Alt-Ungarn, ancienne Hongrie), a kettős keresztet pedig az új Magyarország (Neu-Ungarn, nouvelle Hongrie) címerének nevezi.” R. Kiss István ugyanakkor *A magyar állam címeri* nyomtatásban is megjelent előadás-sorozatában még tovább ment ennek taglalásával: a vágásos pajzsban az egyik szín – a vörös – szerint az Árpád családé, a másik – a fehér – a vezérek koráé és a nemzeté volt. A 11. és a 12. századi magyar csatajelenetek krónikákbeli illusztrációin már az egyesített színű, vörössel és ezüsttel sávozott zászlók láthatók, amelyek váltakoznak a vörös alapon kettős keresztet hordó lobogókkal.

Koppány ivadékai

Péter király császári segédlettel való visszatérése aligha jelenthetett megoldást a kereszténység megszilárdítása szempontjából. „Ez a név: Magyarország, abból származik; Nyomorország, hát hadd nyomorogjanak” – adja a király szájaiba még első uralkodása idejéből a Képes Krónika. Az elnyomott, de még mindig feles számú pogányság az ország megaláztatását és a szabadok elnyomását a kereszténységnek tulajdonítván, alkalmasnak látta az időt az ősi vallás újbóli visszaállítására. A Vata vezette felkelők az Aba Sámuel építette Abaújvárbán találkoztak a visszahívott Árpád-házi hercegekkel, Andrással és Leventével, az előbbi az új, a másik a régi hit képviselője volt. Irtó háború kezdődött az olasz és német urak, de a keresztények ellen is, s Péter király háromnapi elkeseredett küzdelem után sebekkel borítva a lázadók fogságába esett. Azok megvakították, majd Fehérvárra, a koronázóvárosba vitték, ahol sebeibe belehalt. A katolikusnak is nevezett András ekkor híveivel s orosz segédcsapataival megtörte a pogányokat, majd 1047-ben

királlyá koronáztatta magát. Fivére, Levente önként visszavonult, gyors halála után az utolsó pogány fejedelem, Taksony mellé temették.⁵ Az alapító király műve tehát diadalmaskodott, ám a fürkésző elme számára talányt jelentenek a királyi trónra jutott Vászoly-fiak.

A hivatalos változat szerint Szent István és a boldoggá avatott Gizella királyné az idoneitás – az uralkodói alkalmasság – elve alapján jelölte ki a trónra Pétert, megsértve ezzel a vérségi elvet. Hogy miért? Talán egy 1912-ben a gimnáziumok első osztályosai számára kiadott tankönyv adja meg a választ. A szerző, Újházi László bevette a szövegbe azt, hogy bár „Árpád ivadéakai között ott voltak (István) udvarában Vazul (Vászoly) és fiai, Endre, Béla és Levente, de ezeket a Koppány-sarjakat nem szerette, nem bízott meg a hithűségükben.”⁶ Elírásról szó sem lehetett, hiszen a kor gimnáziumban okító tankönyvírói a latin forrásokat jól ismerő történetírók voltak. Két nemzedékkel később hasonló utalásra bukkanunk a régész-történész Bakay Kornél *A magyar államalapítás* című munkájában is (1978). Az általa felállított, hipotetikus családfa szerint Géza fejedelem öccsének, Szöréndnek (Mihály) egyik fia, Szár László Koppány vezérrel azonosítható. (Bizonyítani nem lehet, de a feltevés valószínűsége mellbevágó.)⁷ Hogy ezzel az Árpádok története egyre inkább olyan színpaddá válik, amelyen a szereplők úgy mozognak, mintha egy görög sorsdrámából lépnének ki? Sebj, hiszen ettől lesz igazán izgalmas és megrendítő: a *Veled, Uram* rockoperában Szörényi Levente Vászollyal azt játszatja el, hogy ő valójában Koppány fia.

„Miért mondják a krónikák Szár Lászlót István nagybátyjának? Miért alapította királyi monostorát I. Béla Szekszárdon, ahol el is temették, s – ami még ennél is nagyobb érdeklődésre tarthat számot – miért választotta I. László temetkezési helyéül a somogyvári bencés apátságot⁸, azt a helyet, ahol száz évvel korábban még Koppány vezér volt mindenek ura?” Bakay kérdései korántsem költőinek,

legfeljebb visszhangtalanok maradtak egy oly korban, amikor Koppányt a pártboncok éppolyan gyanús alaknak tartották, mint egy amnesztiával szabadult '56-os forradalmárt. Nem sokáig, hiszen, mint valami démoni varázslat szülte volna, a ligeti koronázódombon és a Népstadionban az *István a király* című rockoperával Koppánynak és a szent királynak egyaránt drukkolva búcsúzott az istenadta nép a szocializmustól.

Mi, magyarok roppant kíváncsiak vagyunk. Hóman Bálint a *Magyar Történet* I. kötetében is érdekes származásrendet állít fel, s a falunevekből kiindulva azt állítja, hogy Koppány Tarhos leszármazójaként Szár Szerénd (Szörénd) fiaként, mint a legidősebb Árpád-fi lépett fel az ősi levirátusra hivatkozva István ellenében. Az ő olvasatában tehát Tevel s a Konstantinosz császárnak az Árpádok családi viszonyairól beszámoló Tormás ágából származott volna a lázadó vezér, azaz figyelmen kívül hagyja, hogy Szerénd és Géza fejedelem öccse, Mihály egy és ugyanazon személy is lehetnek. Nekem személy szerint jobban tetszik a Bakay-féle sorsdráma...

Az Árpádok végzete

Orv, gyilok és árulás kísérte az Árpád-ház végnapjait, akár csak az államalapítás idejét, csak épp a közízlés süllyedése miatt e színjátékból hiányzott az igazi heroizmus s a hit fanatizmusa. Kun László – akit épp kedves kunjai koncoltak fel – állítólag megfenyegette Rómát is, hogy Attilaként vonul el-lene, de ősapjával ellentétben, nem fog megállni a szent város falai előtt. Unokatestvére, Kunigunda II. Ottokár cseh királyhoz, majd annak hősi halála után szeretőjéhez, Záviš Falkenstejn cseh főúrhoz ment férjhez: Záviš aztán a királynő 1285-ben bekövetkezett halála után László nővérét, a Nyulak szigetén Szent Margit felügyelete alatt nevelkedt Erzsébetet is nőül vette. Nem sokáig örülhetett, mert

Kunigunda fia, II. Vencel cseh király csellel elfogatta s Hluboka vára alatt – mint feljegyezték – élesre köszörül hófehér bükkfa deszkával fejezték le. (Apropó, a vesztőhely füve – mint a Csehszlovákia útikönyv tanúsítja – smaragdzöld volt.) „Vencel Záviš Falkenstejn és Kunigunda fiát arra kényszerítette, hogy lépjen be a Német Lovagrendbe, Erzsébet pedig nővéréhez, Mária nápolyi királynőhöz menekült. Feljövőben volt az anyai ágon ugyancsak Árpád-vérű nápolyi Anjouk csillaga: őket a pápa és az itáliai bankárok is támogatták az európai arany zömét adó Magyar Királyság megszerzésében. Ezek után semmi csodálatos nincs abban, hogy az 1290-ben trónra került utolsó Árpád-házi király, III. Endre – II. Endre és Aldobrandini Beatrix unokája – okulva Kun László sorsán, utódai ügyében nagyfokú óvatosságot tanúsított. Itáliai híradások szerint még trónkövetelő korában egy velencei patrícius leánnyal, Sybilla Cumanival két fiúgyermeket nemzett (Marcust és Felixet), de azokat – a zavaros magyar viszonyok miatt – titokban franciaországi birtokára vitette.⁹ Az örökösök „eldugására” minden oka meglehetett, hiszen anyját, Tomasina Moresinit, a velencei nagyszorongatott magyar urak mérgezték meg (s ő maga is gyanús körülmények közt, hirtelen hunyt el). Árpád-házi Kunigunda cseh királynő unokáját – bár 1301-ben Gimesy János kalocsai érsek magyar királlyá koronázta – 1305-ben lemondatták az ugyancsak Árpád-házi rokonságát meglóvágoló Ottó bajor herceg javára. Vencelt nem sokkal később Olmützben meggyilkolták (1306), egykori jegyesét, Erzsébetet, III. Endre király lányát pedig Habsburg Albert német-római király elraboltatta és kolostorba záratta.

III. Endre és a velencei patríciuslány utódai csupán majd fél évezrednyi idő elmúltával, csak 1790-ben, a francia forradalom napjaiban – ekkor már lángoltak a nemesi kastélyok – fordultak leszármazásuk ügyében magasabb fórumhoz. A Grenoble város törvényszékének bemutatott 60 okmány alapján azt kérték, hogy mondják ki, a Crouy-Chanel

család tagjai II. Endre s fia, Posztumusz István ágán Velenicei (III.) Endrének, az utolsó magyar Árpád-házi királynak egyenesági lemenői. Az iratok alapján a grenoble-i grémium kimondta a francia nemesi család Árpádoktól való származásának törvényes voltát. A restauráció idején, 1816-ban a katolikus keretek közt újjászervezett Máltai Lovagrend is felvette őket tagjai közé, miután a rend genealógiai bírója, Villeville és a francia királyság legjelesebb genealógusai – Pavilet, Lecroix és Saint-Pont – úgy döntöttek, hogy okmányaik hitelesek. (Még II. Endre kötötte ki azt, hogy családja minden tagja bírja a rend jelvényét ama ötszáz ezüstmárkányi adójövedelem fejében, amelyet a rend kórháza javára letett.) A család ifjabbiknak mondott ága, a Croy hercegeké viszont nem rendelkezett hiteles okmányokkal, de a III. Endrétől való származást illetően arra hivatkozott, hogy Pontus Heuterus a burgundi hercegekről írott 1584. évi nagy krónikás könyvében Árpád-házi leszármazottként emlegeti őket.

A hercegi ágra gyorsan figyeltek nálunk: 1790-ben Bécsben Koppi Károly pesti egyetemi tanár jelentetett meg egy kis könyvecskét róluk, amelyben főképp Heuterus adataira támaszkodott. (Míg Koppi Bécsben kegyvesztetté vált, tanártársa, Schwartner Márton felsőbb utasításra már a következő évben megjelentette a hivatalos cáfolatot.)

II. József, a Kalapos király halálával ugyanis a forrongó országban – amelybe a poroszok az osztrákoktól való elszakadásra biztató ágenseket küldtek – ismét népszerű lett a szabad királyválasztás gondolata. A „francia Árpádok” kérdése is nyilvánosságot kapott, de a nemzeti felbuzdulás csillapodtával lekerült a napirendről: 1792-ben a nemzet újra kiegyezett a Habsburg-dinasztiával. A dolog érdekessége Croy-ügyben, hogy az ultraroyalista Crouy-Chanelek is vitatni kezdték a Croy hercegeknek az Árpádoktól való leszármazását. 1830-ban sikerült befejezniük a még 1790-ben megindított pereskedést, amikor is bíró-

sági ítélet mondta ki, hogy a belga Croy d' Havre, de Solre és d'Ulmen családok nem Árpád-utódok. A döntést – amelyet a Moniteur 1830. április 9-i száma közölt – az érdekelt felek nem fellebbezték meg.

Ekkortájt a magyar társadalom már a reformkor bővületében élt. Kezdett utálni minden rendű és rangú bécsi formaruhát, s olyan magyaros divatban élte ki magát, amelyről azt hitte, hogy ősei még az Árpádok korában, de legalábbis Mátyás idején találták ki. Nem csoda tehát, hogy amikor Crouy-Chanel Henrik gróf Magyarországra költözött és Pécelen birtokot vásárolt, s magyar birtokosként a vármegyékhez fordult, ismerjék el az Árpádok után honosságát, a komáromi megyegyűlés indigenává (honfivá) választotta. A gróf kérte az országgyűlés megerősítését is, ahol Komárom vármegye nemcsak azt támogatta, hogy a családnak honosságot adjon, hanem mondja ki, hogy öröklött joguk legyen a felsőházi tagságra. József nádor az ügyet véleményadás és vizsgálat céljából a kor legképzettebb magyar történészének, Fejér Györgynek adta át, aki cáfolta a kérvény állításait. Komárom vármegye azonban tántoríthatatlannak bizonyult, s kiharcolta, hogy az 1843–44-es országgyűlésen az alsóház elfogadja a „23 magyar király le származójának” honosítási kérelmét. A javaslat a felsőházban nem ment át, itt főképp Rajasics szerb püspök – aki 1848-ban a szerbeket teljesen a magyar ügy ellen fordította – ellenezte. Az esetnek akkor Kossuth Lajos különösebb fontosságot nem tulajdonított.

Az igazi Sándor Mátyás: Ágoston herceg

A torinói fegyház híres orvosának, Cesare Lombrosónak elméletét, miszerint egész családok lehetnek kitéve a fokozatos hanyatlásnak és elkorcsosulásnak, a 19. század második felében nagy örömmel vette a polgárosodó s magától min-

den önvádat elhárítani kívánó Európa. Akár igaz, akár nem ez az elmélet, az Árpádok franciaországi leszármazói nem tartoztak közéjük. Henrik bátyja, Ágoston herceg komoly politikai és pénzügyi karriert futott be, mígnem a magyar trónra is szemet vetett: először az angol seregben szolgált, majd a restauráció jöttével a Bourbonok ezredese lett, 1821-ben viszont már a görög szabadságharc önkénteseként harcolt. 1823-tól Spanyolországban, majd Portugáliában nagyszabású vállalkozások irányítója volt, részt vett a pápai állam szanálásában, s az utóbbi botrányai kapcsán rövid időre börtönbe került. Innen szabadulva Lajos Fülöp király bizalmasaként tűnt fel ismét a politika porondján, III. Napóleon államcsínye után pedig az új császár pénz- és iparügyi tanácsadója lett. Kalandos életútja, szerzett hercegi címe és magyar kapcsolatai Verne Gyulát is megihlették, az író róla mintázta Sándor Mátyás alakját.¹⁰ A herceg az abszolutizmus korának pesti közvéleménye előtt sem volt ismeretlen, hiszen neve – mint magyar trónkövetelő – többször is felbukkant a kávéházi beszélgetések jelentéseiben.

1858-ban III. Napóleon császár szövetkezett Cavour szárd miniszterelnökkel Itália felszabadítására, s hadjáratauk előkészítése során egy magyarországi felkeléssel is számoltak. III. Napóleon tiszttában volt a magyar helyzettel, s gróf Teleki Lászlóval tárgyalásokba bocsátkozott a Crouy-Chanelek magyar trónigényéről. Kossuth Lajos felháborodottan ellenezte a vállalkozást, de III. Napóleon császár biztatására Ágoston herceg mind az Esték örökségére, mind pedig a magyar koronára bejelentette igényét. Mivel a herceg mindkét ügyben szembekerült a Habsburgokkal, Klapka György tábornok Torinóban kiáltványt adott ki a „Principe Ungharese” támogatására. Komárom egykori hős védőjének a fellépése az emigrációt teljesen megosztotta. Kossuthot javíthatatlan köztársaságiként kezdték el emlegetni, s id. Nyáry Albertnek a francia Árpádok trónigényéről szóló franciára lefordított röpirat-

tának utószavában Ágoston herceget már a magyar emigráció fejeként mutatták be a francia közvéleménynek.¹¹

Míg a sértődött Kossuth elhagyta Torinót, a herceg a Hotel de Bretagne-ben királyi udvartartást rendezett be. Pulszky Ferenc és id. Nyáry Albert mindennapos vendégei lettek. Magyarországon olyannyira komolyan vették vállalkozását, hogy Pálffy Móricz kancellár elrendelte a Nyáry-féle röpirat lefoglalását, illetve megsemmisítését, s mindazok perbefogását, akik terjesztették.

A sikerek azonban nem bizonyultak tartósnak. Hiába csatlakozott az emigráció többsége Ágoston herceghez, III. Napóleon külpolitikája a gyors katonai sikerek ellenére is meglepő változáson ment keresztül: a Ferenc Józseffel megkötött villafrancai egyezség után immár nem tartotta céljának a Habsburgok birodalmának felbomlasztását. A nagy hatalmú francia udvar hirtelen színváltozása, majd a herceg kétségbeesett mentő akciói gyorsan lefagyasztották a „francia Árpádok” kultuszának virágait. Tegnap Ágoston herceg nevét még imába foglalták francia és olasz földön, nagy sikerrel játszották a propagandacélra íratott Szent István-darabot, s pénzt gyűjtöttek az Árpádok díszes síremlékéhez, mára viszont keřűlni kezdtek háza táját, s szavait kritikával hallgatják – összegezte 1912-es tanulmányában ifj. Nyáry Albert. (A botrányos 1864. évi Almásy Pál-féle összeeskűvés volt az egyetlen, amely még politikai tényezőként számolt a trónkövetelővel.)

A sors fordulása dacára a hetvenedik életévén túl lévő herceg tovább győzködte a torinói udvar befolyásos embereit, utazott, szervezett, s tanulmányokat írt a magyar ügy védelmére. Ferenc József császárhoz intézett levelében bejelentette, hogy továbbra is be kíván avatkozni a magyar ügyekbe, az olasz királyság hivatalos lapja pedig részletesen közölte, hogy mint II. Endre utódjának, jogai kiterjednek az Esték örökségére is.

Az 1861 februárjában alakult olasz királyság azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy egy magyarországi Habsburg-ellenes mozgalmat hatékonyan támogasson. Az ügy vígjátéki fordulatot vett, amikor Ágoston herceg 1864 februárjában levelet intézett V. Ferenc modenai nagyherceghez, amelyben öröksége kapcsán népszavazást követelt. A visszautasítás után polgári pert kezdeményezett, amelynek tárgyalását 1864. május 9-re tűzték ki. Az olasz sajtó pozitív állásfoglalása ellenére a torinói bíróság június 9-én hozott ítéletében – noha nem utasította el a keresetet – illetéktelennek nyilvánította ki magát a kényes közjogi kérdés – a magyar és a modenai korona örökségének – megoldására.¹²

Az öreg herceg karrierje Párizsban ért véget: Napóleon utasítására vállalkozását végleg fel kellett adnia. Nevével többen vissza is éltek, s a császári kegyvesztettség után nehéz anyagi körülmények közé került. A párizsi kommün (1871) után két évvel olyan nyomorúságban halt meg, mint egy bukott balzaci hős. Dauphiné-ben, az allevard-i családi sírboltban pihen, amelyre egy piramis alakú építmény borul: a kripta tetején a koronás III. Endre szobra áll.

TAMÁSKA PÉTER

Jegyzetek

- 1 Báró Nyáry Albert: *Árpádok jogai*. Turin, 1862. Az első magyar nyelven írt címertani könyv szerzője azt írja 45 oldalas röpiratának 25. lapján, hogy az Árpádok ellen „Rómában és Nápolyban... messzeágazó összeesküvésnek hálója szövetett... Ugyanakkor ivadékaik továbbvitték a családot a már II. András használta Croy-Chanel-i név alatt.” I. m.: 43. l.
- 2 Mahmúd Terdzsümán: *Magyarország története*. Az 1740. évi Névtelen Magyar Történet, Léva, 1996. Fordította: Blaskovics József. A bevezetés (köszöntő) XI-XII. oldalán ír erről Geönczeöl.
- 3 Tolsztov, Sz. P.: *Az ősi Chorezm*. Hungária Könyvkiadó, 1950. 233. l.
- 4 Lechner Ödön: *A turáni népek művészete*. Turáni Társaság, 1922. 12. és 15. l.
- 5 Egy 17. század végi debreceni iskolamester, Toxust (Taksonyt) a „megöletteként” említi fel az Árpádok sorában. Lisznyai Pál: *Magyarok Cronicaja*. Nyomtatott Kaffai Pál által MDCXCII. Esztendőben. 92. l.

Lehet, hogy Levente önkéntes távozása korántsem volt önkéntes és Taksony mellé temetése nemcsak pogányságukat, de sorsuk közösségét is jelképezte?

- 6 Újházy László: *A magyar nemzet történelme*. Középiskolák alsó osztályai számára. I. rész. Szent István Társulat, 1912. 29. l.
- 7 Újházy László viszont azt írja, hogy Vazul (Vászoly) kénytelen-kelletlen megkeresztelkedése s fiai kiskorúsága idején Szár László Csehországban élt. *A magyar nemzet oknyomozó történelme*. Középiskolák VIII. osztálya számára. Szent István Társulat, 1906. 44. l.
- 8 Csak később szállították a szent király hamvait Nagyváradra. Ott az általa emelt székesegyházban temették el, sírjánál sok csoda esett, mint erről forrásaink beszámolnak.
- 9 Dr. Báró Nyáry Albert: *Az utolsó magyar trónkövetelő*. Első közlemény. In: Századok, XLVI. évf., 1912. I. Füzet, 33. l. „A családi okmányok szerint a III. Endre fiai oly ifjú korukban haltak el, hogy őket talán már ideje sem lett volna behozni a királynak birodalmába. Az élete delén lévő király már nagyapa volt, de trónját unokájának nem adhatta át, talán mikor éppen erre készült, nem tudva elkerülni végzetét, vigyázatlanul kiitta az orvgyilkos nyújtotta serleget” – írja Nyáry.
- 10 „Abban az időben, amikor történetünk kezdődik, élt egy főúri származású magyar, akinek egész élete két érzésben teljesedett ki: a gyűlöletben minden iránt, ami germán és a reményben, hogy visszaszerzi hazájának hajdani függetlenségét.” Kossuthtól fontos politikai kérdésekben születése elválasztotta, de „csodálta a nemes szívű nagy hazafit”. „Már többen megállapították, hogy nagy hasonlóság áll fenn a francia és a magyar jellem között. Sándor gróf ennek élő példája volt.” Verne Gyula: *Sándor Mátyás*. Móra Könyvkiadó, 1969. Sándor gróf jellemzése, 24–25. l.
- 11 A magyar korona megszerzésére irányuló vállalkozást részletesen leírja ifj. Nyáry Albert idézett művének második közleményében. In: Századok, XLVI. évf. 1912. II. Füzet.
- 12 A Fejér György-féle kutatások s az oklevelek Habsburg-párti szakértőinek vizsgálatai alapján ugyanis kialakult egy olyan vélemény is, hogy a bemutatott okmányok egy része hamisítás, annál is inkább, mert amikor Utószülött István végrendeletet tett 1271-ben, III. Endre még csak gyermek lehetett (impuber), ugyanakkor 11 évvel később az 1282-i oklevél szerint már két unokája is volt, s ez nyilvánvaló genealógiai képtelenség. Az amiens-i káptalanban őrzött oklevelek hitelességét azonban senki sem tagadta: ezek Endrét egyszerűen magyarországi hercegnek mondják, de arról hallgatnak, kinek a fia. Ebben az esetben feltételezhető, hogy a IV. Lajos francia király vezette 1248. évi szentflóridi hadjáratában részt vett arról az Endre hercegről van szó, aki II. Géza magyar király fiától, Gézától származott, lehetett a fia, de még inkább az unokája. Révai Nagy Lexikona, Budapest, 1912. 6. k., 492. l.

Lázár deáknól, a magyar
terkepének ősatyjánól

ny: életrajz

al'm

LÁZÁR DEÁK FÖLDJÉN

Pontosan nem tudható, hogyan látták középkori eleink Magyarországnak földjét. Volt-e, aki egyetlen tablóképben fel tudta idézni az erdélyi Szászföldtől a zordon Tencsénig, a Beszkidektől Dalmáciáig húzódó változatos birodalmat?

Abu Hamid al Garnati, hispániai kalandor, aki színes képet rajzol a korabeli Európáról s benne országunkról is, egy bizonytalan mondatában megemlíti, hogy Magyarországnak 78 városa van. Nyilvánvaló, hogy várost mond bár, de megyére gondol. A feljegyzés azért is érdekes, mert a derék muszlim utazó adatait jórészt a királyi udvarból szerzi, hisz tudni való: személyes kapcsolatban állt II. Géza királlyal. Ahogy Petrus Ransanus is, Mátyás királyunk történésze, aki *Epithoma rerum Hungarorum* című munkájában – túl azon, hogy gazdája, az uralkodó dicséretét zengi – az ország földjét is be kívánja mutatni. A palermói születű humanista történész azt mondja: Magyarországnak „körülbelül” 57 megyéje van.

Ez a „körülbelül” kicsit tán meghökkentő. Főként, ha hozzátesszük, hogy a historikus fel is sorol az 57-ből 56-ot. Ám azokat is olyan pontatlanul, hogy Erdélyt (ahol pedig állítólag maga is megfordult) egyetlen megyének tudja, s említ ugyanakkor Báta és Zengg megyéket is, melyek sosem léteztek. Szlavónia és Máramaros viszont nem megye, hanem nagyobb tájegység nála.

Ha hozzátesszük, hogy Ransanus Mátyás udvarában élt, az ország szívében, ahol az előljárókat kinevezték,

s ahová nem utolsósorban az adók is befutottak, meghökentő a szerző bizonytalansága. Arra következtethetünk belőle, hogy Mátyás udvarában nem volt senki, akinek pontos képe lett volna a birodalomról. Az is feltűnő, hogy a lelkes historikus a Dunántúlt sokkal jobban ismeri, mint mondjuk az akkoriban útonálló járt, mocsaras-lápos Alföldet. Amiből levonható a tanulság: Pannónia már akkor is sokkal civilizáltabb táj volt, mint a keleti végvidékek. Ransanus továbbá pontosan felsorolja a Duna menti településeket, ám ahol nincsen ekkora hajózható folyó, ott az adatai is elbizonytalanodnak...

Korai évszázadaink legbecsesebb emléke, mely országunk földjét egyetlen látomásként rajzolja meg, Lázár deák 1514-ben készült térképe. A szerzőről alig valamit tudni. Bakócz érsek titkára volt (secretarius), és sejtetően keresztül-kasul beutazta az országot. Magyarságához sem férhet kétség, egyik-másik település nevének írásmódjából ez egyértelműen kiderül. Az a dadogás és már-már konzekvens félrehallás, mely egy-egy német, olasz vagy szláv krónikást jellemez mind a mai napig, amikor magyar személyek vagy falvak nevét sorolják, Lázár deákra nem jellemző. Bár műve latin (és német) nyelvű, pontosan írja: Keresztes, Sarospatak, Margareta falu. Még a tájnyelvi különbségekre is van fülhallása, hisz például kétféle „Oroszlánköt” tüntet fel: a bakonyit *Orotzlankw*-nek jegyzi, míg a Mátrában található – a palócos ejtést követve – *Arozlake*-ként.

A nevezetes térképet, melyet 1528-ban Peter Apianus metszett fába és nyomtattatott ki Ingolstadtban, a szerző, sajnos, már nem láthatta, a dúcon nem javíthatott. Művét a kortársak ismerték és használták is, például Oláh Miklós érsek, aki németalföldi száműzetése idején ír Magyarországról földjéről, és kétség nem férhet hozzá, Lázár deák munkáját teríti ki maga elé, amikor a vérbe és szennybe fúlt haza régvolt szépségéről álmodik. Aztán viszont – a be-

cses munka elfelejtődött, elkallódott. Csak néhány, kétes értékű másolata volt ismeretes, mígnem 1896-ban egy régiségkereskedőnél rátaláltak egy gyűrött, de eredeti példányra, s ezt az egyetlen, becses *Chorographia Hungariet* ma nemzeti könyvtárunk őrzi.

Nagy kár pedig, hogy a tudós deák már nem korrigálhatta az Apianus-térképet – Lázár deáknak 1526-ben nyoma vész a kortárs feljegyzésekben –, mert sok hiba csúszott bele. Ezek oka egyrészt a dúcot készítő nyilvánvaló tájékozatlansága a térképészet tudományában. Másrészt a formátum, hisz álló helyzetű lapba kellett belesűríteni az amúgy vízszintesen terebélyesebb ország képét. Gondot okozott továbbá, hogy a térképen feltüntetett címernek és a magyarázó szövegeknek is „kellett a hely”, s emiatt további torzulások váltak szükségessé. Végül a dúc elkészítője még abba a hibába is beleesett, hogy a nagy tudású Lázár deák feljegyzései nyomán összerakott művet 45 fokos szögben „megbillenti”, hogy belepréselhesse az álló formátumú lapba. Így aztán a Duna nem északról délnek, hanem északnyugatról délkeletnek tart, a Balaton pedig „függőlegesen” áll, holott a lap szélén az égtájak jelölése pontos.

Az „illesztéseknél” még az is előfordul, hogy egy-egy település megduplázódik. Máramarosban Kelecsény(?), az Alföldön pedig Nádudvar – a dúc készítőjének elkerülte figyelmét a lapszus – kétszer is szerepel. Más települések viszont „lemaradnak” a lapok pontatlan illesztésekor: látszik egy vár rajza, de név nincsen mellette. Vagy épp félbemarad egy város neve, netán erődtímenyének tarka képe.

... A jelzett 45 fokos torzulás következtében minden elcsúszik. A térképen, mely a jelzett hibák ellenére kora legmagasabb európai nivóján áll, még nem ismeretes a modern vetületi szemlélet. Bal felső sarkában található a Felvidék, a Szepesség és Bártfa vidéke. A jobb felső csücsökbe

esnek az erdélyi „székek”, Csik-, Kézdi- és Orbaiszék, továbbá Gyergyó (Gurgio). Alul baloldalt Ausztria Stájerországgal és Karinthiával, jobbra lent pedig Dalmácia és a tenger (Mare Adriaticum) helyezkedik el.

Három jelentős tó tarkítja az ország területét. A Fertő, a környező mocsárvilággal, Sopronnal (Oedenburg, magyar követő latinsággal Sopronium) és Magyaróvárral (Owar, illetve Altenburg). A – mint említettem – „függőlegesen álló” Balaton partja néptelen, itt nincsen település feltüntetve. Tihany szigetként árválkodik a víztükör közepén (Tyhan). Északon Kenese, a mai déli parton pedig többek között Fok, Szántó, Köröshegy és Somogyvár van feltüntetve. A mai északi part képe jóval izgalmasabb és mozgalmasabb. Veszprémtől (Veszperinium) déli irányban sorakozik Bér, Leweld, Vázsony, Somló, majd az eocén vulkáni kúpok vidékén Csobánc, Szigliget (Zegliget), Tátika (Tadika). Oldalt (mivel nem fért a „helyére”) felsorolódik még – számokkal jelölve – többek között Zalavár és Keszi (nyilván a mai Gyulakeszi).

A Velencei-tó hiányzik Lázár deák térképéről. Vagy elkerülhette a figyelmét a mocsaras-nádas víztükör, vagy – ez sem zárható ki – a nevezetesen tó épp kiszáradt az idő tájt, ami aszályos időszakokban elő-előfordult. Végül harmadikul egy nevenincs, csak See-nek jelzett tóóriás terebélyesül a térképen – Becskerek és Temesvár között. Utóbbi nyilván a Béga meg a Temes tüneményes, vadmadarak százmillióit vendéglő lápvilága, mely Herman Ottót is megigézte kócsagjaival és ráróival, kanalgémeivel, batláival meg a zajos vadrucák számolatlan nemeivel...

A térkép közepén a Kunok mezeje (Cumanorum Campus) helyezkedik el. Hatalmas, csaknem települések nélküli pusztaság, melynek a peremén árválkodik csak néhány helység: Halas, Badány, Félegyháza és délebbre, Körtvélyes alatt Szegedein, azaz Szeged.

A kunok nevét viselő pusztaság fölött egy másik óriás mező terebélyesül – név nélkül, de sivatagi hangulatot sugallva – a közepén Debrecen városával. Oldalt csak egy-két falu: Nánás, a duplán szereplő Nádudvar, Mező-hegyes (azaz Hedies), Sámson, Böszörmény (Beszermen) és Káló.

A két óriásfolyam, a furcsa helyzetű Duna meg a Tisza csatangolásra ingerli a bámészkodót. Valósággal „vezetik” a partjaikon oldalnézetben felvázolt hegyeket. Ahol egy-egy oldalsó folyó beléjük csobban, a hegyek is tisztelettel szétválnak, így ágaznak egyre tovább, kiesebb tájak felé. A hegyekre (a tájak hangulatát jelölendő) lombos és tűlevelű fákat meg erődítményeket rajzolt a deák nyomán dolgozó Peter Apianus mester.

Elbarangolhatunk a Sajó nyomvonalán a Szepestől, a Szamos nyomvonalát követve a Wlahok hegyein át Kolozsvárig. A Laborc mentén a vad hegyek világába. A Körösök futását követve pedig (Lázár deák akkurátusan jelzi: Fekyer Keres és Feketekeres) meg a Maros folyása mentén Transsylvania szívébe, Kaproncától Segesvárig és Bálványostól (Beluomos) Kamarásig (Kameros).

És menet közben sokszor ma már nehezen azonosítható városokban és kastélyokban pihenhetünk meg. Hajdan büszke településeken, melyek erődítményei és székesegyházai szilárdan álltak még Lázár deák korában, mára viszont rommá enyésztek, ha azonosíthatóak egyáltalán...

Ne feledjük, a térkép a török hadak fenyegettetése közepette készült, s mire Ingolstadtban kinyomtatták, már bele kellett rajzolni középre a szomorú képet, a mohácsi csatáét. Nem idegen a térkép hangulatától a török sereg kicsinyített képmása, ahogy – Mohács, Újvár és Beremény között – Apianus feltünteti. Ágyúkat és zászlókat láthatunk, összegabalyodott, hangyányi emberkéket, amelyeknek és akiknek parányiséga és már-már farsangi hangulata nem kendőzheti el a tragédiát, mely – Apianus

szóhasználatával élve – Khünig Ludwigot érte, szemben „Soleymanno magnoval”.

Nem tudható, hogy a nagyszerű Lázár deák, a magyar térképészet ősatya és zseniális megalapítója merre járt a nevezetes eseménykor. Csak sejthető, hogy maga is ott veszett Mohács mezején, melyet a dúc készítője – szemben a fakó környezettel – veresbarnára fest.

SZEPESI ATTILA

Cul

1% METAFIZIKA

91

Szabados György rovata

Sem pénzzel, sem hírnévvel, vagy „művészettel” nem magyarázható a művészet. A pénzzel nem, hiszen – eltekintve attól az esettől, amikor nyereségért folyik a termelés ahelyett, hogy használatára termelnének – aki természete szerint művész, akinek szem előtt tartott célja, hogy jó munka készüljön, az nem azért dolgozik, hogy keresen, hanem azért keres, hogy továbbra is saját maga lehessen, azaz, hogy akként dolgozhasson tovább, aki természet szerint ő maga; éppúgy ahogy inkább azért eszik, hogy élhessen, minthogy azért élne, hogy ehessen. Ami a hírnevet illeti, elég arra rámutatni, hogy a világ legnagyobb műveinek nagy része névtelenül készült, és ha van is olyan dolgozó ember, aki csak a hírnévre törekszik, „egy normális embernek tartania kellene attól, hogy jó emberek megtudják ezt róla”. Ami pedig a művészetet illeti, azt mondani, hogy a művész a művészetért dolgozik, visszaélés a nyelvvel. Művészet az, ami *által* dolgozik az ember, feltéve, hogy bírja „mesterségét”, és gyakorolja is „mesterségét”; éppen miként a megfontoltság vagy a lelkiismeret az, ami által helyesen cselekszik. A művészet legalább annyira nem célja munkájának, mint a megfontoltság viselkedésének.

Csak azért van lehetőség ilyesféle zűrzavarra, mert olyan termelési rendszer körülményei között, ahol a nyereség inkább cél, mint szükséglet kielégítése, elfelejtettük a „hivatás” szó értelmét, és csak „munkahelyekben” gondolkozunk. Azt az embert, akinek „állása” van, nem

című műveiből

a munka motiválja, és akár teljesen közömbös is lehet a termék minőségét illetően, amelyért nem felelős; csak annyit akar, hogy a remélt nyereségből megkapja a neki járó részt. De az, akinek adott hivatása van, azaz aki természete és alkata szerint gyakorol ilyen vagy olyan mesterséget és kitanulja azt, még ha ezzel keresi is a kenyerét, azt teszi, amit legjobban szeret; és ha a körülmények arra kényszerítik, hogy más munkát végezzen, legyen az bár jobban fizetett, mégis boldogtalan lesz. A hivatás, legyen akár gazdálkodóé vagy építészé, funkció; ennek a funkciónak a gyakorlása, ami magát az embert illeti, a szellemi fejlődés legnélkülözhetlenebb eszköze, ami pedig a társadalommal való kapcsolatát illeti, értékének fokmérője. Pontosan ilyen értelemben mondja Platón: „több készül, jobban készül, és könnyebben, amikor mindenki – tehetségének megfelelően – csak egy dolgot végez; és ez minden egyes ember számára rendeltetett igazság”. Egy olyan társadalomnak, amelynek ipara a nyereségre épül, az a tragédiája, hogy ettől a minden egyes ember számára rendeltetett igazságtól fosztja meg az embert; és egy ilyen társadalom a szó szoros értelmében és elkerülhetetlenül ördögi hatással van az egész világra.

Az alapvető hibája annak a koncepciónak, amit a kultúra illúziójának nevezünk, az a feltételezés, hogy a művészet olyan valami, amit különleges ember gyakorol, és főleg olyan ember, akit zseninek nevezünk. Ezzel szöges ellentétben áll az a normális és emberi szemlélet, hogy a művészet egyszerűen valaminek, akár egy szimfóniának, akár egy repülőgépnek a helyes elkészítése. A normál nézőpont, más szavakkal, nem azt feltételezi, hogy a művész különleges ember, hanem azt, hogy minden ember, aki nem pusztán naplopó és élősködő, szükségképpen valamiben művész, és elégedett azzal, hogy alkotónak és képzettségének megfelelően ezt vagy azt elkészít, vagy megépít.

A zseni művei nagyon kevésbé vannak az emberiség hasznára, amely mindig és elkerülhetetlenül félreérti, kigúnyolja modorosságát, és figyelmen kívül hagyja lényegüket. Nem a génusz a fontos ember, hanem aki mesterművet tud alkotni. Mert mi a mestermű? Nem, mint ahogy általában gondolják, a képzelet egyéni szárnyalása túl saját korán és környezetén, inkább az utókornak, mint magunknak szóló alkotás, hanem értelme szerint a tanonc által tanulóideje leteltével elkészített munkadarab, amivel bizonyítja, hogy joga van ahhoz, hogy egy céh – vagy mai szóhasználattal szakmai szervezet – teljes jogú tagjaként mint mestert elfogadja. A mestermű egyszerűen annak a hozzáértésnek a bizonyysága, mely elvárható és megkövetelhető minden „kitanult” művésztől, aki nem is nyithat saját műhelyt, hacsak nem szolgáltat ilyen bizonyysággal. Elvárható, hogy az az ember, akinek mesterművét ily módon elfogadta a gyakorló szakértőkből álló testület, hasonló minőségű műveket alkosson egész élete során; olyan ember ő, aki minden darabért felelős, amit készít. Mindez a dolgok normális menetéhez tartozik, és nagyon messze áll attól, mintha pusztán úgy gondolnánk a mesterművekre, mint múzeumokban megőrzött régi munkákra. A dolgozó felnőttnek szégyellnie kellene magát, ha amit csinál, nem üti meg a mesterműhöz illő mércét vagy gyengébb, mint hogy múzeumban kiállítható lenne.

A lángész saját világában él. A mesterember olyan világban, ahol mások is élnek; vannak szomszédai. Egy nemzet nem a fővárosban székelő nagy zenekarok miatt lesz „muzikális”, amelyeket zenekedvelők válogatott köre támogat, és még csak nem is attól, hogy ilyen zenekarok népszerű programokat kínálnak. Anglia „az énekes madarak fészke” volt, amikor Pepys* mint fontos dolgot említi, hogy egy szobalány a családi kórusban komoly szerepet kellett

* Samuel Pepys (1633–1703) London életéről írt munkájáról van szó.

hogyan vállalon; ha ennek nem tudott eleget tenni, nem alkalmazták. És ha egy ország népdalait most összegyűjtjük és könyvbe kötjük, vagy ahogy maga az énekes mondja „biztonságba helyezzük”, avagy ha úgy gondolunk a művészetre, mint ami múzeumhoz kötött, akkor nem arról van szó, hogy valamit nyertünk, hanem arról, hogy valami elvesztettnek szeretnénk az emlékét megőrizni.

Lehetséges tehát olyan „kultúra”, ami másféle, mint amit egyetemeink és nagy emberbarátaink megálmodtak, és más lehetőség is van, mint olyan tárgyak készítése, amilyeneket a szalonokban láthatunk. Nem tagadjuk, hogy az osztályharcosnak teljesen igaza lehet abban, hogy neheztel a gazdasági kizsákmányolásért; erre vonatkozólag elég egyszer és mindenkorra leszögezni, hogy „a munkás megérdemli a bérét”. De amit az osztályharcosnak mint embernek, és nem csupán nyilvánvaló kizsákmányolt szerepe szerint követelnie kellene, és amit szinte soha nem mer követelni, az az emberi felelősségvállalás azért, amit csinál. Amit a szakszervezetnek meg kellene követelni tagjaitól, az a mesteremberhez méltó munkavégzés. Amit az osztályharcosnak, aki nem csupán gyengébb fél, hanem ember is, joga van követelni, az nem az, hogy kevesebbet kelljen dolgoznia, sem hogy másféle munkát kapjon, sem hogy nagyobb részt kapjon azokból a kulturális morzsákból, amelyek a gazdag emberek asztaláról lehullanak, hanem az, hogy lehetősége legyen annyi örömet lelteni abban, amit a béréért végez, mint amennyit kertjében vagy családjában talál; amit követelnie kellene, az más szavakkal a lehetőség, hogy művész lehessen. Nincs civilizáció, amelyet el lehetne fogadni, ha ezt megtagadja tőle.

Gépekkel vagy gépek nélkül, de biztos, hogy mindig kell munkát végezni. Megpróbáltuk megmutatni, hogy amíg a munka szükséges, de egyáltalán nem szükséges rossz, ha a munkavégző felelősségteljes művész, akkor

szükséges jó. Eddig a munkavégző szempontjából szoltunk, de szinte felesleges is megemlíteni, hogy éppannyi múlik a megrendelőn, mint a művészen. A munkavégző, mihelyst saját használatra vásárol, megrendelővé válik. És neki mint vásárlónak arra hívnánk fel a figyelmét, hogy az, akinek öltönyre van szüksége, nem két silány anyagú öltönyt vesz, hanem megbíz egy ügyes szabót, hogy finom szövetből készítsen neki öltönyt, sokkal jobb műpártoló és emberszeretőbb, mint az az ember, aki egyszerűen csak megszerzi egy híres „mester” művét, és a nemzetnek ajándékozza. A metafizikus és a filozófus szintén érintettek; az esztétika professzorának elsődleges szerepe kellene legyen a „Művészet” babonájának eloszlatásában, és a „Művészeben” is, mint kivételezett személyben, aki más, mint a közönséges emberek.

Amiért a kizsákmányoltnak neheztelnie kellene, az nem pusztán a szociális bizonytalanság ténye, hanem az, hogy a nyereségért való termelés körülményei között az ember felelőtlenségre van kényszerítve. Rá kell jöjjön, hogy a termelőeszközök tulajdonjogának kérdése elsősorban szellemi jelentőségű, és csak másodsorban a gazdasági igazságosság vagy igazságtalanság kérdése. Ameddig az osztályharcos azt indítványozza, hogy éljünk csupán kenyérrel vagy akár még kaláccsal is, sem nem jobb, sem nem bölcsebb, mint a burzsoá kapitalista, akit megvet; és semmivel sem lenne boldogabb attól munkája során, ha sok feljebbvalója helyett kevesebb lenne. Nem sokat számít az sem, ha azt mondja, hogy meglenne művészet nélkül, vagy azt, hogy részt akar kapni belőle, amíg hozzájárul a „Művészet” emberhez méltatlan istenítéséhez, ahogy a „Művészet a művészet kedvéért” kifejezés implikálja. Nem vezet jobban sem az ember végső, sem jelen boldogságához, ha feláldozza magát a „Művészet” oltárán, mint az, ha a megszemélyesített Tudomány, Állam vagy Nemzet oltárán áldozza fel magát.

Minden ember érdekében tagadjuk, hogy a művészet a művészetért van. Ellenkezőleg: „Az ipar művészet nélkül embertelen”; és embertelenné válni annyi: meghalni mint ember. Így is, úgy is ágyútöltelékről van szó; kicsi a különbség aközött, hogy valakit lövészárokból hirtelenül ér-e a halál, vagy egy gyárban napról napra hal meg.

ANANDA K. COOMARASWAMY

(Mi a művészet értelme tulajdonképpen?)

Kód: Meller Péter

X 732

Gim

MELLER PÉTER RAJZAI KRÚDY ÁLMO SKÖNYVÉHEZ

Meller Péter rajzai a mély filozófiai humor kacagását robbantják ki belőlünk. Ezek a rajzok a szövegekkel együtt alkotnak teljes világot. Groteszkek, de nem karikatúrák. Rajzi gazdagságuk, árnyaltságuk a művészi illusztráció világába emeli őket. Groteszségük kettős görbe tükrön át formálódik meg. Krúdy régen elsüllyedt Magyarországnak alakjai – akiből hírmondókat Meller Péter fiatalon még láthatott – még régebbi „népi hiedelmek” megjelenítőiként szerepelnek rajtuk. S ezeket a száz évvel ezelőtti alakokat Meller Péter az azóta eltelt évszázad új rajzi látásmódjának, az expresszionizmusnak, a szürrealizmusnak és a megújult népies ábrázolásnak sajátosan eredeti perspektívájából láttatja.

Mégis, e sokszorosán eltávolított, eltávolodott világ a miénk, rólunk szól. Ezért a kirobbanó kacagás. Krúdy Gyula, Meller Péter üzeni, s mi tudjuk, száz év tudományos álmofejtése után is: az álmovilág határtalan és öntörvényű – szól hozzánk, de alig értjük. Magyarozatkísérleteink többnyire szálnalmasak. Aki az álmok üzenetét nagyon keresi, görcsösen űzi-hajtja, ilyen balga bölcsességekre talál.

De vajon balgák-e a képek? Vajon abszurd-e az álom, amelyben egy szemüveges ifjú filológus – vagy orvos – csókot lehel egy természetes, bajszos úr pocakjára, ahol bagoly-szerű, elmosódott állat gubbaszt a vaskályha csövén, ahol ördög mögött kuporogva siklunk lefelé egy szánkón?

Balga a nappali, józan világ, amely e képeket az abszurdítás szférájába száműzi. Ezt üzeni Krúdy, ezt üzeni Meller Péter. „Valószínűtlen” képek, elmosódó jelenések

tengerén lebeg tudatunk kicsiny hajója, s egyetlen menekvésünk van: a nevetés.

Mondhatnánk, abszurd a helyzet is, amelyben ezek a rajzok megszülettek – oly távol esnek a külső világtól, amelyben mesterük él. Meller Péter Budapesten, majd 1956 után Nyugaton végezte egyetemi tanulmányait, és az itáliai reneszánsz kiváló szakértőjeként tartják számon a művészettörténészek. Kedvenc tárgyát Santa Barbarában tanítja, Kaliforniában, egy pogányul érzéki, történelemnélküli világban, ahol a tisztas keresetű polgár életében ritka a kockázat, a kihívás. A napok ott úgy cirógatják lényét, mit a langyos, illatos reggeli levegő. Meller többféle tehetséggel lett megáldva, és kezdettől fogva sok irányban tájékozódott. Egyik szenvedélye a grafika, melyben főleg a groteszk iránti érzéke bontakozott ki. Az itt látható rajzokat egy könyvre való – jó félszáz – Álmoskönyv-lap közül választottam ki. Erejükből elvesz, hogy méretüket mintegy felére kellett csökkentenünk a Magyar Szemle formátuma miatt. Remélhetőleg egyszer külön könyvként, teljes méretben és terjedelemben is megjelenik Meller Péter Álmoskönyve, s akkor szembesülhetünk teljes hatásukkal.

✧ KODOLÁNYI GYULA

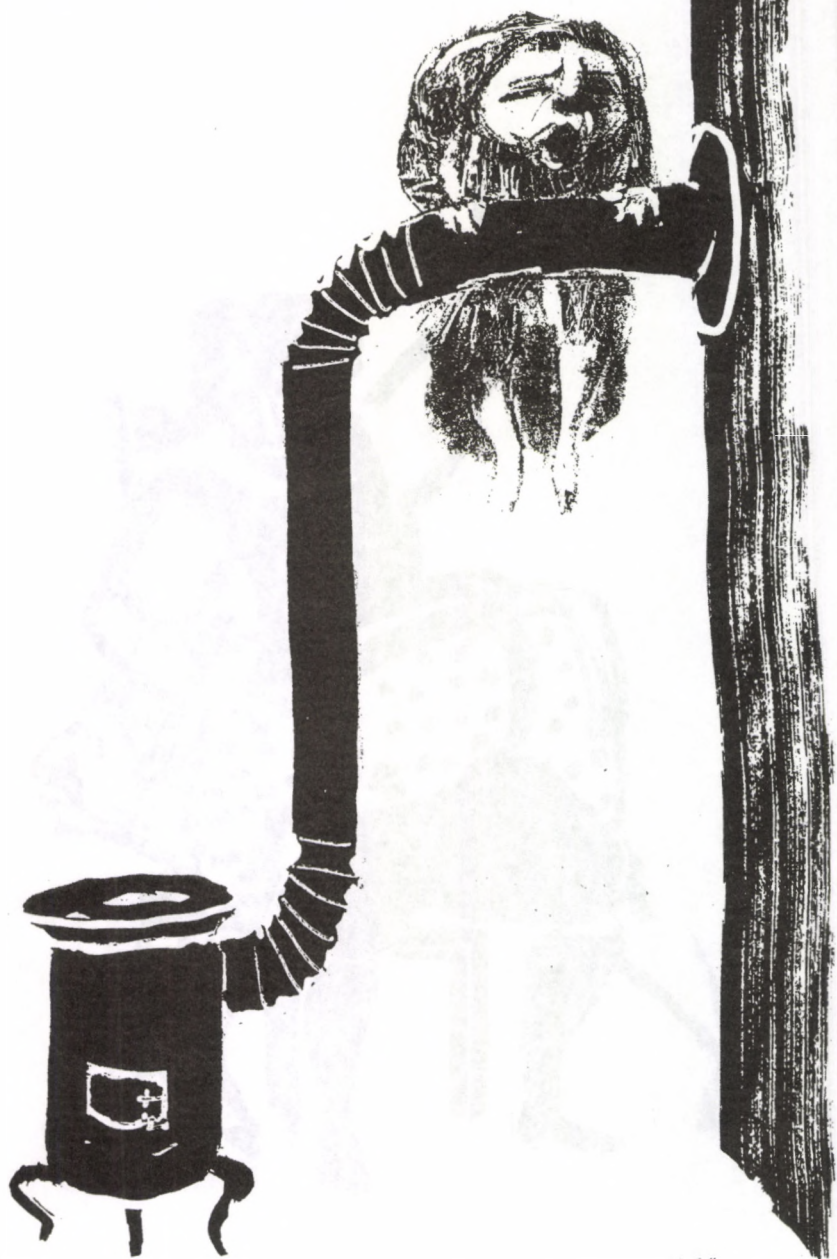
„Szakállszálon hegedülni: kínzó szercelem.”

„Farkad, ha vagyon: bátorság...”

„Elverni anyóst: öröm.”

„Kályhakürtő, amelyen kísértet öklendezne: elégedetlenség sorsunkkal.”

„Ördöggel szánkózni: nagyon vidám utazás.”

„Hasadon kopognak: biztos jövedelem.”

*„Csizma, amelyet valaki a fejünkre húz, hogy tőle ne láthassunk:
megcsalás jegye.”*

„Enyelgés kövér nővel: ifjúság.”

„Öregasszonyt ölelni: szorongattatás.”

„Zsebtolvaj: ha városban élsz, asszonyi figyelem.”

Szabó Zoltán Diaszpóra X809

nemzet című könyvéről

Ah

Omnia kiadó, Budapest

A NEMZET: KÖZÖS ÜGYEK LEHETŐSÉGE

2000

„Utódai vagyunk a magyar népi mozgalomnak, amely radikálisan szembe fordult a nagybirtokkal és a magyar úri társadalommal, és amely nyomasztó politikai körülmények között is folytatta harcát a társadalmi demokráciáért. Elődünk Bibó István és Szabó Zoltán.” Ezt a mondatot a Szabad Demokraták Szövetsége „kék könyvének” bevezető elvi nyilatkozatában olvashattuk még 1989 kavargó esztendejében, amikor is e párt történelem-tudomány-kutatója – ha jól tudom, Szabó Miklós – nyolc pontba szedve sorolta föl azokat a szellemi-mozgalmi hagyományokat, amelyeket vállalhatónak-vállalandónak tartott a „rendszerváltás programja” számára. Későbbben aztán a népi mozgalmat még csak véletlenül sem emlegették vállalható hagyományként a honi politikai életnek ezen a táján (még ilyen „szűkített” értelemben sem nagyon), de tény, hogy például a néhai „demokratikus ellenzék” egyik frontembere – Kenedi János – valóban sokat tett e hagyaték hazatalalásáért és földolgozásáért, mint ahogy sokat tett Bibó István elismeretéseért is. Az, hogy ebben a „leválasztó” fővállalásban – nem igazán Kenedi részéről persze – mennyi volt a történelmi pillanathoz kötött politikai taktika, a kisajátításra való hajlam, s amennyi az őszintén vallott szándék, ma már aligha eldönthető, de az biztos, hogy a Szabó Zoltán-i életmű alkata és szellemi tágassága nemcsak a különböző vonzódások számára lehet elmemozdító, alkalmat adhat bizony ennek az alkotónak a „hovatartozásáról” szóló vitákra is.

Szabó Zoltánt az emlékezet valójában a népi mozgalom alakjai közé szokta sorolni, de nem mindig és nem mindenki föltétel nélkül. A szerzőt egyébként nagyon becsülő Molnár József például úgy fogalmazott a maga tisztelgő emlékezésében (*Hamlet a Par-nasszuson*), hogy „ez a viszony [a népi mozgalomhoz való viszonyról van szó – N. P. J.] irodalmi működését tekintve nagyon is pozitív, mozgalmi értelemben már enyhén negatívnak tekinthető”. Szabó Zoltán nem igazán volt mozgalmi ember ezen értelmezés szerint, nem tudott és nem akart „pártban gondolkodni”, s mindig kényesen őrizte a maga szellemi függetlenségét. Sokat emlegetett klasszikus szociográfiái (*A tardi helyzet, Cifra nyomorúság*) okán szellemi hovatartozása valóban nem lehet kérdéses, de tény az is, hogy ő a *Magyar Nemzet*nek volt a vezető szerzője, nagyon be-

Ismerete-
ten

csülte Babits Mihályt és Szekfű Gyulát, gyakran adott írást a *Nyugatnak*, a *Magyar Csillagnak*, a *Jelenkornak*, az *Életnek*, vagy a reformkonzervatív *Magyar Szemlének* is, de például a *Magyar Útnak* vagy a *Magyar Életnek* soha. Megvesztegethetetlen racionalitással írt a népi mozgalomban tapasztalható vadhajításokról (A „Központi Gyűlöldé” – 1941), nem hívták meg Szárszóra, róla még fénykép sem készült Bérci László emlékezetes sorozatában (mint ahogy Illyés Gyuláról sem!). Úgy tűnhet, hogy Szabó Zoltán csupán a mozgalom farvizén hajózott, vagy úgy is esetleg, hogy kívül állt („túlnőtt?”) az egészen, már 1945 előtt is. Biztos ellenben, hogy ő írta a szülőföldről szóló tán legszebb vallomást francia földön (*Szerelmes földrajz*, 1942), s hogy a koalíciós időkben a Nemzeti Pártszövetségben politizált, miként arra is számtalan bizonyíték van, hogy a népi mozgalom értékeit és annak történelemformáló szerepét sohasem tagadta meg. Talán Illyés Gyula állt hozzá a legközelebb, Bibó Istvánról is ő írta az egyik legjobb tanulmányt az 1960-ban kiadott gyűjtemény (*Harmadik út*) elé, s aki forgatja a még általa összeállított – de már Czigány Lóránt által napvilágra segített – kötetét (*Ősök és társak*, 1984), az arra is fölfigyelhet, hogy Tamási Áronról, Veres Péterről, Németh Lászlóról és Sárközi Györgyről szólva a föltétlen tisztelet, az emlékidézés és az elemző racionalizmus a szellemi függetlenség mily megejtő törvényszerűségével simul össze írásaiban.

Kié is hát Szabó Zoltán – ezen alighanem fölösleges vitázni. Inkább „fölfedezni” kéne végre-valahára, sorsa ugyanis az lett kissé, mint Bibó Istváné. Ő 1949 óta emigrációban élt, róla szólni idehaza korábban nem volt ajánlatos, a rendszerváltozást követő esztendőknben pedig – kivéve az említett „gesztust” – alig-alig emlegették. Hiába volt néhány ember – András Sándort, Czigány Lórántot, Gyurgyák Jánost és Kenedi Jánost illik leginkább megemlíteni – fáradozása, az életműsorozatban megjelent monumentális kötetei (*Hazugság nélkül I-II-III.*, *Szellemi honvédelem*) szinte teljesen visszhangtalanok maradtak, műve és példája nem lett – a gondolati rövidre zárás módját lehetetlenné tévő szemléleti nyitottsága és morális hajlíthatatlansága okán talán nem is lehetett – az „értelmiségi közbeszéd” részévé. Meglehet, liberális oldalról nézvést a népi tradícióhoz, a magyarsághoz és a szellemi hazához való egyértelmű és mindig megvallott kötődése, népi-nemzeti oldalról pedig „hűvös” racionalizmusa és a nemzeti tudat perma-

nensen „gyulladásos állapotát” (többször idézte Isaiah Berlin szókapcsolatát) meghaladni szánó törekvése tűnhet ma is „soknak”. Szellemi öncsonkításra ő soha nem volt hajlandó, túllátott-túllépett az egészre esküdöző, de mindig részérdekeket képviselő politikai irányzatokon is, egy-egy problémakör emocionális és racionális faktora számára együtt mozdult, inkább hitt a tényeknek, mint a spekulációkra épült előfeltételezéseknek, meditatív alkat volt, nem kijelentő, s noha számos találó fordulata rögzült az őt tisztelők emlékezetében („Budapesten vér folyik, odaát [ti. Münchenben] szó, itt [Londonban] tinta” – írta például a forradalom idején), sosem akart jól hangzó és lobogókra pingálható szentenciákat gyártani. Világképének morális gyökere a mindent újragondolni képes, a történelem változó parancsaira is figyelő, következetes elkötelezettségben rejlik, mindig óvott attól, hogy egy-egy történelmi alakot, vagy egy életművet kinevezzenek „megváltónak”. (A nyugati magyarság körében legendássá vált egy fiatalok előtt kifejtett gondolata: „Legyenek Németh Lászlónak szorgos olvasói és kételkedő hívei. Soha ne tévesszék szem elől, hogy amit kezükben tartanak, pompás stimuláns. Gyógyszernek ne nézzék.”) Minderről az életműsorozat új kötete is híven tanúskodhat.

Szabó Zoltán élete utolsó harmincöt esztendejében a nyugati magyar emigráció egyik vezéralakja, a fiatalabbak – az 1956-os hullám – megbecsülése vette körül, aki adott magára, Magyarországról érkezvén is őt kereste. Erkölcsi elveit nem adta föl, ő maga soha nem lépte át a hegyeshalmi határt, de azt utolsó éveiben belátta, hogy csak a hazai olvasónak árt avval, ha művei nem jelenhetnek meg Budapesten. (*A tardi helyzet és a Cifra nyomorúság* újabb kiadását még ő engedélyezte.) A szellemi haza embereket jelentett a számára, az államhatárokat ebből a szempontból érvényteleneknek tudta, s mindent megtett a nemzeti tudat épen és frissen tartásáért. Évekig dolgozott a Szabad Európa Rádióban, munkatársa (és az egyik életre segítője) volt a müncheni *Új Látóhatárnak*, cikkeinek és rádió-előadásainak terjedelme több ezer oldalt tesz ki, de beszédes tény lehet, hogy új könyve haláláig nem jelent meg idegen földön. Ezt aligha csupán az emigrációs helyzet szűkített (például publikációs) lehetőségei okozták. Az a szellemi igényesség, amit vele kapcsolatban oly sokat emlegetnek, az új lét-helyzetben alighanem más parancsokat rótt ki reá. Többen elmondták róla, hogy minden konferenciára megírt előadással és

jegyzetek tömegével érkezett, hogy aztán az előadás előtti éjszaka átírja az egészet, majd előszóban, részint rögtönözve, elmondott egy harmadik változatot. Soha semmit nem volt hajlandó „késznek” nyilvánítani. Szabó Zoltán tudhatta, hogy a régi tapasztalatait szőröstül-bőröstül adaptálni az új helyzetre lehetetlen, a szellemi és morális kényszer épp azt sugallhatta számára, hogy a szereptudat, amit a történelem reá testált, nem folytatható az alapok tisztázása nélkül. Mintha egész életében azt a kilátóponthoz kereste volna, ahonnan a magyar nemzet és a szellemi hazáinak gondolatai beláthatók a gyorsan változó – és a dolgokat mindig újrarendezni kényszerítő – időben úgy, hogy a teória soha ne járjon a „dolgot őt magát” tekintő empirikus szemlélet előtt, de a morális készenlét folytonossága is megmaradjon. Szabó Zoltán ekként lehetett a „töredékek” és a kísérletek – gyakran egymással is vitázó kísérletek – írója, aki olyan fogalmakon – nemzet, haza; nemzet, nemzetiség, diaszpóra stb. – gondolkodott folyvást, amelyeken – vagy ezért, vagy azért – nem szoktunk, s aki a nemzeti tudat rögzült görceinek az oldását, a vadhajtások nyesegetését vállalta folyvást, újra meg újra szembesítve a tunyán magabiztos észjárást a megváltozott világ és az átformálódó lehetőségek és követelmények parancsaival. Talán semmit sem „dolgozott ki” véglegesen, de úgy lehet, példájával az identitásörzés és az „európai gondolkodás” leginkább érvényes együttállását adta magyarként, s talán még egy emigrációs létezési modellt is egyben. Olyan ember és alkotó volt Szabó Zoltán, aki valóban képes volt fölváltani életelvénél megfelelően, *hazugság nélkül* élni.

Ez a kötet a szerző hátra- és félbehagyott írásainak kisebb részét tartalmazza, a szerkesztés és a könyvvé formálás munkája András Sándor szorgalmát dicséri. Könnyű dolga nem lehetett – elmondja gondolatait az előszóban és a jegyzetekben –, vélhető, ha Szabó Zoltán élne még, nem is járt volna hozzá a közléshez ilyen formában. A szerző „gépbe írta” a szövegeket, szinte stilizálás nélkül (ezeket az esendőségeket a szerkesztő igyekezett kijavítani), gyakran a gondolkodás folyamatosságát és spontaneitását egyszerre híven tükröző, de ugyancsak kacskaringós körmondatok váltják a nyelviileg is jól megformált részeket. Más-más esztendőben született, esetenként több, olykor toldozott változattal kellett „összefélcélni” a könyvet, a fejezetcímeket gyakran András Sándor adta, számos ismétlődő gondolatra is bukkanha-

tunk, úgy tetszhet, hogy a szerző egy-egy kérdéskörnek többször is „nekiment”. Műfajilag sem egységes a kötet: az esszé a publicisztikával, a pontokba szedhetően aforisztikus megállapítások az útleírás elemeivel váltják egymást, kifejtéseket és elemző reflexiókat egyként olvashatunk, az alkalmat hol egy találkozás, hol egy külhoni vagy magyarországi olvasmány adta. Az írások talán 1971 és 1979 között születtek, később Szabó Zoltán talán hozzájuk nyúlt, de leginkább csak „szétzilálta őket”, ahogy a szerkesztő mondja. A szövegben semmi sem végérvényes, semmi sem befejezett, de annyi bizonyos, mégis egy olyan gondolkodó eszejárásának a természetrajza sejlik föl a lapokról, aki „élete végéig hű maradt ahhoz a hithez, elvhez és módszerhez, amelyet negyven évvel korábban, a *Szellemi honvédelem* meghirdetésekor fogalmazott meg és követett”.

Igaza lehet az előszót is jegyző András Sándornak, hiszen amiről itt szó esik, az nem más, mint a szellemi honvédelem, illetve a szellemi haza megteremtésének újabb korhoz kötődő feladata. Akkor, a „német maszlaggal” szembeni kulturális környezetvédelemről, egy valós helyzet- és értéktudat kimunkálásáról volt szó, szólítván a magyar szellemi élet egykor volt és újabb jeleseit, most az önmagunkról mint nemzetről való gondolkodás lehetséges esélyeiről. Mindkét végeznivaló szellemi és morális karakterű, s mindkét alkalommal a jövő lehetőségeiért föllebezett a jelen és a múlt tanulságaihoz az író. Szabó Zoltán szívesen tért vissza egy-egy szerzőhöz – a már említett Isaiah Berlinen kívül ilyen még a könyvben például a francia nemzet mibenlétééről elmélkedő Voltaire vagy Orwell –, de a kötetnek vitathatatlanul van egy látens főhőse: Illyés Gyula. Illyés franciás (vagy latinos?) racionalizmusát föltétel nélkül tisztelte Szabó Zoltán, ő állította össze az *Új Látóhatár* köszöntő számát 1962-ben, vélem, hogy benne az egyetemes magyarság leghitelesebb szellemi képviselőjét látta. Híres mondataira, amelyek a „mai magyar helyzetvariánsokat [...] mintegy matematikai képletre egyszerűsítve fejezték ki és foglalták össze” többször is utalt: „Belőlünk magyarokból Magyarországon van tízmillió; Magyarországon kívül van belőlünk nagyjából ötmillió. A magyaroknak csak kétharmada él Magyarországon; egyharmada külföldön él. Minden harmadik magyar külföldön él.” Szabó Zoltán nemzetről való gondolkodásának ez volt a gyújtópontja a hetvenes esztendőkh-

ben, ebből kiindulva meditálhatott írásaiban arról is, amiről a barát idehaza hangosan nemigen szólhatott.

A kor, amelyben ezek a szövegek megszülettek, Magyarországon a „nagy közmegegyezés” esztendei voltak még. Igaz, jobbára már csak a felszínen. A nyugaton élő emigráció is kiábrándulhatott ekkorra már a gyors hatalom változás illúziójából, úgy látszhatott, a lényegi erővonalak hosszú időre váltak mozdíthatatlannokká. Szabó Zoltán épp e tendenciák ismeretében próbált értelmes feladatot találni az egyetemes magyarság számára, amikor e „többfelvonásos” tudattisztító kísérletbe fogott. „Értelmes gondolkodás az értelmetlenségek számbavételével kezdődik” – írta. Erről a megvesztegethetetlenül racionális állásponttól vitázott aztán a „gyulladásozó állapot” múltbéli és újabb keletű kinövéseivel, a felelőtlen nemtörődomséggel meg az internacionalizmus ráérős vigaszaival egyaránt. A „nemzeti egység” szókapcsolatot – amely mindig az állami keretben való gondolkodást totalizálja – nem tartotta szerencsésnek, szívesebben használta a *nemzetiség* fogalmát, s azt nem a nemzetköziség ellentétéként, hanem annak – még nyelvtanilag is – logikus előfeltételeként fogta föl. A nemzeti érzésnek a nacionalizmussal való azonosítását a második világháborút követő rossz beidegződések és a „céltudatos közvélemény-alakítási manőverek” következményének tudta, sőt – lévén hogy a nacionalizmus mindig a „nemzeti öntudat és közösségi érzés sérelmének, sebesülésének szülötte” – azt vallotta, hogy „a nemzeti identitás kifejezhetősége, a nemzeti érzés és összetartozás-tudat érvényesülése a nacionalizmus kifejlődésének egyetlen biztos ellenszere”. Szabó Zoltánnak ezek a gondolatai nemcsak demokratikus és patrióta elkötelezettségének voltak a logikus kifejlései, hanem annak a látószögnek is, amelyet számára az emigráció léthelyzete adott. Amikor elvetette azt az elvet, amelyik csak „a Szent István-i birodalom, a történelmi Magyarország területét tartotta nemzetnek”, nemcsak az általa „népvesztő nemzetmentésnek” elnevezett hajdani gondolásmóddal perelt, hanem meghatározott egy új feladatkört is. „A nemzetek közösségei. A közösségek emberekből tevődnek össze” írta le többször is ezekben az években, amiből számára aztán a végezni való is következett. „A közösségi felelősségérzet tárgya tehát a közösséghez tartozó emberek összessége. A magyar közösségi felelősségérzet tárgya: minden magyar. Ez a közösségi tudat egyedül

magyarságismereten alapulhat”, ami nem lehet azonos csupán az országismerettel.

Szabó Zoltán szívesen használta a család kifejezést is, de sohasem vérségi kötelékre gondolt, hanem arra, amit a *Hajszálgyökereket* író Illyés a rokonérzés fogalmával határozott meg. Ebben a „családban” a közösségnek kötelessége óvnia az egyént a veszteségtől – és nem fordítva! –, miközben mindenki (akár minden „családrész”) a maga útját járva tartja számon és támogatja a többieket. A nemzet ilyen formában válhat csak „a közös ügyek lehetőségévé”, ami nem mást jelent, mint hogy a benne élő emberek – valamennyi magyarnak, bárhol is ütött tanyát – „egyben-másban közös dolgaik legyenek a jelenben, s közös tervük is a jövőre”. Ily módon – ahogy a nacionalizmusról írt fejezetében írja a szerző – „az egyéni lét értelme igen jelentős mértékben függ attól, hogy a nemzet a maga identitását mennyire fejezheti ki”, a patrióta tudat pedig nem a görcsös elzárkózás alkalmá lesz, hanem olyan emocionálisan is determinált tudattartalom, amely éppen hogy gazdagabbá és nyitottabbá teszi a személyiséget. Amikor Szabó Zoltán nemzetről beszélt, akkor az autonómiájukat küzdött emberek értékeremtő tevékenységének a folyamatára gondolt – a magyarságot nem adottságnak, hanem eredménynek tudta, ahova „el kell jutnia a született magyarnak és az asszimilálnak egyként” –, s nem egy olyan állapotra, amely bármikor, mind a tizenötmillió magyarra érvényesen leírható mondjuk a nemzetkarakterológia eszközeivel. Inkább vélte úgy, hogy – ha már mindenáron meg kellene határozni – a magyar nemzeti érzésben nincs is csapatszellem, a tudat már régen individualizálódott, „az önsajnálát intenzitása kiküszöböl minden bajtársi szolidaritást”, s a magyarok egyébként is hajlanak arra, hogy a másik (például a külhoni) magyarban ne magyart lássanak. Mindezt – túl az átélt és földolgozhatatlan történeti traumákon – súllyal tartotta felelősnek a kádári politikát is, amely – többek között – „a magyarság egyharmadáról még a tudomást is igyekszik kirekeszteni”. Ezért szemlélte oly heveny érdeklődéssel és gyakori keserűséggel a magyarországi könyveket és folyóiratokat. Nem a szétszóródástól féltette ő a magyarságot – a diaszpóranemzet állapotában még értékeremtő esélyeket is látott –, hanem attól, hogy – könyvének címadó tanulmányában kétszer is idézte Ady sorát – „elveszünk, mert elvesztettük magunkat”.

Amikor a bosszúálló indulat meg a felelőtlen hebehurgyaság mindent eltörölt volna legszívesebben, ami a korábbi Magyarországon létezett – 1945. szeptember 4-én –, volt Szabó Zoltánnak egy pengevillanású mondata: „az igazságot még akkor is ki kell mondani, ha a javunkra szolgál”. A magyar szellemi elit második világháború alatti tisztességéről beszélt ekkor – az írás címe a *Könyvek külpolitikája* volt –, körülbelül az idő tájt, amikor az induló *Valóság* beköszöntőjét is fogalmazta. Az a nyolclapos esszé – *Hazugság nélkül* a címe – a szerző életművének és emberi példájának mottója is lehetne akár. Bibó Istvánnal egy időben figyelt föl a magyarságra, meg a fiatal demokráciára leselkedő veszedelmekre, no meg arra, hogy a torzult gondolkodásmódokat követve önmagunkat fogjuk becsapni elsősorban. Ott is a hamis előfeltevésekre, a kényelemből vagy félelemből fakadt konstrukciókra épülő közgondolkodás ellen protestált, akárcsak jó negyedszázaddal később. Életművének morális alapvetése e közösségi felelősségtudat folytonosságában rejlett, szólt bár a paraszti nyomorúságról, vagy a magyar nemzettudat gondjairól. A népi eszmekör azon alakjai közé tartozott, akikben az elindító eszmény mindig megújult, s aki még a saját tévedéseit is képes volt korrigálni, ha az vált szükségessé. Úgy kérdezett rá szentnek hitt alapfogalmakra, hogy azoknak – és tartalmuknak – létezési jogát soha nem kérdőjelezte meg, az egyetemes magyarság szakadatlan terepfelverője volt, akárcsak Illyés Gyula, meglehet, ugyanazt végezte Londonban és másutt, mint társa Budapesten. Gondolatainak – csak erre a könyvre jellemző – néholi töredékessége, fejtegetéseinek olykori mozaikossága nemcsak egy felelősen kutató elme meg-megújuló kísérleteire utalhat, hanem a bevégezendő feladat nagyságára is. Annyi bizonyos: most, amikor mi, mai békétlen magyarok szinte egymás torkát is képesek vagyunk átharapni – például a Magyarok Világszövetsége körüli vitákban –, Szabó Zoltán szava fontosabb lehet, mint valaha.

(Szabó Zoltán: *Diaszpóranemzet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999)

N. PÁL JÓZSEF

VI VESZTES RÉGIÓ

A szerző nemzetközi jogász, a Hágai Nemzetközi Bíróság bírāja. Ez a könyve első nagy munkájának, az 1987-ben megjelent „Magyarország külpolitikája 896–1919”-nek – amely, a szerző megfogalmazásában, – a magyar vonatkozású nemzetközi események összefoglalása (s mint ilyen, az első és egyetlen volt) – a folytatása és kiteljesedése. De több is egyszerű folytatásnál – megszületésének több objektív és szubjektív oka, előzménye van. A könyvbe-mutatón elhangzott szavai szerint 1948-ban, a prágai kommunista hatalomátvételt követően merült fel benne a kérdés: hogyan maradhatott ki Finnország a szovjet „blokkból”? Akkor határozta el, hogy könyvet ír erről, s kezdte feldolgozni a szigorúan zárt „zz” jelű diplomáciatörténeti műveket. Az 1960-os évek elején az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete munkatársaként tanulmányt írt Magyarország nemzetközi jogi helyzetéről 1944. március 19. után. A kártérítési tárgyalásokon a németek azzal igyekeztek elutasítani a magyar igényeket, hogy a magyar kormánytagok túlteljesítették a német kívánságokat, minden „disznóságot” a magyarok követtek el, és történészeik bizonyítják: Magyarország volt az utolsó csatlós – ezt meg kell cáfolni. Negyven évig gyűjtötte az anyagot a könyvhöz, s felhasználta a Közgazdaság-tudományi Egyetemen tartott diplomáciatörténeti előadásainak anyagát. Jegyzetében elsőként írt Magyarországon a Ribbentrop–Molotov-paktum titkos záradékáról.

Ez a közel 600 oldalas könyv adatgazdasága ellenére nem száraz szaktudományi munka. Nagyra nőtt esszé, egy nagy tudású, széles látókörű, nemzete iránt elkötelezett, felelős, népét hibáival és mulasztásaival is szerető „man of letters”, írástudó számvetése ezeregyszáz éves történelmünk legtragikusabb félszázadával, hiszen „... a 20. század közepének magyarjai egyszerre kapták meg Muhit és Mohácsot.”

Herczegh könyve méltatásakor legnagyobb értékének tartottam, hogy „... a Magyarországgal kapcsolatos eseményeket mindig kettős körben vizsgálja: a kelet-közép-európai vagy balkáni térségbe helyezve és európai összefüggésben.” Jelen munkájának ez a szintetizáló, kelet-közép-európai szemlélet a meghatározója. „... Ez a könyv nem azért íródott, hogy egyeseket felmentsen, másokat pedig elítéljen, hanem azért, hogy végiggondolja és mások-

Herczegh Géza A szovjet-amerikai
a postabani konferenciáig című könyve
Magyar Nemzet Könyvek, Budapest, 1989

kal is végiggondoltassa Kelet-Közép-Európa népeinek a nemzetközi életben elfoglalt helyzetéből adódó problémáit” – olvassuk az előszóban.

Az azt követő első fejezet írói bravúr: első könyvének élvezetes olvasmánnyá „esszésített” összefoglalása a régió történeti szerepével, mint rendező elvvel. Térségünkben – a hosszú 19. századot leszámítva – soha nem alakult ki nagyhatalom, így népei sorsát mindig külső nagyhatalmi beavatkozás (Német-római Birodalom, német császárság, Bizánc, Török Birodalom, Oroszország) döntötte el. 1526 után ugyan a térség jelentős része (az osztrák örökös tartományok mellett Csehország Sziléziával, Magyarország és Horvátország északnyugati területei) a Habsburg-birodalomhoz tartoztak, de annak legértékesebb tartományai nyugaton és Itáliában voltak, s hatalmát ott akarta érvényesíteni. A Habsburg uralkodók – V. Károlytól I. Lipótig és Józsefíg – seregei a franciák és a német protestánsok ellen harcoltak a birodalmi hegemoniáért, miközben a székvárost, Bécsset, kétszer is ostromolta a török. Az elhanyagolt – és a 16. század végén, 17. század elején protestáns többségű – keleti végeken nem alakulhatott ki egy erős, és népeire támaszkodó, azokat megvédő közép-európai hatalom. A térség hanyatlásához hozzájárult – a gazdasági elmaradottságon és az idegen hódításokon, örökös háborúkon túl – a magyar, cseh és lengyel államiság megszakadása, a hagyományok elsorvasztása, az országok felosztása. Lengyelország többszöri szétdarabolása, a három nemzet felkeléseinek kudarca miatt kialakult „... nyomasztó kisebbségi érzés határozta meg politikai gondolkodásukat.”

S mire Kelet-Közép-Európát egyesítő birodalomná válik az Osztrák Császárság (1804), hatalmas új ellensége támad, a nacionalizmus, amely belülről és kívülről bomlasztva majd megdönti. S itt felmerül a kérdés: Ausztria-Magyarország bármilyen trialista osztrák–magyar–cseh vagy délszláv, illetve szövetségi alapon történő átszervezése kielégíthette volna-e az egységes nemzetállam megeremtésére vonatkozó igényeket, az önálló Német- és Olaszország, Románia és Szerbia létrejötte után? A Monarchia belső hatalmi rendszere és külpolitikája, egész léte a nagyhatalmak között kialakult európai egyensúlyon nyugodott. Márpedig annak egyik alkotóeleméről, az Oszmán Birodalomról egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nacionalizmus rohamának nem tud ellenállni.

A Balkán puszkaporos hordójává vált, és az ottani események (a Balkán-háborúk, a szarajevói merénylet) pecsételték meg a Monarchia sorsát is. A nyugati fővárosokban Európa második „beteg emberé”-nek kezdték látni az agg császár-király megújulni képtelen birodalmát, melynek túlterhelt hajója – Andrássy hasonlata szerint – már nem bírt volna el több (dél)szlávot, de azt sem engedhette meg, hogy Oroszországé legyen az egész Balkán. A francia–német és az angol–német ellentétek még nagyobbak voltak, s Gavrilo Princip revolvergolyói ürügyet szolgáltatottak arra, aminek rémével Bismarck viaskodott: „... Nyugat-Európa összefogott Kelet-Európával Közép-Európa ellen”. A küzdelem kimenetele nem lehetett kétséges, különösen Amerika hadba lépése után.

A népek önrendelkezésének Lenin és Wilson által meghirdetett (majd cserben hagyott) elve bomlasztólag hatott, együtt a forradalmi eszmékkel, melyek a háború borzalmainak hatására alapjaiban ingatták meg a régi értékeket, a társadalom egész politikai, gazdasági és erkölcsi rendszerét. Ehhez járult az elhibázott, a felkorbácsolt gyűlöletről és bosszútól vezetett békerendezés: az önrendelkezés jogának önkényes, csak a győztesek és „kisebb szövetségeik – lesser allies” érdekeit figyelembe vevő alkalmazása „az egész rendezés legitimitását tette vitássá vagy vitathatóvá”. S ami súlyosbította a helyzetet és elmélyítette a konfliktusokat nemcsak a győztesek és a legyőzöttek, de a szövetségesek között (Csehszlovákia–Lengyelország) is: az *életképesség* szempontjának érvényesítése az etnikai elvvel szemben, gazdasági, közlekedési és stratégiai megfontolásokból. A sziléziai határ és a lengyel „korridor” mellett a legjobb példa erre a magyar vasutak színmagyar területekkel együtt történő átadása a három utódállamnak, a tervezett szovjetellenes invázió felvonulási és utánépítési vonalainak biztosítására. „... Ha egy kedvezőbb közlekedési vonal kedvéért fel kell áldoznunk néhány százezer magyart, az ne tartson vissza bennünket” – idézi Sir Eyre Crowet, a határmegállapító bizottság angol fődelegátusát. Míg a franciák a legtúlzóbb cseh és román igényeket is támogatták, az amerikaiak az új határokat az etnikai választóvonalak mentén kívánták meghúzni. Elvben az angolok kiindulási pontja is az volt (és hitelesnek tekintették az 1910-es népszámlálás adatait), a bizottsági üléseken azonban a franciákkal együtt szavaztak. Bandholz ame-

rikai tábornok (aki szembeszállt az 1919 őszén fosztogató román csapatokkal) véleménye: „... Átadni Magyarország területének egyes részeit, a civilizált, kifinomult lakosságot alkotó emberekkel, olyan dolog, mintha Texast és Kaliforniát adnák át a mexikóiaknak.” (Azzal a különbséggel, hogy az „átadott” magyar területek soha nem tartoztak a csehszlovák, román vagy jugoszláv államhoz). A francia politika és személy szerint Tardieu külügy-miniszter pedig „... mindenki másnál nagyobb mértékben segítette elő a bolsevizmus közép-európai térhódítását” – erre hívta fel a figyelmet Lloyd George-nak a budapesti tanácsköztársaság kikiáltása után összeállított emlékirata. Különmegbízottja, Smuts tábornok – a békekonferencia nevében – sikertelenül tárgyalta Kun Bélával Budapesten és Masarykkal Prágában, az utóbival a Csalókőzről való lemondásról.

Az emigránsok és angol-francia támogatóik (H. Wickham Steed, R. W. Seton-Watson, E. Denis) és a világháborús vereség mellett a magyar ügyek előítéletes kezeléséhez hozzájárult egyfelől az ismeretlenség, másfelől az a negatív kép, amit az osztrák, majd a román és szláv híradások és céltudatos propaganda alakított ki a nyugati közvéleményben, míg „... összeállt a parlagi, zsarnok, ázsiai magyar torzképe, akinek nemzeti jellemvonása mások elnyomása”.

Herczegh könyvéből kiderül: a nyugati hatalmaknak nem voltak világos elképzeléseik, rendezési terveik e térségre vonatkozóan: az eseményeket csak követték, de nem tudták irányítani őket, döntéseik a pillanatnyi kényszer hatására születettek, s elfogadták a kész tényeket. A háború első felvonásának végén – most C. A. Macartney és John Lukács véleményével azonosulva meggyőzően bizonyítja, hogy csak egyetlen elhúzódó háború volt, a Joch marsall által megjövendőlt 20 éves fegyverszünettel – a „kisebbszövetségesek” kaptak szabad kezet, a lengyelektől a görögökig, a második féldő végén pedig a Szovjetunió, Szlovákia és Molotov, mert mindkét esetben hiányzott a politikai akarat és a fegyveres erő abban a térségben, amelyről lemondtak és sorsára hagytak. Az újjászületett Lengyelország, az újonnan kreált Csehszlovákia és Jugoszlávia, a megnagyobbodott Románia és Görögország nemzeti államként határozta meg magát, de polgáraik közel, vagy több mint harmada elnyomott kisebbség volt, akik az első adandó alkalommal a többségi uralmat megvalósító állam el-

len fordultak, vagy legalábbis passzívan szemlélték széthullását. Lengyelország nemzetállamnak túl nagy volt, de gyenge ahhoz, hogy ellenálljon két hatalmas szomszédja egyidejű támadásának. Károlyi Mihály életidegen doktrínérsége és következetlensége is utat nyitott a bolsevizmusnak, amelyről nemcsak Lukács György, de gróf Batthyány Tivadar, Károlyi belügyminisztere is azt gondolta 1919 első hónapjaiban, hogy ellenállhatatlanul söpör végig Európán. Tény, hogy a szomszédos államoknak kedvező új, stratégiai határokról már 1919. március 21. előtt döntöttek Párizsban, így azok megállapításában nem játszhattak szerepet sem a tanácsköztársaság, sem az ellenforradalom, sem pedig Apponyi Albert ékesszólása és Teleki Pál térképe ... Abban minden felelős politikus egyetértett, Bethlentől Telekiig, hogy békés területi revízióval csak az etnikai határig kaphatunk vissza területet; népszavazást is csak a másik vesztéses állammal, Ausztriával szemben engedélyeztek. A kisebbségi és határkérdéseket, a gazdasági bajok nagy részét és az Anschluss problémáját csak egy közép-európai/dunai államszövetség létrehozásával lehetett volna rendezni, de a számtalan terv és javaslat ellenére ebben sem volt egyetértés a befolyással rendelkező Francia-, Olaszország és Anglia között.

Az első világháború természetes és elkerülhetetlen következménye, folytatása a második, több okból is. Az évszázados birodalmak helyén verseny- és életképtelen államok jöttek létre, melyek – az összefogás és nyugati támogatás híján képtelenek voltak ellenállni előbb a német, majd szovjet hódításnak. Természetesen gazdasági-kulturális egységek kerültek – megosztva – egymással ellenséges viszonyban lévő államok birtokába (Szilézia, Vilnius-Wilno és környéke, Macedónia, Thrákia). Az ésszerűtlen új határok milliókat vágtak el anyaországuktól, fegyveres ellenállást, és addig elképzelhetetlen menekült-áradatot előidézve (görög-török-bolgár-jugoszláv viszonylatban a lakosságcserek 3–5 millió embert érintettek; a megcsonkított, kifosztott Magyarországra negyedmillió menekült érkezett). A konfliktusok élességéhez az is hozzájárult, hogy az addig „fent” és „lent” lévőket szerepet cseréltek: a korábbi „uralkodó” népekhez tartozók, németek, magyarok, törökök-muzulmánok kerültek kisebbségi sorba; a Monarchia osztrák-németjeinek közel fele, 6 milliónyian. A házukat-házukat veszített, létükben fenyegetett tömegek, s különösen a középosztálybeliek (tisztok, tisztviselők) készek voltak

minden jobb- és baloldali szélsőséges mozgalom támogatására, Németországtól Bulgáriáig. A háborúból ugyan a győztesek oldalán kikerült, de területi nyereségeivel elégedetlen Olaszországban vehette át a hatalmat először egy fasiszta mozgalom, s Mussolini Itáliája a békerendszer revíziójára törekedett. Ezért lehetett a magyar–jugoszláv megbékélés jegyében elmondott mohácsi beszéd (1920) természetes következménye az olasz–magyar barátsági szerződés (1927). A gazdasági világválság (1929–32) hatása hasonló volt a világháborúéhoz: a fennálló gazdasági-társadalmi rend elfogadottságát alapjaiban rázta meg: „... az életszínvonal jelentősen csökkent, a nagy munkanélküliség mellett a politikai stabilitás is megrendült.

A két diktatórikus rendszer hatalomgyakorlási módszerei kísérteties hasonlóságot mutatnak. A hírhedt megsemmisítő – hivatalosan kényszermunka-táborokat még Lenin életében állították fel; Sztálin alatt 12–13 millióan szenvedtek és pusztultak el ott; 10 millióra tehető az ukrainai és az oroszországi éhínségek áldozatainak száma; halálra ítélték és kivégeztek 800 000 embert (1825 és 1917 között ez a szám nem érte el a négyezret!). Ehhez képest eltörpülnek a Vörös Hadseregben végzett tisztogatások számadatai: öt tábornagy közül hármat végeztek ki, valamennyi hadügyi népbiztoshelyettest és az összes körzeti katonai parancsnokot – ezzel is magyarázható a szovjet hadsereg félrevezetően gyenge szereplése a háborúk első hónapjaiban. Hitler tanult Sztálintól, és nem fordítva; a spanyol polgárháborúban nem a demokrácia és a fasizmus erői mérkőztek, hanem a két véres diktatúra gyakorlóterepévé vált a megosztott ország; Orwell és Koestler ott látta meg, „... hogy az új diktatúra hogyan fogja majd valóságos, vagy vélt ellenségeit kiirtani.”

A müncheni egyezményben kiteljesedő „appeasement” akár sikeres is lehetett volna, ha az engedményeket Stresemann weimari Németországának teszik, s nem az erő bővületében élő hitleri Harmadik Birodalomnak. A nyugati demokráciákban senki sem akart meghalni Csehszlovákiáért (saját polgárainak fele sem), de a büntetlen felfegyverkezés, a Rajna-vidéki bevonulás, az Anschluss, majd Csehszlovákia feláldozása megszilárdította Hitler hatalmát, s azt a meggyőződést, hogy a nyugat leírta ezt a térséget, ahol Németország szabad kezét kapott. A müncheni cserbenhagyás, majd Csehország megszállása 1939 márciusában nem csak

a háború tényleges kezdetét – vagy folytatását – jelentette (kötelező katonai szolgálat Angliában, garanciák Belgium és Hollandia mellett Lengyel- és Görögországnak, Romániának), de a Szovjetunió felé fordította a cseh(szlovák) kormányt és népet, s Kárpátalja átadásához és az 1948. februári kommunista hatalomátvételhez vezetett. A Ribbentrop–Molotov-paktum titkos záradéka, a térség érdekszférákra osztása pecsételte meg Lengyelország és a balti államok sorsát, s tette lehetővé a Szovjetunió határainak kiterjesztését Finnországgal és Romániával szemben.

A békés revízióval (első és második bécsi döntés – 1938. 1940.) és fegyveres akciókkal (Kárpátalja, Délvidék – 1939. 1941.) 172 000 km²-re gyarapodott Magyarország 14. 7 millió lakossal éppoly kiszolgáltatott és védhetetlen volt (amint ez be is bizonyosodott 1944 őszén), mint a trianoni, és öngyilkos versenyre kényszerült Hitler kegyeiért a Kisantantnál nem kevésbé ellenséges Romániával, Szlovákiával és Horvátországgal – ez volt végzetes hadba lépésünk legfőbb oka.

A *hadviselés* kapcsán felmerül a kérdés: 1914-ben nem lett volna-e sikeresebb a német hadsereg támadása keleten, ha nyugaton csak védelemre rendezkedik be? 1941-ben másként alakulhattak volna-e a keleti front eseményei és a háború egész kimenetele, ha a németeknek sikerül maguk mellé állítani a lengyeleket még 1939-ben, majd az ukránokat és az orosz parasztságot? Sok helyen – s nem csak a Baltikumban – sóval és kenyérrel várták a bevonuló német csapatokat, és az ukrán államiság visszaállításában, a kolhozföldek szétosztásában reménykedtek. Több német főtiszt (köztük Stauffenberg ezredes, a Hitler elleni merénylet szervezője) a megnyerés politikáját javasolta, de Hitler lesöpörte javaslataikat; a Vlaszov-hadosztályt is csak 1944-ben, végszükségben szervezték meg. a Wehrmacht első vereségét hozó moszkvai csata is másként alakul, ha Japán a Távol-Keleten támad, s nem Pearl Harbornál – az USA akár semleges is maradhatott volna...

A háborút Németország – Canaris szerint – már Lengyelország megtámadásával elvesztette, de a kontinentális Nyugat-Európa lerochanása után még két és fél évnek kellett eltelnie, hogy a keleti és az afrikai front eseményei ezt mindenki számára nyilvánvalóvá tegyék. Sztálingrád, El Alamein és Kurszk után nem csak a partizánmozgalmak erősödtek meg Norvégiától Franciaországon át Boszniáig, hanem a csatlós államok hűsége is megrendült,

titkos tárgyalások kezdődtek angol és amerikai megbízottakkal, különösen az olasz kiugrás után.

A magyar különbélke és fegyverszüneti tárgyalások eleve kudarcra voltak ítélve. Egyrészt, mert a Londonban és Moszkvában működő csehszlovák és jugoszláv emigráns kormányok sokkal jobb kapcsolatokkal rendelkeztek, és Románia is fontosabb országnak számított ezekben a fővárosokban, mint Magyarország („...Sztálin már 1941 decemberében egész Erdélyt a románoknak szánta ... katonai meggondolásból”), „... s a három utódállam többet kellett, hogy nyomjon a latban, mint Magyarország egyedül.” Sztálin ezért sem engedélyezte a hadifoglyokból toborzott Kossuth-hadtest megszervezését és harcba vetését, Rákosiék könyörgése ellenére.

A másik, mindent eldöntő tényező: a szovjet csapatok 1944 nyarán már a Kárpátok előterében voltak, míg az angolszászok több száz kilométerre, Olaszország közepén. Churchill – 1915-ös akcióját megismétlendő – hiába érvelt a második front megnyitás mellett Tito partizánjaira támaszkodva a Balkánon, vagy Trieszt–Rijeka/Fiume felőli előrenyomulással Ausztria és Magyarország felé, kemény szovjet ellenállásba ütközött, és Rooseveltné véleménye szerint is „... meglehet, hogy az oroszok nagyon megerősödnek Európában ... (de) nem látom be, miért kockáztassuk amerikai katonák életét csak azért, hogy valódi, vagy vélt brit érdekeket védjünk meg a kontinensen.” Eisenhower még azokat a területeket (Dél-nyugat-Csehszlovákia, Thuringia, Szászország nyugati fele) is átadta a szovjeteknek – Churchill tiltakozása ellenére –, ahová csapatai vonultak be elsőnek. Az angolszász hatalmakat nem érdekelte Kelet-Közép-Európa; Teheránban és Jaltában átengedték azt a szovjeteknek. Ekhardt Tibor New Yorkból már 1943 decemberében azt az értesülést közölte Bethlennel, hogy „... Magyarország sorsa megpecsételődött, és hosszú évekre orosz uralom alá fog kerülni”. Az 1944 júniusában indult nyugati hadjáratral felszabadított Nyugat-Európa „... szabadsága Kelet-Közép-Európa népeinek leigázásán alapult.”

Az I. világháború folyamán és végén R. W. Seton-Watson határjavaslatai szolgálták tárgyalási alapul a Foreign Office és a brit békedelegáció számára. 1942-ben fia, Hugh Seton-Watson a trianoni – és az 1938 utáni – határok revízióját javasolta, egy Magyarországnak kedvező módosítást mindhárom állammal szemben. Apjával

egyetértésben a Bácska leginkább magyar területeinek visszajuttatásáról írt, s arról, hogy „... a síkság Nagyváradtól a rutén határig magyar többségű, és Magyarországnak vissza kell kapnia.” A Roosevelttel által 1941 decemberében felállított tanácsadó bizottság elődjéhez, a „The Inquiry”-éhoz hasonló következtetésekre jutott: „... a határok nem felelnek meg a néprajzi elveknek, és emiatt nemcsak régi ellentétek okozói, de jövőbeli problémák forrásai is lehetnek.” A két szövetséges állammal, Csehszlovákiával és Jugoszláviával szemben csak kétoldalú tárgyalások eredményeként elért engedményeket tartottak elfogadhatónak, de „... a régió békéje és stabilitása érdekében” a magyar igények jóindulatú megfontolását ajánlották a Csallóköz, a Kisalföld és a Kárpátalja térségében. Viszont a hasonlóan német-szövetséges Romániával szemben – írták az amerikai szakértők – „... támogatnunk kell a magyar–román határ etnikai alapon történő kiigazítását Erdélyben, amely során egy keskeny, Aradtól Szatmárig húzódó sáv kerülne Magyarországhoz”; a vitatott területet ENSZ-ellenőrzés alá kell helyezni. Az „Erdély” megnevezés itt félrevezető: román többsége miatt hovatartozása sem 1919-ben, sem 1946-ban nem lehetett kétséges, még amerikai szakértői körökben sem.

1944. október 9-én Churchill Moszkvában megegyezett Sztálinnal „a balkáni ügyekben”. Az ismert kék ceruzás ellenjegyzéssel megerősített felsoroláson Romániában 90, Bulgáriában 75 százalékos „szovjet túlsúly” szerepelt; ellentételezésként 90 százalékos nyugati befolyás Görögországban, míg Jugoszláviában és Magyarországon 50-50 százalékos. Eden és Molotov másnapi, részletekbe menő tárgyalásain Magyarország Bulgária mellé került 75 százalékos szovjet érdekeltséggel. Az osztozkodás jelentőségét tekintve nem osztom a szerző véleményét: nem hasonlítható az 1939. augusztus 25-i német–szovjet paktumhoz. Inkább a müncheni egyezményhez áll közel: a meggyengült Nagy-Britannia éppúgy nem tudta megmenteni a térséget 1944-ben, mint ahogy Ausztriát és Csehszlovákiát 1938-ban. A döntő tényező mindkét esetben a katonai túlerő volt.

Ott és akkor a lengyel határokról is megállapodtak: keleten a Curzon-, nyugaton az Odera-vonalban teljes volt az egyetértés, de Galícia és Szilézia legnagyobb városai hovatartozásáról heves vita bontakozott ki. Mikolajczyk, a londoni emigráns kormány miniszterelnöke, aki csak Churchill nyomására utazott

Moszkvába, ragaszkodott Lwów-Lemberghez, míg az angolok a keleti Neisse-Nysa vonalon húzták volna meg az új lengyel-német határt, Németországnál hagyva Alsó-Szilézia egy részét, Boroszló-Breslau-Wroclawval. Az eredmény ismert: mindkét esetben a szovjet álláspont győzött; a tárgyalásokba bevont Bierut, a moszkvai lengyel emigráció vezetője „felajánlotta” Lemberget, mint Beneš Kárpátját.

Kállayt és a magyar vezető köröket megnyugvással töltötte el az olasz kilépés hatására kötött titkos magyar–brit megállapodás Magyarország kapitulációjáról. *A magyar megadás feltétele:* az angol–amerikai (–lengyel) csapatok elérik az országhatárt, s az „... adott pillanatban Magyarország a szövetségesek rendelkezésére bocsátja összes erőforrásait, közlekedési vonalait és légi támaszpontjait a Németország elleni harc folytatására.” Akkor még komoly esélye volt – Olaszország gyors és teljes átállása esetén – egy Triesztből és Fiuméből kiinduló észak-északkeleti előretörésnek. De – ahogy Kállay írta – „... próbálkozásunk ... a harctéri helyzet alakulásán bukott meg.”

A magyar „*kiugrás*” tehát jóval 1944. október 15. előtt, az olasszal egy időben napirendre került. A németekkel való szervezett szembe fordulásra valójában csak ’43 augusztusa és ’44 márciusa között volt esély. Horthy, Kállay, Szombathelyi azonban nem merték vállalni az öngyilkos akció kockázatát: szemük előtt lebegett Lengyelország, a varsói gettó sorsa és a katýni kivégzések már ismert ténye. Szegedy-Maszák szerint „... Anglia ... sohasem mondta meg, mi lenne az ellenszolgáltatás az öngyilkosságért.” A riasztó példákhoz 1944 nyarán egy újabb járult: a Honi Hadsereg varsói felkelését a szövetségesek nem akarták (a folyó túlszárnyán álló szovjetek), vagy nem tudták (angolszászok a dél-olaszországi repülőterekről) segíteni, így a németek azt leverték és porig rombolták a lengyel fővárost. Nem utolsósorban a zsidó szervezetek nyomására nyugati fővárosokból is nyugalomra és kivárára intették a magyar kormányt, a 800 ezer magyarországi zsidó érdekében.

A mi „októberi vasárnapunk” kudarcának oka: a félszívvel folytatott előkészületek, Horthy határozatlansága (nem az 1. magyar hadsereg védelmében mondta el proklamációját), de legfőképpen a társadalmi támogatottság hiánya és a németbarát tisztikar árulása. Az áldozatokat így sem kerültük el: a vidéki zsidóság nagy része elpusztult, és el a főváros is, amely a sikeres átállással

elkerülhette volna az ostromot; nem szólva az ország hadszíntérre válásáról, (a bombázásokkal) 140 ezres polgári áldozatról. Az ország sorsa ugyanaz lett, mint a 16–17. században: ez esetben a német hadsereg csaknem az összeomlásig védte az utolsó olajkutakat Zalában, a Dráván túl és a Bécsi-medencében.

Országok és népek sorsát nemritkán szubjektív tényezők is befolyásolják: ismert Hitler és Sztálin patológikus lengyelgyűlölete; Románia nemcsak fontosabb volt, mint Magyarország, de a pánszláv eszmék hatottak a szovjet vezetésre, és Sztálin jobban bízott Grozában, mint a túlnyomórészt zsidó származású magyar kommunista pártvezetésben. Gyilasznak ki is mondta: „... a lengyelek és a magyarok gerincét akarja megtörni közép-európai uralma biztosítása érdekében.” Így érthető, miért talált süket fülekre Moszkvában Rákosiék ismételt támogatás-kérése a szlovákiai magyarok és a magyar–román határkorrekció érdekében.

A térség háború utáni sorsa Sztálin kezében volt, aki határozottan elutasította nemcsak Churchill elképzelését egy bajor-osztrák-magyar dunai államról, de Lengyel- és Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, illetve Jugoszlávia és Görögország bevonását bármilyen államszövetségbe. A jaltai konferencia az 1945. januári nagy szovjet győzelmek légkörében ülésezett. Az általános vélemény szerint „... a Nyugat – személy szerint Churchill és Roosevel – kiszolgáltatta Kelet-Közép-Európa népeit Sztálin ... elnyomó uralmának.” Ismét feltehetjük a kérdést: nem alakulhatott volna-e egy kicsivel jobban térségünk sorsa, ha Hitler hadereje utolsó tartalékát – 17-18 éves katonáival – nem az Ardennekből, hanem a Visztulánál és/vagy a Dunánál veti be?

Magyarország – s ez a könyv utolsó nagy mondanivalója – nem volt a *hitleri Németország utolsó csatlósa*, amint ezt Sztálin nyomán Rákosi és Révai hangoztatta. „... Szlovákiában Tiso rendszere tovább működött, mint Szálasié, és Zágrábba a partizánok csak a német kapituláció napján vonultak be.” Amihez hozzátehetjük, hogy Karintiában még május 15. után is elkeseredett utóvédharcokat folytattak horvát, szlovén és bosnyák alakulatok, kik végül Alexander brit tábornok előtt tették le a fegyvert ...

A háború(k) nagy vesztese ez a régió, s a legnagyobb, máig ható veszteség: leszakadása Európától gazdaságilag és erkölcsileg.

Néhány apróbb kritikai megjegyzés a teljesség igénye nélkül:

– a Baltikum három nagy európai régió találkozási pontja. Észtország valóban inkább Skandináviához tartozik; a határ Rigánál van, amely eredendően közép-európai, német jellegű város, de Nagy Péter óta Oroszország, Kelet-Európa egyik legfontosabb nyugati kapuja.

– A keleti összeomlás ellenére tagadhatatlan jelei a „Nyugat Alkonyá”-nak Nyugat-Európa erkölcsi bomlása és bénultsága, cselekvésképtelensége a jugoszláv válság rendezésében.

– Kelet-Közép-Európa nem tűnt el Lengyelország felosztásával – az 1866. utáni Ausztria-Magyarország lényegében megegyezett vele.

– Ferenc Ferdinánd – bár Belvedere-körének tagjai közül sokan a föderalista átalakítás hívei voltak – a centralizált Gesamtmonarchie-t akarta visszaállítani.

– Helyszíni adatgyűjtés (Matuska Márton) és levéltári kutatások (Mészáros Sándor) azt valószínűsítik, hogy a jugoszláviai bácskai megtorlásoknak 1944-45-ben legfeljebb 20 000 áldozata volt, ami még így is sokszorosan felülmúlja a „hideg napok”-ét.

(Herczegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1999*)

ARDAY LAJOS

AMIKOR AZ ORVOS NEMCSAK GYÓGYÍT...

„Az embereket mindenha beteges kíváncsiság gyötörte az irányban, hogy híres emberek életéből apró intimitásokat megtudhasanak. Pedig régi igazság, hogy a nagyság – sok esetben – optikai csalódás, és közelről, a tisztánlátás néhány arasznyi távolságából senki se nagy ember.” – Serényi Gusztáv *Hogyan él Tolsztoj?* című, a Vasárnapi Újság 1906. május 13-i számában megjelent cikkének bevezető soraival nehéz volna vitázni: tapasztalataink mindkét megállapítását sokszorosan igazolják. A szellem némely nagyjának viselt dolgaira, nem éppen vonzó tulajdonságaira gondolva akár azt is mondhatnánk, hogy jobb lett volna, ha csak műveikről szerzünk tudomást – de hát a valóságot úgyis csak ideig-óráig lehet elleplezni. Több mint valószínű, hogy a Rózsahegyről (ma: Ružomberok, Szlovákia) Jasznaja Poljanába került s Tolsztoj házi-orvosává lett Dušan Makovickýt (1866–1921) nem aggasztották

Tolsztojnál Jasznaja Poljanában
Dušan Makovický neplője
a'm nagy ismertetése

a ház urát érintő, s általa éveken át szorgosan rögzített tények: hithű tolsztojánus volt, aki prófétának, a megigazulás mesterének, a végső igazságok tudójának tekintette az író – olyan embernek, akinek erkölcsi tisztaságát nem veszélyeztetheti a „bűnös világ”. A hűséges krónikásnak tehát a visszásságok felidézése, az ellenérzéseket kiváltó események elmondása miatt sem kellett nyugtalankodnia: mindezek ugyanis csak másokra vethetnek rossz fényt, s nem a grófi mivolta ellenére muzsiknak látszó házigazdára. Makovický szavahihető, megbízható tanú, akit a Tolsztoj iránti vallásos tisztelet sem kényszerített a látottak-hallottak megmásítására.

De ki is ez az irodalomtörténetbe bekerült, sok évtized távolából is szerény, szelíd és rokonszenves ember benyomását keltő orvosudor? A fentebb már említett, a szlovákság történelmében fontos szerepet játszó kies felföldi város, Rózsahegy szülötte volt, szűkebb pátriája láthatáránál messzebbre tekintő polgár és értelmiségi, aki már fiatalon a növekvő hírnevű Lev Nyikolajevics Tolsztoj eszméinek vonzáskörébe került, s barátjával, Albert Škarvannal együtt a legnevesebb szlovák tolsztojánussá vált. Makovický a századforduló éveiben többször is felkereste a mestert Jasznaja Poljana-i házában, 1904 októberétől pedig ő töltötte be a Tolsztoj család háziorvosának tisztét. Mi sem természetesebb, mint hogy a tollforgatáshoz egyébként is vonzódó, rajongó lelkű doktor a krónikás szerepét is felvállalta – saját szavai szerint azért is, mert „akik erre nálam hivatottabbak lettek volna, nem csinálták”. Mindenekelőtt Tolsztoj szavainak megörökítésére törekedett, de a hétköznapiokról, a családi élet eseményeiről is lelkiismeretesen beszámolt. Ő volt az, aki 1910. november 7-ének reggelén lezárta Tolsztoj szemét; az író nevezetes „futásának” és halálának lánya, Alekszandra Lvovna Tolsztaja mellett Makovický a leghitelesebb tanúja.

A kortársak rokonszenves képet festenek róla, s nem hagynak kétséget afelől, hogy Tolsztoj őszintén szerette messziről jött, halk szavú orvosát. Alekszandra Tolsztaja *Tolsztoj futása és halála* című könyvének tanúsága szerint a halálos ágyán fekvő író „szent ember”-nek nevezte. Henri Troyat *Tolsztoj élete* címet viselő impozáns munkájában így jellemzi a rózsahegyi doktort: „Makovickij (sic!) magyarországi szlovák volt, s az erőszakmentesség apostola iránti rajongásból hagyta el hazáját és telepedett

le Jasznaja Poljanában. Betéve tudta Tolsztoj műveit. ... Boldogan feláldozta volna életét a bálványáért." Az írásunk elején említett cikk szerzője fontosnak tartotta leszögezni, hogy Makovický „azok közül való, akiknek kézszerítésára mindig büszkék vagyunk”, s emellett megállapította: „Orvosi hivatását a legnemesebb értelemben fogja föl.” Az íróhoz fűződő jó viszonyból az egyébként valóban szerény Makovický sem csinált titkot: 1909. július 30-i naplóbejegyzése szerint a menekülési tervekkel foglalkozó s tőle tanácsot kérő Tolsztoj „közeli barátjának” nevezte őt.

Dušan Makovický Jasznaja Poljana-i naplójegyzetei nem változtatják meg a Tolsztojról kialakult képet, de sok tekintetben árnyaltabbá, pontosabbá teszik e kivételes ember portréját, és számos érdekes adalékkal szolgálnak. Az orvos által felidézett időszakban Tolsztoj már elsősorban prófétaként, igehirdetőként, a fennálló társadalmi és gazdasági viszonyok kérlelhetetlen bírálójaként nyilatkozott meg, s nem rejtette véka alá, hogy a művészetet, az irodalmat és saját szépírói munkásságát is fölöttébb kritikusan, sőt ellenszenvvel szemléli. Mindazonáltal élete végéig ugyanaz a szenvedélyes tollforgató és gondolkodó volt, aki a *Háború és béké* papírra vetette, „csak” az irodalomhoz való viszonya változott meg. Legfőbb feladatának vallási és bölcséleti témájú értekezések, politikai és társadalmi kérdéseket tagláló cikkek írását tekintette – a szépprózáról rendszerint mint haszontalan és hatástalan dologról beszélt. „Ha van valami értéke szépirodalmi műveimnek – jegyezte meg 1905. január 24-én –, akkor egyedül csak az, hogy reklámot csinálnak a bennük kifejtett gondolatoknak.” A regényírást a „múlt maradványának” nevezte, s amiatt kárhoztatta magát, hogy néha még „bűnbe esik”, azaz visszatér az általa meghaladottnak, érdektelennek vélt irodalmi formákhoz. (Az utókor persze csak hálás lehet neki, hogy időnként nem tudott ellenállni a kísértéseknek: a „bűnbeesések” élete alkonyán is olyan remekműveket eredményeztek, mint a *Bál után*, a *Hadzsi Murat* vagy a *Hamis szelvény*.) Tolsztoj tele volt kételyekkel, időnként egyáltalán nem látta értelmét az alkotásnak. „Többé semmit sem írok. Semmi sem az igazi, az ember nem azt mondja, amit kellene. Hogy unom már!” – panaszolja 1906. november 29-én, négy évvel később pedig – 1910. július 13-án – arra oktatja hallgatóságát, hogy az írói munka a „leghaszontalanabb foglalkozás”. Ugyanilyen szkepszis kerítette hatalmába, ha a művészet szerepéről és jövőjé-

ról, az értelmiség helyzetéről és feladatairól, vagy a civilizáció sorsáról elmélkedett (ami gyakran megtörtént). Ugy vélte, csak annak a művészetnek van létjogosultsága, amelyet a legegyszerűbb, legtanulatlanabb emberek is megértenek; ezzel szemben „a kifinomult művészet pusztulásra ítéltetett”. Az értelmiséget – a nyugatit és az oroszot egyaránt – keményen bírálta „népellenességéért”, s egyáltalán nem volt hajlandó közösséget vállalni vele. („Örülök, hogy nem vagyok értelmiségi” – mondta asztaltársainak 1909. augusztus 6-án.) Az intellektueleket általában a hatalmat szolgáló, a nyugati mintákat kritikátlanul átvevő konformistáknak látta; jelentős részüktől eltérően egyáltalán nem hitte, hogy Európa és Észak-Amerika a haladás követendő példái lehetnének Oroszország számára. „A Nyugat rothadt, s a rothadékból él az orosz értelmiség” – jelentette ki egy beszélgetés alkalmával 1905. október 21-én. A korabeli demokráciák sem váltottak ki belőle lelkesedést: „A képviseleti rendszer bábszínházi komédia” – szögezte le néhány héttel később, november 15-én. Viszonya a kapitalizmushoz következetesen elutasító volt: véleménye szerint „a nyugati burzsoá rendszer – zsákutca” (1907. március 30.), s az állítólagos haladás világában „a civilizáció látszata alatt vad káosz dühöng”. (Uo.)

Mit tudott Tolsztoj mindeme negatívumokkal szembeállítani? Az író az egyének erkölcsi tökéletesedésében, az evangéliumi életelvek megvalósításában látta a kiutat. „Az emberiség igazi haladása csupán a lelki élet területén, az egyes ember öntökéletesedése útján képzelhető el. Az ember csupán önmagát emelheti fel, másokat még reformokkal sem” – mondta Makovický tanúsága szerint 1904. december 27-én. A naplójegyzetekből az derül ki, hogy Tolsztoj nem tulajdonított nagy jelentőséget a politikai rendszer, a hatalmi berendezkedés megváltoztatásának, s nem várt sokat az ország esetleges demokratizálásától. „Szólás-, sajtó- és más efféle szabadság nem létezik – magyarázta 1905. november 26-án a híres színházi rendezőnek, Vszevolod Emiljanovics Mejerholdnak. – Egyfajta szabadság van csupán, s ez nem azonos azzal, amit a konzervatívok, mint az akadályok hiányát, szabadságként meghatároznak... Az igazi szabadság ... Istenen, az ő megismerésén és szolgálatán alapszik.” Az egyén számára imígyen tehát adott volt az iránytű – de mit tudott javasolni Tolsztoj a társadalomnak s kivált a gyakran emlegetett népnek? Nem mást, mint a nevével egybeforrt „keresztény anarchizmust”,

melynek a gyakorlati megvalósítása éppoly egyszerűnek tűnt, mint amilyen kivihetetlen volt. „Én nagyon szeretném – jelenti ki 1906. augusztus 1-jén –, ha a nép nem fizetné az adót, megtagadná a katonai szolgálatot, s nem venne részt a hatalomban.” Mielőtt bírálni akarnánk a Jasnaja Poljana-i prófétát a társadalmi valóság ignorálása miatt, az iménti idézethez tegyük gyorsan hozzá, hogy maga Tolsztoj sem hitt e sajátos, erőszakmentes anarchizmus diadalában.

Makovický doktor munkáját különösképp érdekessé teszik számunkra a korabeli Magyarországot, a magyarokat és a szlovákokat s a két nép viszonyát érintő feljegyzések. A naplóból az derül ki, hogy Tolsztoj érdeklődött ugyan a szlovákság sorsának alakulása iránt, de velük s Magyarországgal kapcsolatos ismeretei gyérek, felszínesek voltak. Orvosától ugyan sok mindent megtud(hat)ott, azt azonban nem állíthatjuk, hogy a szlovákokhoz különösen közel került volna; ha szóba kerültek, általában nem volt érdemi mondanivalója. Nekik is csak az elnyomással szembeni passzív ellenállást tanácsolta, amivel persze bajosan járulhatott hozzá problémáik megoldásához. A szlovákok helyzete, jogaik csorbítása Tolsztojt nem ihlette mélyenszántó gondolatokra, s egy alkalommal (1906. július 13-án) maga vallotta be: „...ez a téma nem annyira szívügyem, mint régebben volt”. A pánszlávizmust, az orosz birodalomban mint felszabadítóban bízó szláv politikusokat az író idegenkedve, értetlenül szemlélte: „A szlávoknak nem a nemzetért kellene kiállniuk – mondta 1908. május 14-én –, egyszerűen felejtsék el, hogy szlávok, jöjjenek rá, hogy emberek, és a kereszténység hassa át az életüket.” A naplóból kiderül, hogy érdeklődött az 1907. évi, Apponyi Albert nevéhez fűződő rossz hírű oktatási törvény iránt, de neves norvég kollégájától, Bjørnstjerne Bjørnsontól eltérően tartózkodott a nyilvános (és elítélő) állásfoglalástól. („Tolsztoj, úgy látszik, nem akarja megbántani a magyarokat, és nem szeretne bíró lenni a népek viszolygában...” – jegyzi meg Makovický 1907. október 9-én.) A nem sokkal később, október 27-én Csernován (ma: Černová) eldőrdült, tizenöt halálos áldozatot követelő sortűz az íróra is mély hatást gyakorolt; a Magyarországot s kivált nemzetiségi politikáját súlyosan diszkreditáló barbár cselekedet kapcsán Tolsztoj is cikket akart írni, melyben rámutatott volna, „hová vezet a kormányzati erőszak”. (1907. november 10.) Ez az írás sosem készült el, bár

Makovický még négy hónappal később, március 10-én is azt jegyzi fel, hogy Tolsztojt „megrázta és felháborította az ügy”. Az író ezúttal tartózkodott a sommás ítéletalkotástól: orvosa szavai szerint kételkedett abban, hogy a csernovaiak „ártatlanok és passzívák” voltak.

Tolsztoj tehát ódzkodott attól, hogy látványosan szembeszálljon a magyar nemzetiségi politikával, Magyarországról alkotott véleménye azonban nem volt hízelgő. Az 1905. január 31-i feljegyzés tanúsága szerint többek között afelett töprengett, miként lehetséges, hogy az osztrák elnyomás alatt élt Magyarország „most ugyanolyan szenvedést okoz a saját népeinek”. Meglehetősen lehangelő arról értesülni, hogy az egyébként rendkívül tájékozott, szerteágazó érdeklődésű író a budapesti *Magyar Szó* körkérdésére („Hogyan vélekednek Európa szellemi kiválóságai a magyar kultúráról?”) így reagált: „Sehogy sem vélekedem... Fogalmam sincs a magyar kultúráról. Kikről van szó? Elmondaná?” A kérdést természetesen háziorvosához, „Dusán Petrovicshoz” intézte, aki válaszában dicsőően szólt Arany Jánosról és Madách Imréről, s jókait is említette. Utóbbinak a nevét hallva Tolsztoj megjegyezte: „Megpróbáltam olvasni, felszínes, romantikus. Úgy tudom, nagyon sokat írt, s nemrégiben halt meg aggastyánként.” (1906. december 1.) Fél évvel később, 1907. június 3-án Petőfi került szóba: „Az igazat megvallva először hallok róla” – jegyezte meg Tolsztoj, ám Makovický pozitív kicsengésű magyarázata nyomán azonnal hajlandóságot mutatott az orvos által részletesebben ismertetett mű, *Az apostol* elolvasására.

Makovický imponáló munkáját olvasva hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a szerző krónikásként éppoly lelkiismeretes és önfeláldozó volt, mint orvosként. Könyve enciklopédikus gazdagsággal idézi fel az öreg Tolsztoj mindennapjait, a körülötte zajló eseményeket, az életében tartósan vagy hosszabb-rövidebb ideig szerepet játszó személyeket, a látogatók végtelen sorát. Legfőbb gondja természetesen a mester szavainak megőrzése: a napló kimeríthetetlennek tűnő tárháza az író észrevételeinek, töprengéseinek, kinyilatkoztatásainak. A Makovický által élénk állított Tolsztoj pontosan olyan, amilyennek művei s a megbízhatónak tekintett életrajzi írások alapján elképzeljük: zavarbaejtően bonyolult és ellentmondásos személyiség, tiszteletre méltó pátriárka és pusztába kiáltó próféta, kételyektől gyötört igehirdető és megnyugvást kereső za-

rándok – mindenekelőtt pedig lenyűgöző gondolkodó, aki felemel és lesújt, megerősít és nyugtalanít, elképeszt és provokál. A magyar olvasónak szerencséje van: Dušan Makovický naplójának köszönhetően meghökkentően közel juthat a világirodalom egyik legkülönösebb lángelméjéhez.

(*Tolsztojnál Jasznaja Poljanában. Dušan Makovický naplója. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1999.*)

G. KOVÁCS LÁSZLÓ

h: Szima Tamás

x 809

MAGYAR TÖRTÉNELEM NÉMETÜL

Habent sua fata libelli: *Molnár Miklós* eredetileg franciául írta meg könyvét – majd a Svájcban élő magyar történész művét a Németországban élő *Balla Bálint* németre fordította, adaptálta a német olvasók igényeihez, s az érthetőséget segítő táblázatokkal és jegyzetekkel látta el.

Mindenképpen itt volt az ideje annak, hogy a magyar történelem utóbbi száz évéről a német olvasó olyan képet kapjon, mely illeszkedik a 21. század első éveinek igényéhez. A könyv – és mondandója – nem a szakembereket, de nem is a széles olvasóközönséget célozza meg, hanem az intelligens olvasót, az értelmiségit. Egykötetes terjedelme „éppen elégséges” a maga elé tűzött cél eléréséhez: hosszabb terjedelem sokakat elijeszthetett volna. Nyelvezete világos; egyszerű, de nem száraz: amennyire jómagam, aki nem vagyok német anyanyelvű, meg tudtam állapítani. Mindenképpen hasznos munka, mely a tavalyi évi frankfurti könyvvásáron nem érdemtelen sikert aratott.

Természetesen a munka nem hibátlan, hiszen több mint egy évezred magyar történelmének kvintesszenciáját összefoglalni egy élet is kevés lehet. Az alábbiakban a recenzor azokat a kifogásait említi meg, melyek elkerülésére törekedett volna, ha a megbízást (melyet képességek híján semmiképpen sem vállalt volna) ő kapja. Az észrevételek tehát hangsúlyozottan szubjektív jellegűek.

Igazából a könyv elejének és végének témakezelése problematikus. A magyarok őstörténete és a honfoglalás, továbbá az államalapításig eltelt bő évszázad a forrásmunkák hézagai és megbízhatatlansága miatt – szerintem – például több (termékeny) bizonytalan-

sággal terhes, mint amennyit ebből a szerző(k) érzékeltet(nek). Jószerivel például még az sem egyértelmű, hogy a „hét vezér” nevei valóban tulajdonnevek-e, vagy funkcióikat (méltóságukat) jelölik; felsorolásuk rangsort jelölt-e vagy hadrendi felállást, stb. Vagy: a magyarok pogány, sámánisztikus vallása miben és mennyiben hatott azokra a forrásokra, melyekből őstörténetünkre következtetni lehet, s mennyit változtatott rajta a későbbi korok egyházi szempontjainak érvényesítése? Hol és miben vonható kétségbe a krónikások beszámolóinak objektivitása?

Ami az utolsó évtizedet illeti: az eltett idő túlságosan rövid ahhoz, hogy elválaszthassa a lényegest az esetlegestől. Rövid időrendi felsorolás – címszószerűen – talán szerencsésebb lett volna. És *Antall József* is megérdemelt volna egy fotót.

Ami általában a feldolgozás módját illeti, az számomra túlságosan is apodiktikusnak, határozottnak tűnik. Ez – akarva? akaratlan? – az eseménytörténet felé tolja el a művet. Kevés teret enged az értelmezés potenciális többértelműségének; holott a történelem nem más – felfogásom szerint –, mint a reális alternatívák közötti választások (döntések) mozzanatainak véget nem érő sorozata. Az oknyomozás lényege pedig e választás motívumainak feltárása. Az okok és a következmények közötti összefüggés sohasem egyértelmű (függvényszerű), hanem egyfajta valószínűséget (sztochasztikus kapcsolatot) tükröz. Nem zárható ki, hogy a szerző történelemfilozófiai hitvallása eltér az enyémtől, innen a bíráló megjegyzés.

A másik ilyen eltérés abban mutatkozik, hogy a megközelítés – szerintem – lehet „wertfrei”, de nem lehet „wertlos” – hogy az ismert *Max Weber*-i kategóriákat használjam. Vagyis: az elemzés értékrendszere megválasztható, de ahhoz, hogy értelmezhető eredményekhez jussunk, a társadalomtudományban mindig is valamilyen értékrendszert kell alkalmaznunk, követnünk. (A történettudományban persze anélkül, hogy a „historicismus rút bűnébe” esnénk.) A szerző(k) saját bevallásuk szerint „sine ira et studio” írnák le a magyar történelem folyamatát – ami a „wertlos” megközelítést tételezi. Ez is valószínű oka annak, hogy a munka erőssége az eseménytörténet, nem az oknyomozás. Eklatáns példa erre, hogy a 20. század történetét bemutató fejzetekből szinte teljesen kimarad az a vonulat, mely a demokráciáért vívott, többször is elbukott harcot tapinthatóvá tenné. Ami

alatt „basso continuo”-ként vonul végig a küzdelem az általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazati jogért, mely érdemben csak az 1989-es „csodálatos évvel” valósul meg. Nem vitatom, hogy másfajta plauzibilis értékrendek, megközelítések is lehetségesek lennének – bár a magam felfogásához ez áll közel.

Valószínűleg az eseménytörténet dominanciája hozza magával azt is, hogy a nagy történelmi személyiségek kerülnek előtérbe. A termelési kultúrák, az uralkodó eszmék (ideológiák), stb. szerepe következőképpen elhomályosul, az objektív folyamatok kisebb hangsúlyt kapnak, mint a szubjektív döntések.

Utoljára, de nem utolsósorban: a kétségtelenül jelen lévő kísérletek számomra kevésnek tűnnek ahhoz, hogy Magyarország történetét beilleszték a maga korának világ-, de legalább is Európa-történetébe. Diszkréten a háttérben maradnak a kül- és katonapolitikai háttér mozgásformái, és ami szerintem a legfontosabb lenne: elnagyolt a magyar társadalom és gazdaság helyzetének, fejlődésének bemutatása a korabeli európai tendenciákkal összevetve. Enélkül nehezen érthetőek a magyar fejlődés specifikumai, melyek mai helyzetünket is meghatározzák Kelet és Nyugat között. Kétségtelen, hogy mutatkozik törekvés erre, de szerintem a kérdéses gondolati vonulat mégsem kapott kellő hangsúlyt.

A fenti hiányérzetem egy részét minden bizonnyal a területi korlátok miatti visszafogottság okozza, de – úgy vélem – a felfogásbeli különbségek is szerepet játszanak. Ami nem jelenti – nem jelentheti – azt, hogy a könyv ne adna jó áttekintést a magyar történelemről. Akit pedig a folyamatok összetevői közelebből érdekelnek, a könyvtárnyi szakirodalomhoz folyamodhat. Ehhez is kedvet csinál e jó szándékú, érdemes munka.

(Miklós Molnár: *Geschichte Ungarns. Herausgeber der deutschen Ausgabe und Übersetzer aus dem Französischen: Bálint Balla. Reinhold Krämer Verlag, Hamburg 1999*)

SZIRA TAMÁS

K: Letz Kelehin Szinben / Kötne
A: A VARÁZSLÓ ELVESZTI PÁLCÁJÁT

Ha végigpásztázzuk a budapesti színházak mezőnyét, nagyítóval kereshetjük az olyan előadásokat, amelyekben érvényre jut a közösségi gondolat (mint a múltkoriban szemlézett Kurá-

Zárókérdés: Gábor rendezésében
A niber című darabról Gábor
soránál a főszereplő

zsi mamában és a Hóhérok havában). Színházaink táján sokan élnek abban a hiedelemben, hogy a rendszerváltással okafogyottá vált a teátrumok „szelep szerepe”, s így ideje elfordulni mindennemű társadalmi – *horribile dictu!* –, politikai vetületű témától. Arra valóban nincs már szükség, hogy történelmi parabolában adjunk hangot a kimondhatatlannak, de tékozlásszámba menne lemondani a színház fórum szerepéről, amit különben már az antik világban is betöltött. Hisz az individuum sorsát minden időben a társadalmi közeg szabja meg, akkor is, ha elefántcsonttoronyba zárkózik. Minek-kinek az ellenében? – merülne föl a kérdés. Felelős színházi vezető nem zárhatja el hát publikumától a hasonmű drámákat, annál is inkább, mert a klasszikus irodalom remekei jobbára erről szólnak.

Hasonló remekműre, az elmúlt hónapok kínálatából a Katona József Színházban bukkantam: *A vihart* Zsámbéki Gábor rendezte, Garas Dezsővel Prospero szerepében. Várnánk Shakespeare szellemi összegzését, ha másként nem, ezredfordulós vetületben –, azaz rezignált, de fényes bölcseletet, költői varázslatot, a világi hatalom keserves tapasztalatok diktálta megítélését – immár egy remete nyugalomával –, mindazt, amit életműzáró darabjában a szerző Prosperóra bízott. S mert a 21. század küszöbén még mindig nem látni annak az alagútnak a végét, amelybe már az Erzsébet-koriak jócskán behatoltak (a véres háborúk szaggatta, hatalmi acsarkodások sebezte, már-már állandósult hadjáratra zsúfolódott történelemét) – sejtettük, nem fog felhőtlen jövőképet sugallani az előadás. Az élénk táruló „szellemi körkép” azonban ennél sokkal vigasztalanabb. És nemcsak azért, mert Khell Csörsz szürke-kietlen, hengeres alagúttá szűkülő, üres játékeretet kínált, hanem mert Zsámbéki Gábor kilúgozta a Shakespeare-mű mindennemű poézisét (még a szerelem szűzies ébredését is vad erotikává transzponálta), lefokozta – ha épp meg nem szüntette a Prospero mágikus figurájában megtestesülő karizmat, a tudós életigenlését épp abban a természetes, elszigetelt közegben, ahová a trónbitorlással, ármánnyal agyonzsúfolt, mélységesen kiábrándító világból menekült.

Garas Dezső Prosperója híján van a varázspálcának, nincs is hát mit eltörnie a darab végén. Nincs varázslat, nincs szellemi oázis, ahol szabadon száguldhaz az elme és a képzelet, mint Ariel, a darab légi tündére. Holott Shakespeare utolsó drámájában épp

eléggé jelen van a kétség és a „kiűzetés a Paradicsomból” végzetes atmoszférája – nem lenne szabad tovább keskenyíteni a remény ösvényét, és kilúgozni a lelkeket. Így aztán, monoton, minden-mindegy, mi több, élettelen hangulatba siklik az egész előadás. Nincs tétje. Garas, foszlott kabátjában, vaságyán üldögélve, zsörtölődős, kiöregedett tanárembernek hat, és nem tudós mágnusnak, aki áttekinti múltját, számba veszi korának kórságait, és, „okulásul kései koroknak”, a varázslat erejével szembesít bennünket az utókornak szánt tanulságokkal. A szimplaság nem tesz jót az apa-lánya viszony színpadai megjelenítésének sem. A (jó esetben látszat-) szeretetelenség megfosztja Prosperót egyik, legfontosabb vonásától, az atyai féltéstől, lánya iránti rajongásától, holott épp a végre teszi a dolgát az elhagyatott szigeten, hogy Mirandának valamiképp átmentse a jövőt. Garas mindezt rutin-szerűen végzi, mint akire pusztán a színi történések végrehajtását bízta a szerző, s a rendező.

Maga a színpadai vihar, egyébként – a produkció egyetlen szugesztív mozzanataként – igen látványosan, mozgalmasan és nagy kifejezőerővel zajlik. A hajótörött trónbitorló és társai, szél szaggatta vitorlázatot idéző, kifeszített drótkötelekbe kapaszkodva himbálózhatnak a képzelte hullámverés fölött, míg csak a játéktér fölé nem sodródnak-siklanak.

Képi vízióknak ez csakugyan varázslatos. Ám a „mágia” ezzel véget is ér. Mindkét értelemben. Ebben az előadásban nem kell keresgelnünk a talányt, holott, ha van talányos darabja Shakespeare-nek, A vihar ízig-vérig az.

A többi szereplő is nélkülözni kénytelen a Prospero sugározta (vagy visszavonta) fényt (és árnyékot). Maguknak kell elboldogulniuk a szintúgy lefokozott szereppel. Így aztán Varga Zoltán Kalibánja ugrabugráló, toporzékoló (ügyes) vadember, önálló betétszámnak tetszik a remek komédiázókedvvel és adottságokkal megáldott Bán János (Tronculo) és partnere, Fekete Ernő (Stephano) mókázása, ám többször elnyújtottnak érezzük a jele-neteiket. A vihar próbatételét átvészelt, kvázi „megregulázott” udvaroncok, hiába rajtuk a lurex-csillogású, divatos, színes öltöny, meglehetősen elmosódottak. Az ugyan némileg meglepő, hogy a hajótörést szenvedettek honnan húztak elő ilyen „gálaöltözéket”, merthogy – mindennemű varázslat eltörlése folytán – szimbolikus értelmezésre gondolni sem merünk. Nincs hova tennünk,

továbbá, a mintegy szándékosan „túldimenzionált” dizőz-kreációkba s fura fémkalitkákba kényszerített nimfákat (Huszárik Kata, Illés Gyöngyi, Olsavszky Éva), akik a maguk absztrakt-groteszk megjelenésével totálisan elütnek a produkció játéktílusától. Ónodi Eszter Mirandája meg, épp ellenkezőleg, egy tenyeres-talpas, falusi hajadon nagyon is földi természetességével veti magát Ferdinánd (Rajkai Zoltán) karjaiba – az előadás realista vonulatát erősítendő: távol a hagyományos, mesebelien szűzies Miranda-megjelenítéstől. Ami ugyan egybeesik a „deheroizálás” szándékával, csakhogy odavész vele a költőiség is. (Ő egek, micsoda poézis, játékoság és mágia uralta, Peter Brook rendezésében, A vihart, amelyet néhány évvel ezelőtt a Bécsi Művészeti Heteken láttam!) Az egyetlen lény, aki a Katonában az illúzió és a fantázia birodalmában a shakespeare-i képzelet szárnyán suhan, az a valószínűtlenül hajlékony, légies szférájába, miközben lényéből szeretet, játékoság és karizma sugárzik. Neki aztán elhisszük, hogy képes – a szó szoros értelmében – szelet vetni, vihart aratni, álomba szenderíteni és érzelmeket fakasztani. Mindarra, amit Shkakespeare képzelete rábízott. Akkor is, ha nincs mellette varázsló.

És most, egy másik, újjáélesztett mese... *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi*: nem mondhatni, hogy ősmagyar, s azt sem, hogy mai, szokványos nevek. Hallatán naiv mese hőseire asszociálunk. vagy egy Csokonai-darab szereplőire. Nem járunk messze az igazságtól: a mű, épp a debreceni poétazseni korában, a 18. század végén született. Méghozzá az első magyar opera szövege gyanánt. Szalay Antal készítette a szövegkönyvet, s bizonyos Chudi úr, bécsi muzsikusz szerezte a zenéjét, ami viszont mindenesztül elkallódott. A fönmaradt szöveg pedig egy az idő tájt monarchiaszerte játszott, divatos műfaj, a singspiel paródiája volt. Az eredeti „cél-tábla” nevesítve nem ismeretes: nem tudni, melyik, bizonynal Bécsben vagy Pozsonyban előadott daljátékot figurázták ki, az időbeli egybeesés okán – Orbán György zeneszerző gyanúja szerint –, az sincs kizárva, hogy valamelyik Mozart-remekmű kontójára nevettek egykor a jó kuruc magyarok.

Miután a *Pikkó hertzeg és Jutka Perzsi* című opera-relikvia zenei anyaga odaveszett, Moldován Domokos, a Budapesti Kamara-opera művészeti vezetője, akinek régi, dédelgetett álma volt az első magyar opera fölélesztése, Orbán Györgyöt kérte föl, hogy

a fönmaradt librettó alapján írja meg a zenéjét. Az Erkel Ferenc-díjas zeneszerző, saját bevallása szerint, kegyelettel nyúlt a hajdani operadokumentumhoz, már csak azért is, mert az első, magyar nyelven játszó színi társulat, a Kelemen László alapította Nemzeti Játszó Társaság mutatta be, Budán (1793). Orbán megőrizte az eredeti cselekményvonulatot, de a paródia-jelleget elvetve, tragikus hangvételő, par excellence operát írt. Olyat, amelyen annak rendje s módja szerint halálba menekülnek az egymástól tiltott szerelmek, a kalmük Pikkó hertzeg és a nagy hatalmú tatár kán lánya, Jutka Perzsi. Ahogy ez már a népmesékben is történni szokott... Ott ugyan rendszerint életre keltik őket. Orbánnál azonban, aki az opera seria szabályai szerint tragikus vétetésű művet alkotott, a fi-nál nem hoz boldog véget: a halálba hulltak számára nincs feltámadás. De van gyönyörűségés zene, s bár a korszerűség jegyében fogant, nem atonális és nem dodekafón. Lágyan ívelő, dallamos áriák, duettek, kontrasztól feszülő tercettek nyűgözik le a néző-hallgatót, s Moldován kiváló szereposztásában élnek is az énekesek ajkán. A vonósok (a Rolla János vezette Liszt Ferenc Kamara-zenekar, a nagyszerű Héja Domonkossal a karmesteri pulpituson), mondhatni, a lélek hullámhosszán továbbították a zaklatóan tragikus tónusú, fúgaszerűen egymásban oldódó, szétváló szólamokat, már-már tengerre öblösödő, szétáradó tutti-kat –, s az összenekari hatás is megőrizte a szereplők karakterizálására hivatott árnyalato-kat, színeket, nem szólva, a sorshelyzeteket megidéző atmoszférá-ról. Moldován Domokos múlhatatlan érdeme, hogy „kihegedülte” Orbánból ezt a vélhetően maradandó műalkotást, amely ugyanak-kor a szerző első operája is.

A Budapesti Kamaraopera várszínházi bemutató előadását – mely a tavaszi fesztivál égisze alatt született – a líraiság és a puritán szellem lengte be. Moldován, Orbán zenéjének tág medret biztosítva, a váltakozó szituációkat idéző muzsika szolgálatába szegődött. Egyszerű vonalvezetésű, puritán produkciót rendezett, talán túlzott tisztelettel is rendelte alá magát a zenének, pedig nem kellett volna visszafognia a képzelőerejét. Úgy tetszik manapság, az évtizedek óta dúló rendezői önérvényesítés nálunk olykor visszahat: a tavaszi fesztivál záró opera-előadásának, Eötvös Péter Három nővérének a rendezője, Szabó István is túlon túl a háttérben maradt a zeneszerző nagyon is absztrakt univerzumához képest, leszűkítve a mű értelmezési lehetőségeit.

Az Orbán-zenét, a jelek szerint, öröm énekelni: Miller Lajos, erőteljes színészi eszközök latba vetésével, szuggesztív kifejező-erővel jelenítette meg a lányát szerelmétől tiltó, zsarnok tatár kánt, Gonzalez Mónika (Jutka Perzsi) szopránja hajlékonyan idomult a bensőséges lírához, ám a magasabb regiszterekben nem érteni a szavát. Wiedemann Bernadett nadrágszerepében határozott, de árnyalt portrét rajzolt a kán belső udvari tanácsosáról, ha úgy vesszük, „kancellárjáról”, Kovácsházi István illúziókeltő lírai tenor (Pikkó), ám helyenként lehetett volna erőteljesebb. Laborfalvi Soós Béla megnyerő és magabiztos kalmuk követ szerepében. Az egyetlen prózai szerep, amelyet hajdan maga Kelemen László alakított, a Nagy Bűbajos, Szakácsi Sándor játékában lehetne démonibb és rejtelmesebb, mint ahogyan az Aranyos Ágota koreografálta sámántáncot is robajlóbbrá, temperamentumosabbra hangolhatták volna. Csengery Zsolt áttetsző háttérkulisszája remek alkalmat teremt a Moldován ötletét dicsérő, napkeleti asszociációkat keltő árnyjáték számára. Egészében véve azonban a produkció túlon túl leegyszerűsített, ám meglehet, szándékosan, a puritán szellemiség nyomatékosítása kedvéért.

METZ KATALIN

N: Tóth Klára

96

A SZABADSÁG KÁPRÁZATA

x 791(44)

Eljátszottam a gondolattal, hogy szakítva a szokásjoggal most nem valamely aktuális filmújdonságról számolok be, hanem Godard *Kifulladásig* című, 1960-ban forgatott filmje fölött érzett örömet osztom meg az olvasókkal. Ez volt ugyanis az a véletlen folytán kezembe került film, amely az elmúlt hetekben a videó előtt marasztalt, és úgy néztem, mintha sosem láttam volna, és csak bámultam a természetességét. Bámulatos, hogy milyen semmiségekből, milyen könnyedséggel tudtak akkoriban jó filmeket csinálni a franciák.

Akkoriban még valahogy megtörténtek velünk a filmek. Mesélik, hogy amikor a hatvanas évek közepe táján először lehetett látni nálunk ezeket a filmeket, kilométeres sorok álltak a Filmmúzeum előtt, és a fél város – főként a magát ma „nagy generációként” aposztrofáló társaság – jelentkezett a rendezői szakra.

Godard Kifulladásig a mi
film

A legkitartóbbakat az évek hosszú során fel is vették, de gyanítom, hogy a filmművészet már soha nem lesz az, ami a hatvanas években volt: a szabadság káprázata.

Ma az egyébként prosperáló francia filmgyártás sem más, mint egy konszolidált iparág, ahol nem sok minden látszik emlékeztetni a dicsőséges hatvanas évek mozijára. Viszont 1999-ben 181 film készült, és a nézőszám is emelkedik, s ami a legfontosabb, a francia filmeké is. Az amerikai film Franciaországban is roppant erős kereskedelmi nyomása ellenére, a hazai filmet nézők aránya mintegy harminc százalék a francia mozikban,

Az áprilisban Budapesten és néhány vidéki városban is megrendezett francia filmhét – ez utóbbi azért öröndetes, mert a filmforgalmazás egyébként hajlamos megfedkezni róla, hogy nem a fővárosban él a lakosság túlnyomó többsége – vezető filmje, Régis Wargnier *Kelet-Nyugat* című munkája is kifejezetten nézhető, élvezhető alkotás.

Nem tagadom, negatív előítéletekkel ültem be a moziba: megint egy film, ami meg akarja mutatni Oroszországot – ezúttal a sztálini terrort –, Nyugatról nézve, szuper koprodukcióban. Kellemesen csalódtam, mert ugyan itt is minden adott a látványos, színes, felületes történelemidézéshez, de valahogy mégis hihető, emberi filmet látunk. Pedig a szűzsé, a történet dokumentáris hitele ellenére meglehetősen kalandos, fordultatos.

1946-ban Sztálin bizonyára propagandafogásként meghirdette, hogy minden emigrációban élő orosz büntetlenül hazatérhet. A Goncourt-díjas orosz-francia író, Andrei Makine, nálunk tavaly megjelent regényében, az *Olga Arbelina bűnében* így idézi meg az eseményt. „Tudni fogja, régóta tudja, hogy amikor az emigránsok visszatérnek Oroszországba, csomagjaikat elveszik, kifaggatják, tehervagonokba terelik őket... A felnőttek tovább folytatták útjukat keletebbre, átkeltek az Uralon, egészen a sarkkör déli pereméig mentek, a nagy Északi táborig. A fiatalok, akik még nem érték el a tizenhat évet, képesek lesznek elfelejteni »burzsuj múltjukat« az átnevelő táborokban, gondolták az ottaniak. Az apa az elválás pillanatában magányos és hasztalan lázadásában kis híján meghalt az örök nehéz pusztatájakról.”

Pontosan így történik ez a filmben is, csak a Franciaországból néhány évtized után hazatérő oroszok ezrei még csak nem is sejtik, hogy milyen jövő vár rájuk. A főhős és francia felesége, öt-hat

éves kisfiukkal megússzák a tábor és Kijevbe költözhetnek, ahol a férfit üzemorvosi munka várja, a családot pedig egy hatos társ-bérletben egy szoba, közös konyhával és heti egyszeri fürdőszoba-használattal. Marie az első naptól kezdve visszavágyik hazájába, és még amikor a Belügyminisztérium tisztviselője széttepi francia útlevelét sem hiszi, hogy mindez nem egy eloszlatható fél-reértés, hanem a sorsa, ami akkor pecsételődött meg, amikor egy orosz férfihoz ment feleségül. Egyetlen szenvedély fűti, visszakerülni Franciaországba. Férje jobban átlátja a viszonyokat, megpróbál akklimatizálódni, beilleszkedni az új életbe. Felesége ezt áru-lásnak érzi, és lassan megromlik házasságuk. Az asszonyt a közös vágyalom – el innen mindenáron – összehozza Szászával, a fiatal sportolóval, aki sportsikereitől reméli, hogy kiszabadulhat az or-szágból. Be is válogatják egy bécsi versenyre, de mivel megtalál-ják nála Marie családjának küldött leveleit, csak az átnevelő tá-borba utazhat. Marie segítségével innen végül – hatórás úszás után – egy hajóval sikerül kiszöknie az országból. Kiderül azon-ban – mert a rendszer lényege, hogy semmi sem maradhat titok-ban –, hogy szökését az asszony segítette, ezért most ő kerül hét évre táborba. Mire szabadul, már az enyhülés éveit írják, férje már főorvos, fürdőszobájuk is van. Az asszony talán már bele is tört az orosz életbe, de férje úgy érzi, tartozik annyival feleségének, hogy visszajuttassa hazájába. Titokban, nehogy újra csalódnia kelljen az asszonynak, egy francia színésznő segítségével megszervezi, hogy egy bulgáriai kirándulásról felesége és fia a francia követsé-gen keresztül hazajussanak. Ő marad – hitelesebb és biztosabbá téve ezzel az asszony szökését, de hazatérve most ő lesz táborlakó Szahalin szigetén. A film végén egy feliraton olvashatjuk, hogy 1986 után vált lehetővé, hogy a férfi Franciaországba utazhasson.

Fájdalmasan keserű történet, amelyet a főszereplők pszicholó-giai hitelessége tesz csak elfogadhatóvá, ennek híján az ilyen for-gatókönyvre azt mondanánk: „kevesebb több lenne”. A film azon-ban egy percig sem akarja elhitetni, hogy szereplői a szabadságért meghalni is kész hőroszok. Hétköznapi emberek, akik minden-napi életüket szeretnék a maguk elképzelte keretek között élni. A pszichológiai realizmus terén szerencsére annyi engedményt sem tesznek az alkotók a hagyományos filmdramaturgiának, hogy az asszonyt a szabadságáért küzdő, igazságtalanul szen-vedő hősnek állítsák be, a férfit pedig aljas megalkuvónak. A férfi,

aki látszólag passzív, sorsukba beletörődni látszó alkat, alkalmazkodik bár, de talán jobban szenved, mint az asszony. Ő valószínűleg azt hiszi, amit a már idézett regény főhőse is: „Az asszony ráébredt, hogy úgy tudja megőrizni az esélyt a fia életben maradására, ha nem tudja, mi történik vele.” A férfi, oroszként, a diktatúra lélektana szerint, a túlélésre játszik, az asszony és a fiú pedig lázadnak, kitörni próbálnak. Kinek-kinek a maga szabadsága. Ahogy a mostanában sokat idézett Márai Sándor írja: „Nincs általános szabadság. Mindenki a maga módján lehet csak szabad. Pillanatokra.” Az orosz orvos talán épp Szahalin szigetén lesz „szabad”, amikor úgy érzi, megtett mindent, amit megtehetett felesége és fia szabadulásáért. Alekszej – Oleg Menysikov alakítja – tekintete, amelyben egyszerre tükröződik a fájdalom, a lemondás, ugyanakkor valami végtelen megnyugvás is, legalábbis erről szól. Ez a film egyébként is Oleg Menysikov filmje. Végtelenül visszafogott, éppen csak ott van a képen, beszélni is alig beszél, s mégis mindent elmond a szenvedésről, a fájdalomról, a gyengeségről, a csalásról és a hűségről. Nagyon jók persze a többiek is, Sandrine Bonnaire a feleség szerepében és az orosz mellékszereplők a társbérlet „vircsaftjában”, de ami megmarad, amire emlékszünk, az az orosz férfi vívódása a történelemmel, önmagával.

Sokkal kevésbé hiteles a diktatúra mechanizmusának ábrázolása, ez megmarad a sokszor látott sémák szintjén. Mégis azt mondhatjuk, hogy Régis Wargnier, ahogy tette korábbi nagy sikerű filmjeiben, például az *Indokínában* és *A francia nő és a szerelem*-ben, a legszínvonalasabb filmlektürt műveli. S ebben sokat köszönhet a film kiváló operatőrének, Laurent Dailland-nak, aki nemcsak a természet „díszletével” bánik mesterien, de egy maréknyi halzsírnak egy barna csomagolópapíron is jelentést tud adni.

TÓTH KLÁRA

h. Kubinovsky elbűvölés

(81) 913

a. A NEGYVENÉVES BRASÍLIA

Ez év januárban elhunyt a neves olasz építész-publicista, Bruno Zevi. Éles tolla volt, saját maga mondotta egyszer, hogy hetente írt építészeti kritikái nyomán hetente veszti el egy barátját. Zevi, a világ építészeti arculatát nemcsak tükröző, de azt befolyá-

Brasília építészeteiről

soló folyóiratok szerkesztésén kívül hatalmas munkát írt a városépítés történetéről. Ebben egy szóval sem említi a 20. század bizonyára legjelentősebb ilyen munkáját – nevezhetnénk kísérletnek vagy vállalkozásnak is –, Brazília fővárosának építését.

Brasília építéséhez nemzetközi zsűri 1957-ben választotta ki a brazil pályázók közül Lucio Costa vázlatos tervét. Costa akkor 55 éves volt, s a világ érdeklődésének szinte középpontjába került modern brazil építészet vezéregyénisége, egyetemi tanár, egy tehetséges nemzedék nesztora, népszerű és nagy tekintélyű építész volt. Costa munkái mellett a város jellegét döntő módon befolyásolták azok a középületek, amelyeket az új főváros középpontjába szinte kivétel nélkül az akkor már ugyancsak tekintélyre és hírnévre szert tett, Costánál mindössze 5 évvel fiatalabb Oscar Niemeyer tervezett. Negyven év távlatából ezért őt is a város tervezőjének tekinthetjük. Zevi talán haragudott Niemeyerre, azért nem említette meg városépítés-történeti munkájában ezt a nagy alkotást. Lehet, hogy politikai okokból, mert Niemeyer szélsőbaloldali nézeteiről híres. Ennek is tudható be, hogy 1963-ban Lenin-díjat kapott, éppen amikor a braziliai katonai diktatúra elől Párizsba kényszerült emigrálni. Miután hazatért Brazíliába, ott ismét sokat alkotott, bővítette Brasília városát is. Már széles utat, avenidát is neveztek el róla szülővárosában, Rio de Janeiróban, és a Velencei Biennále 1996-ban, közelgő 90. születésnapja alkalmából az Arany Oroszlánnal tüntette ki. Niemeyer a művészeti elismerést azzal bizonyára kiérdemelte, hogy a modern építészet korai, tiszta térmértani tömegekből képzett kompozíciói mellett több mint fél évszázaddal ezelőtt elkötelezte magát, és ezt a művészeti hitvallását sohasem tagadta meg. Kitart mellette ma is, amikor Brasília városa, amely nem is egészen fiatalkori művei sorába tartozik, alapításának 40. évfordulóját ünnepli.

1960. április 21-én az új várost Brazília szövetségi állam fővárosának nyilvánították. Merész vállalkozás volt ez a városépítés-politikai döntés tekintetében. Juscelino Kubitschek, az akkori cseh származású brazil államelnök segíteni kívánt azon az aszimmetrián, amit a tengerparton álló illetve annak közelében épült nagy brazil városok a hatalmas hátszázához képest helyzetükkel képviseltek. Mint az egykori gyarmatbirodalmak megannyi országára, Brazíliára is jellemző volt, hogy a tengerparton, vagyis az ország peremén épülnek a városok, innen indulnak az utak és a vasutak.

Pedig egészségesebb, ha egy ország igazgatási, gazdasági és kulturális központja annak súlypontjában helyezkedik el. Brasilia város ezt a követelményt, helyesebben szándékot nem egészen elégíti ki, de azzal, hogy a Goiás szövetségi államból leválasztott területen mégis mintegy 1000 km-re a tengerparttól épült, kedvezőbb pozíciót foglal el az immár 140 millió lakosúra duzzadt hatalmas dél-amerikai országban. Nem őserdőben épült, ahogy a közvélemény gyakran feltételezi, hanem egy füves, bozotos, ligetes fennsíkon. Megközelíthető autóúton, vasúton (a fejletlen brazilai vasutakat áruszállításra használják) és főként repülőgéppel. Annak idején még az építőanyag egy részét is repülőgépen szállították.

A város alaprajza hatalmas T betűre, mondják, hogy repülőgépre hasonlít. Kis duzzasztóval mesterséges tavat is varázsoltak az új város mellé. A repülőtér felől érkező a T betű szárát jelentő főúton kocsizik a városba, kétoldalt kertes lakótömbök, míg elérkezik ahhoz a csomóponthoz, melynek közelében a város, sőt a hatalmas ország közigazgatási centruma épült fel. A középpontban a parlament, a szövetségi államelnöke és az igazságügy palotái állnak. Ha ugyan ezeket a modern épületeket ilyen hagyományos épületfogalmat jelentő megjelöléssel lehet és szabad illetni. A parlament kettős álló-hasáb alakú, mellette nagy csészére illetve kupolára emlékeztető gyűléstermek. A század közepén kedvelt hangsúly+lepeny kompozíció szép variációja. A parlament előtti nagy tér balrján az elnöki palota, jobbján az igazságügy épülete. Ezek elnyújtott tömb alakúak, fordított árkádokra emlékeztető homlokzati motívumokkal. Jellemző, hogy lépcsők helyett bejáratukhoz nagy rámpák vezetnek. (A rámpa-feljáró Niemeyernek visszatérő, kedvelt motívuma. Nálunk az építési hatóságok sehol sem engedélyezhetnék, bizonyára előírnák a korlátot. Pedig ha valakinek nincs annyi esze, hogy egy 10 méter széles rámpának a közepén és ne a szélén járkáljon, az valóban megérdemli, hogy leessen.) A parlament másik oldalán a minisztériumok épületeinek egymáshoz hasonló tömbjei sorakoznak egy széles, füves terület két szélén. Úgy érzem, itt Niemeyer kigúnyolta a főhatóságok adminisztrációs munkáját, a monotónia erre utal. Kivételt csupán a külügyminisztérium épületével tett, ennek eltérő kompozíciója kiemeli ezt a feladatot a többi közül. A várostól kissé elkülönül az elnök rezidenciája, amely egy üres, gyepes előtér mögött mint egy nagy, földszintes, modern és reprezentatív brazil fazenda terül el.

A központot megközelítő út mentén áll a katedrális, bizonyítva, hogy a templom, mint építészeti feladat az ateistákat (vagy Niemeyer mégsem lenne ateista?) mindenkor vonzotta. A centrális templomteret hatalmas, felül kis helyben végződő kúp alakúra komponálta. Az üvegezett mezőkkel épült vasbeton váz egységes megjelenését kapu sem bontja meg, a térszint alá helyezett templomtérbe ezúttal lejtős rámpa vezet. A katedrális sokáig félig kész állapotban várta a befejezést, csak az után készült el, hogy a városba életet leheltek. Kis templom már az építőknek is állt, ez – ugyancsak Niemeyer tervei szerint – már 1958 körül elkészült. A modern katedrálisnak nemsokára konkurense is akadt a Don Bosco templomban, amelyet egy nemzedékkel fiatalabb építész tervezett. Ennek oldalfalait hagyományos, európai ízü, keskeny, csúcsíves ablakok tagolják. E templomban rendkívül megnyerő az ultramarinkék üvegezésen átszűrődő élénk színű fény. Még sohasem láttam épületet, melynél ez oly markánsan lett volna építészetileg meghatározó elem, mint itt. És ezzel, a Don Bosco templommal, a teljes egészében modern Brasilia városba betört a historizmus. Az egész város szellemének ellentéte. Nem akarok sem ünneprontó, sem a korszerű építészeti igazát valló nézeteimmel ellentétbe kerülni, mégis meg kellett állapítanom, hogy e kék fényben úszó, historizáló templomtérrel tört be a puritán kompozíciók közé az élet.

Mert a negyvenéves Brasilia, minden ellenkező véleménynel és Zevinek a várost negligáló magatartásával szemben is él. 600 000 lakosra tervezték, ma már több mint a kétszer ennyien élnek itt. Pedig a lakásra eredetileg kijelölt terület egy része még beépítetlen. A város szerkezetileg nem egészen az elképzelések szerint fejlődött. A geometrikus rendre szánt telepítés helyét elfoglalta az úgynevezett „nőtt város” metodikája. Ismét csak az élet. Hiszen a hívalkodó bankok részére eredetileg aligha képzeltek el a nagy, üvegezett homlokzatú irodaépület-tömböket. És arra sem gondoltak, hogy a követségek személyzete után a helyi lakosok egy része is a várossal összefüggő környéket kívánja benépesíteni; ott épít magának, hagyományos ízü családi házakat.

Időközben Niemeyer csendben visszatért Brazíliába, és tovább folytatta építész-tervezői tevékenységét. Több új épületet emeltek tervei alapján a terebélyesedő fővárosban: a piramis alakú nemzeti színházat, a várostól kissé távolabb fekvő honvédelmi mi-

nisztérium és vezérkari főnökség épületét, melynek tojás alakú bejárata éles kontrasztban áll az irodák merevebb tömbjével, és mindenekelőtt a Kubitschek-émlékművet, mellyel a város politikai megalkotójának állítottak emléket. Ezen – és nem is csak úgy mellesleg – kis sarló-kalapács emlékeztet Kubitschek baloldali elkötelezettségére.

Brasiliában mesélték azt a történetet, mely ha nem igaz, akkor is „ben trovato”. Az állam a főváros átköltözése alkalmából a város déli övezetében minden ország követsége részére telket adományozott. Kétféle kategória volt, a nagyhatalmak természetesen nagyobb területhez juthattak. Sorshúzással osztottak a parcellázott telkeken. Úgy mesélték, hogy az akkori Szovjetunió és az USA véletlenül egymás melletti kertekhez jutott. S úgy hiszik, hogy ezzel hatalmas megtakarítást biztosítottak egymásnak a lehallgatáshoz szükséges rövidebb és olcsóbb vezetékek révén (az elektronika még nem állt a mai szinten).

Brasília modernsége nem csak épületeinek stílusa, hanem a tiszta városszerkezet és a biztonságos közforgalom alapján is megítélhető. A lakónegyedek, a kisebb kerületeknek minősíthető épülettömbök („szuperkvadrák”) belső forgalma elkülönül a nagy forgalomtól. A városban alig mutatkozik a gazdagság–szegénység a braziliai társadalmat másutt jellemző kontrasztja. Ennek alapján jobb a közbiztonság is. De Brasiliát nem övezik az ország más nagy településeit annyira jellemző táji szépségek, nincs tengerpartja, hiszen azért épült, hogy ne legyen. De nincsen kilátás magas hegységre, mint Belo Horizontéban, nincs nagy folyója, mint Manausnak, egzotikus növényzete is alig. Igaz, Brasília kielégítően fásított s a parlament közelében kis pálmaligetet is telepítettek, de a többi brazil városban mégiscsak dúsabb növényzetű parkok szepítik a városlakók életét. A negyven év talán még túl kevés volt ahhoz, hogy a fák terebélyesedjenek.

Costa és Niemeyer kapcsolatban álltak a svájci-francia Le Corbusier-vel, akit a 20. század modern építésze egyik vezéralakjának tekintenek. Amikor Rióban a közoktatásügy minisztériuma épült (1940) és amikor Sao Paulóban a Higienopolis hatalmas lakóépülettömbjén – előbb mint Marseille-ben – Le Corbusier új építészeti elképzeléseinek legalább egy részét megvalósították, akkor sugóként-konzulensként ott állt Le Corbusier maga is. Talán ami épületfizikai hibaként ezekbe az épületekbe becsú-

szott (a riói minisztériumban a brise-soleil ellenére elviselhetetlen a meleg) az is Corbusier-nek tudható be (hiszen a Párizs melletti Villa Poissy is átfagyott, s a moszkvai Centroszojuzsal is hasonló problémák voltak), de úgy látszik, a brazilok ezeket a hibákat hamar ki tudták küszöbölni.

Brazília ma a világ egyik legnépesebb országa, és Latin-Amerika egyetlen portugál nyelvű birodalma. A portugál gyarmatosítás módszerében különbözött a spanyoltól, kard és korbács helyett – főleg kezdetben – a benősülést és asszimilációt választotta. Később is sikerült bizonyos egyensúlyt tartani a bennszülöttek, a bevándorolt fehérek, a térítők és a behurcolt afrikai fekete rab-szolgák egyvelegében. Talán ezért is tarthat az ország ma igényt Dél-Amerikában a vezető szerepre, noha nyelvileg külön áll. Architektúrájában van nagyon sok sajátos érték, így a sok fazenda, a nagy városok tágas gazdapolgár-házai. Akad sok európai imitáció, így a 17. századi barokk templomok és jó néhány városi palota, sőt rengeteg szép szecessziós ház (amit sorra elbontanak, mert értékként alig becsülnek). S íme a huszadik században a brazil építészeknek sikerült előbb épületeikkel, majd egy egész várossal olyant alkotni, amely a stílus felületi jegyei alapján talán európainak látszik, de valójában, sajátos, dél-amerikai és brazil.

A negyvenéves város ezért joggal keltett feltűnést, amikor az ország fővárosává avatták. Valóban nagy kár, sőt hiba, hogy Zevi nem emlékezett meg róla. Mert minden ellenkező híreszteléssel szemben teljesen életképesnek bizonyult.

KUBINSZKY MIHÁLY

11: Gáspár G. János

X 354

A TUDAT RENDSZERVÁLTÁSA

A rendszerváltozás folyamatában a két-három generációt elért agymosás következményeinek felszámolása, a mentális rendszerváltás egyike lett a legnehezebb feladatoknak. Jól mutatja a kérdés súlyát, hogy – bármennyire nem tekinthető relevánsnak az ország szellemi arculatát illetően – egy (igaz, hangsúlyozottan baloldali) napilap közönségsvázásán az évezred magyarjai között Kádár János a harmadik helyen végzett. Amiben nem a személye az érdekes, hanem az a szocio-politikai kultúra, amelyik ezt a válaszádat elfogadhatónak tartja: tíz év demokrácia tehát

ahhoz sem volt elegendő, hogy világossá váljék: totalitárius rendszer vezetőjének ilyesféle elismerése eleve méltatlan. És a véleménynyilvánítás ilyen anomáliája nemcsak egy bizonyos olvasói bázist minősít, mert hasonló helyezést ért el Kádár egy másik fölmérésen, ott azonban Szent Istvánon kívül nem Széchenyi István, hanem Hunyadi Mátyás előzte meg. A probléma tehát korántsem jelentéktelen. E tudatállapot, pontosabban ennek megváltoztatása a magyar társadalmi átalakulás egyik kulcskérdése, mert nem a Kádárhoz, még csak nem is a diktatúrához való viszony tükröződik benne, hanem egyfajta lumpen-étosz, amelyben világnézetté, társadalomfilozófiává, erkölccsé vált igénytelenség, az önlefokozás. A csikket szertepöckölés, a szemetelés, a minden mozdíthatót ellopás, a szellemi kiskorúság kultúrája ez, amelynek lényege a felelőtlenség, a személyes sors iránti felelősség másra hárítása, s ezzel együtt az elemi szolidaritás hiánya. Társadalmi méretekben ez a magatartás kifejezetten a szocializmushoz kötődik, s ennek szívóssága, tömeges jelenléte és tehetetlenségi nyomatóka okán érezhetjük, milyen nehéz demokráciát építeni demokraták nélkül. A gazdasági-politikai struktúra átfarmálása után égetően szükségesnek mutatkozik a megváltozott világhoz való viszony megváltoztatása, a társadalmi és egyéni tudat fölzárkóztatása. Ez nem pusztán a közvetlen társadalmi magatartásban, hanem az azt meghatározó ismeretekben, normákban, általános kulturáltságban, politikai ízlésben, a hazával, a nemzettel, mint közösséggel, a múlttal (és így a jövővel!) való kapcsolatban is kifejeződik. Gyűjtőnéven mindez a polgárosodás integráns része, s nem pusztán és nem elsősorban azt technikai problémát jelenti, amit a modernizáció kifejezésen szokás érteni.

A mai helyzet megváltoztatására irányuló törekvésekben, lépésekben a végrehajtó hatalom azonban rendkívüli akadályokba ütközik. A Kádár nélkül is kádárista tömb korábbi-mai szellemi állapotában való megőrzése ugyanis korántsem mindenki érdeke. Elsősorban azoknak nem, akik részesei voltak kialakításában, s akik a mai tömegdemokráciában bizton számíthatnak e közeg politikai támogatására. A nyílt és közvetlen beavatkozás, a mentális rendszerváltás sürgetése azonban a modern társadalmak alapvető vívmányának, értékének tekintett gondolat- és sajtószabadság szokványos normáiba ütközik, miközben a rendszerváltozás folyamatában a korábban „birtokon belül” kerültek számára a tö-

megkommunikációs eszközök fölötti uralom szinte behozhatatlan előnyt jelent. Az e téren mutatkozó egyoldalúság azonban örökletes, beépült abba a sajátos status quo-ba, amelynek megbonthatását szokás kultúrharcnak, médiaháborúnak nevezni. Hogy ez a status quo legfőbb meghatározóiban a késő Kádár-kor, tehát a pártállam arányai közt alakult ki? Azt csak nagyon alapos elemzésekkel lehet bizonyítani, s részben úgy sem, mert a tulajdonosi háttér föltárása alkalmasint üzleti érdekeket, a politikai preferenciák vizsgálata demokratikus illetve személyiségi jogokat sért. Ráadásul a szellemi élettel kapcsolatosan többnyire csak az ilyen mércével alig-alig minősíthető sajtóról-médiáról szokás beszélni. Holott az oktatás-kutatás, könyvkiadás, kulturális szervezetek stb. szerepe, helye, tekintélye ezekkel egyenrangú kérdés, sőt, például a tankönyvek, szakmai szervezetek és publikációs eszközök világának tehetetlenségi nyomatéka és némely esetben hatósugara összehasonlíthatatlanul nagyobb. Az e téren történő közvetlen kormányzati beavatkozás azonban általánosan elfogadott normákat sért, amiként az is, ha valamely orgánium vagy műsor mellett a hatalom illetve a hatalmat megtestesítő közszereplő hangsúlyosan kiáll.

A közgondolkodás befolyásolásának természetes lehetősége a szimbolikus gesztusokkal való tudatformálás. Ezek egyik modellje a vezető politikusok szereplése. Ezen a téren kiemelkedő szerepet tölt be a miniszterelnök, aki rendkívül következetesen jeleníti meg értékrendjét közszereplései során (nemzeti ünnepek, külföldi utak, kiemelten az erdélyi és kárpátaljai látogatás, interjúk, beszédek: pl. Vigadó, Kecskemét, Debrecen, megjelenés kritikus események helyszínén: 1999. januári buszkatasztrófa, árvizek, stb.).

A másik csoportba a politika intézményrendszerén keresztül mozgatható eszközök tartoznak. A polgári kormány első lépései között szerepeltek (a Horn-Kuncze kormány millecentenáris szabotázsával ellentétesen) a keresztény magyar állam millenniumának méltó megünneplését célzó intézkedések (Millenniumi Kormánybiztosság létrehozása, szoborállítások, műemlékek felújítása, zászlók adományozása, helyi kezdeményezések támogatása, stb.). Ezek a lépések nem önmagukban, hanem rendszerbe foglalva, meghatározott céllal történtek, együttes jelentkezésük kifejezte, hogy például a műemlékek restaurálása nem pusztán

máskülönben is kötelező érték- és állagmegóvási munka, hanem egy nagyobb egész része. A műemlékek a nemzet műhelyében született alkotások, a magyar *történelem* részei, melyben spirituálisan mi magunk is jelen vagyunk. Megőrzésük, kultuszuk nem pusztán régiségüknek, esztétikai vagy akár idegenforgalmi értéküknek szól, hanem a bennük megformált, kifejezett és megmaradt szellemiség tisztelete is. Ahogyan elhanyagolásuknak is megvolt a maga ideológiai jelentése: a nyílt vagy rejtett értelmiségellenesség, a spirituális értékek lebecsülése, vagy akár megvetése.

De nemcsak a távolabbi múlttal kapcsolatosan tett gesztusok mutattak határozottan egy irányba. A szellemi életet ennél is jobban befolyásolja a közvetlen múlttal foglalkozó kutatások iránya, sorsa. A kormány a költségvetésen keresztül az 56-os Intézet és az MSZP házi kutatóhelyének illetve klientúraépítő műhelyének számító Politikatudományi Intézet támogatásának megszüntetésével, a XX. Század Intézet beindításával az egyensúlyteremtés irányába tett határozott lépést, ami az első pillanatban tisztán politikai gesztusnak tűnhet (részben az is), de távlati célja ezen túlmutat. A nemzeti tudat és a magyar történelemről alkotott kép átformálása, a meghamisított múlt kánonjának átalakítása stratégiai cél. Ugyanakkor a tudományos kutatásban a változások természetes dinamikája csekély, a szabadság feltételei között folyó alapkutatások közkinccsé tétele, a közforgalmú kézikönyvek generációváltása, a korábban eltitkolt-diszkreditált tények, kutatások tankönyvi megjelenése a tudományosság érvényben lévő modellje szerint meglehetősen lassú folyamat.

E lépések nehézségét fokozza, hogy az Orbán-kormánynak a rendszerváltozás során korábban elkövetett hibák korrekciójára is törekednie kell, hiszen közvetlen elődjének ellenérdekeltségéből adódó torzítások korrekciója közben szembetalálkozik az első jobbközép kormány idején keletkezett negatívumokkal is. E hagyaték egyik specialitása, hogy gyűjtőpárt lévén a sokszínű MDF a benne is megjelenített fontos irányokat nem képviselhette igazán karakteresen (ebben nagymértékben akadályozták a pártonbelüli, sokszor kiéleződött politikai feszültségek). Így például a szociális érdekvédelem a szocialisták „előjoga” lett, a nemzeti liberalizmus a párton belül izolálódott, miközben maga a liberalizmus stigmatizálódott, és az SZDSZ monopóliumává vált, a nem-

zeti gondolatot pedig a MIÉP birtokolta el. Ami egymásra figyelve, rendszerbe foglalva érték volt, szétszakítva és izolálva, sőt egymással szembe fordítva gyakran eltorzult, és kompromittálódott. Mindez ideológiailag rendkívüli károkat okozott, s a szellemi közép kiürülését erősítette.

Az irodalmi életben e folyamat keretében vált a (rosszul vagy egyáltalán nem definiált) „posztmodern” az SZDSZ udvari ízlés-irányává. Ez nem jelentette feltétlenül azt, hogy maguk az alkotók soroltak volna be valahova, inkább annyi történt, hogy ők is magkapták a maguk bélyegét, s utána már hiába is hivatkoztak függetlenségükre. Ráadásul a pártállami időszakban (sokszor csak parkoló-) pályára került „alkotó” értelmiség önálló rétegként, csak a késő szocialista viszonyok közt lehetett olyan számú, amilyen, s a rendszerváltás után e túlméretezettségéből adódóan éppen olyan strukturális illetve egzisztenciális válságba került, mint pl. a gazdasági átalakulásban fölöslegessé vált ágazatok dolgozói. Érdekérvényesítő erejük, illetve az értelmiség egy részének a politikába való átáramlása folytán ebből a közegből nőttek ki a szellemi belháborúk reguláris és segédcsapatai, zsoldosai és partizánjai. És, mivel az effajta értelmiségi nemcsak a maga elismerését kívánja, hanem konkurensei kudarcát is, megjelenésük a politika illetve a politika-függő média (vagy média-függő politika) színterein döntő mértékben hozzájárult a demokráciáról alkotott negatív társadalmi ítélet megalapozásához: részben oka, részben megfogalmazója volt. (Az így polarizálódó szellemi életben a nem volt meglepő, hogy sikerült például átpasszolni a balliberális térfélre az MDF környékén startoló Esterházy Pétert. De sorolhatók lennének mások is, Mészöly Miklóstól Grendel Lajosig, Orbán Ottótól Balla Zsófiáig, stb. Mindebben az is szerepet játszott, hogy hasonlíthatatlanul jobb nemzetközi kapcsolataival az SZDSZ közeli közvetítő réteg az általa irányított anyagi forrásokkal, orgánumokkal, sok esetben közvetlen anyagi erővel is magához tudta vonzani a létbizonytalanságtól szorongatott alkotókat. Nem célok itt ezeknek az akcióknak, s annak taglalása, hogy e történetben milyen szerepet játszott az SZDSZ médiatúlsúlya, a Soros Alapítvány pénzt kezelő pártaktivisták elfogultsága, tájékozatlansága, érdekérvényesítő ereje stb.) Az eredmény azonban egyértelmű: (részben az MDF kormányzati örökségeként) alig van a jobbközép oldallal rokonszenvező, azt támogató jelentős író, s e helyzet

kialakulásának megakadályozására csekély lehetőség kínálkozott, de a szándék sem volt elegendő. E hiba az MDF kulturális politikájának, kulturális értékrendjének egyoldalúságával is összefüggött, ami a szellemi élet (egyik) törésvonalának a politikai vízválasztóval való azonosításához vezetett.

Nem sikerült áttörést elérni a napisajtó terén sem: a két jobbközép napilap, részben egymás konkurenseként, nem volt képes a sajtóegyensúly irányába való elmozdulást elősegíteni. Összevonásuk új problémákat vet fel, azoknak a szerzőknek a publikációs lehetőségei csökkennek, akik igen sokat tettek a mai koalíció győzelméért. Joggal várták tehát, hogy a kormány vagy az azt alkotó pártok holdudvara segítségével nem megszűnik egy fórumuk, hanem stabilizálódnak vagy bővülnek lehetőségeik.

Sajátos módon az eszközök elégtelensége ellenére a Fidesz bevezette új politikai nyelv meghonosodása valódi siker: a *konzervatív, polgár, keresztény, haza, család, gyermek, nemzet, magyarság, tisztesség, erkölcs stb.* szavak használata természetessé vált, s remélhetően mind teljessé válik e fogalmak rehabilitációja, az általuk jelölt tartalmak értéknek tekintése. Jellemző, hogy a politikai versenytársak is rákényszerültek ennek a szótárnak a használatára, ami viszont új kihívást jelent.

A Fidesz program eredeti célkitűzéseinek, kulcsfogalmainak a konkurens pártok általi elbirtoklásával szemben nem sikerült megtenni a kellő ellenlépéseket. Ez szükségessé teszi, hogy új kategóriákkal és új tartalmakkal jelentkezzen a kormány, ami viszont könnyen irracionálissá válhat, hiszen a „rég” (csupán három-négy éves!) szótár sem vált még teljesen elfogadottá. Ennek ellenére (a nyelvi megkülönböztethetőség érdekében) szükséges a kommunikáció offenzív jellegének megőrzése, amit a koalíciót meghatározó két nagy párt szellemi-ideológiai háttérének, bázisának jelentős különbsége akadályoz. (Újabban az MDF tekintélyes értelmiségi bázisának a Fidesszel való elégedetlensége, saját pártjuk markánsabb megjelenítésére való szándéka is hátráltatja e feladat teljesítését.) Az akadályok között alighanem a Fidesz ideológiai meghatározatlansága a legnehezebben legyőzhető.

A Fidesz számára igen nagy kihívást jelent a nemzeti hagyományokhoz, történelemhez való viszony definiálása: a tradíció és a modernség, a konzervatív és a liberális értékek egyeztetése. A múlthoz

való viszony átpolitizáltsága a rendszerváltozás első évtizedében mindig különös erővel jelent meg éppen a nemzeti identitás és kohézió erősítése szempontjából fontos két ünnepen: március 15-én és október 23-án. Ez a hagyomány 1999-is folytatódott, s erősítette a két meghatározó politikai oldal közötti megosztottságot. Ez a polarizáció végeredményben kedvező: mert annak az alternatívának az erősödését jelenti, mely korábban nem kapott hangot.

A múlthoz, különösen az elmúlt fél évszázad folyamataihoz való viszony meghatározó szerepet tölt be a pártok politikai identitásának meghatározásában is, és nagy a valószínűsége annak, hogy ez a 2002-es választások során nagy szerepet játszik majd. Az MSZP Németh Miklós csatasorba állításával a késő Kádár-kor rejtett rehabilitációját valósítja meg, s a pártállam fölszámolását a reformkommunista csoport eredményének kívánja beállítani. Ezt a törekvést a Nagy Imre-csoport és az 1956-os forradalom kislajátításával kívánja történetileg megalapozni, legitimálni. Ez a törekvés jól illeszkedik a baloldali jogfolytonosságban megjelenő közvetlen, személyes érdekekhez: a diktatúra idején elkövetett bűnök felelősségének elhárításával.

A helyzet megváltozott: a politikai szféra egyik pólusának támogatásával, áttételes formában ma is folyik az egykori rendszer legitimitásának utólagos bizonyítása. Ami az igazságtétel, átvilágítás, sortűzperek, III/III-as anyagok nyilvánossága stb. kérdésében zajlik, közvetlen és hosszabb távú következményei révén a magyar társadalmi átalakulás, a rendszerváltozás végigvitelének kulcskérdései közé tartozik. (S ebben kapcsolódik össze a szellemi élet átalakulásának kérdése a közelmúlthoz való kötődésnek a társadalom alsóbb rétegeiben látható változatos formáihoz.)

A Horn-kormány jelentős összegben fordított közpénzeket a rendszerváltozás történelmi vívmányainak ideológiai-historiográfiai elbirtoklásának támogatására, s ezt jó néhány jól felkészült, invenciózus kutató jelentős tudományos erőfeszítése szolgálta (nemcsak a jogfolytonosságukat megőrző kutatóhelyeken és egyetemeken, hanem az éppen e helyzet átformálására hivatott műhelyben is, mint az 56-os Intézet). Az Orbán-kormány politikai eszközöket kényszerült a szellemi-tudományos élet egyensúlya felé vezető változások lehetőségének megteremtéséhez igénybe venni, ami igen komoly támadásokat váltott ki az ellenérdekeltek részéről.

A rendszerváltozást megelőzően oly nagy reményekkel emlegetett civilszféra a pártállammal szemben definiáltan politikai funkcióval rendelkezett, a totális hatalom befolyása alól kívánta kivonni magát. Ez a jellegzetessége az elmúlt tíz évben elveszett, anélkül azonban, hogy az ide sorolható szervezetek megtalálták volna új funkciójukat. Így a civilnek szervezett szféra elsősorban ott működik hatékonyan, ahol politikai funkciót kap, így például a hiányzó érdekvédelmi szervezetek helyett jelent alternatívát. Jellemző, hogy miközben a politikától való távolságtartását hangsúlyozza, nyilvánvalóan politizál, pontosabban tevékenységéből csak az kap nyilvánosságot, aminek politikai jelentése van (Demokratikus Charta, Független Jogászfórum, Nyilvánosság Klub, Reális Zöldek, Gyermekvédő Szövetség, nyugdíjasszervezetek stb.). Az ismert szervezetek jelentős része kifejezetten a politikai baloldali szimpatizánsa, némely esetben az MSZMP átmentési kísérletei vélelmezhetők létrejöttükben, illetve az MSZP vagy az SZDSZ tágabb holdudvarában a pártoktól idegenkedők megnyerését, a jelszavak pártfüggetlenségének hangsúlyozásával történő mozgósítását célozzák.

Hasonló törekvések – jóval csekélyebb befolyással – a másik politikai póluson is érzékelhetők (Batthyány Társaság, Professzorok Batthyány Köre). Ezek jóval széttagoltabban, olykor egymással rivalizálva, politikai kötődésüket nyíltabban vállalva működnek. Ennek következtében elmondható, hogy a jobbközép koalíció létrejöttében és az ezt támogató értelmiségi holdudvar megszervezésében végső soron az 1998-as választások eredményeként bekövetkező kormányváltásban nagy szerepet játszottak. Azóta szerepük némileg halványabb lett, húzóembereik közül sokan vezető állásokba kerültek, így a szervezetek munkájában nem tudnak részt venni.

Sajátos szerepet töltenek be azok a szervezetek, amelyek mögött szakmák, szakmai érdekcsoportok állnak (művészeti szövetségek), és azok, amelyek egyes szakmák öngazgatásában hatóság-szerű jogosítványokat kaptak (kamarák egy része). Az előbbieket egy része örökletes feladatainak a mai finanszírozási viszonyok közt nem vagy alig tud megfelelni (Írószövetség), mások a rájuk háruló döntések politikai felhangja miatt kerülnek kényes helyzetbe (Építéskamara). Mindebben közrejátszik, hogy a kulturális politikára erősen hat, hogy a mai politikát formáló elitben – a ko-

rábbiakkal ellentétben – a korábbinál jóval kisebb súllyal van jelen a humán-értelmiség (mely az első szabadon választott ciklusban kitüntetett szerepet kapott), helyét a jogi karon és a közgazdasági egyetemen szocializálódott nemzedék foglalta el. Ebből adódóan a valamikor oly nagy befolyású lobby némileg sértve érzi magát, s ha nem is fordul el a kormány-oldaltól, nem is nyújt neki igazi támogatást.

Az Orbán-kormány működésének egyik újdonsága az évtizedeken át semmisnek tekintett mentális szférára irányuló figyelem. (Az Antall-Boross kormányzás idejében megjelentek ugyan az ebbe az irányba mutató gesztusok, de több okból sem lehettek eredményesek). A Fidesz választási sikerében nagy szerepet kapott a nyelvhasználat polgárosodása. A rendszerváltozás első évtizedének végén jelentkezett tudatosan vállalt kormányzati feladatként a társadalom mentális deficitjének kezelése. Erre épült az új kormány törekvése az erkölcsi, a nemzeti-közösségi, a nem materiális dimenzió értékeinek a politikai-ideológiai színtérre történő visszavezetésére. E törekvés kockázatát közvetve több közvélemény-kutatás is jelezte: a társadalom igen jelentős része, jó néhány területen túlnyomó többsége közömbös a nem anyagi értékek iránt. Több fölmérések bizonyította, hogy a valláshoz való pozitív viszony és a jobbközép erőkre való szavazás között erős kapcsolat van, ami azonban sem az egyházak politikai szerepvállalásával, sem a vallásgyakorlás trendjével nem magyarázható. Az ok a vallásokhoz közel álló emberek értékrendjében, a körükben a tradicionális-spirituális értékek iránti nagyobb elkötelezettség lehet. Ezek kiemelésében a politikai szféra igen kényes egyensúlyok megkeresésére kényszerül, mert részint köteles megszólalni, de amennyiben túlságosan direkt, éppen azokat az értékeket kompromittálhatja, amelyeket kitüntet figyelmével.

Az Orbán-kormány működésének központi kifejezéseként emlegetett „polgár”, „polgári” szavak nemcsak (nehezen definiálható) ideológiai vonatkozásukban fontosak, hanem általános értelműek: utalnak életmódra, kultúrára, morális vonásokra stb. A kormány munkájában a polgárosodás elősegítése nem pusztán jelszó – ezért is vette át a kifejezést a többi párt. Ennek az átalakításnak tartalma, hogy mind többen leljék meg honjukat a hazában. A hatalom gyakorlásának tehát ezúttal nem gazdasági, po-

litikai közvetlen céljai vannak, hanem átfogóbb, transzcendens vonásai, amelyek a szokványos és általánosan uralkodó technicista alapoktól élesen különböznek.

A kormányzati intézkedésekben és közszereplésekben a család, a gyermeknevelés, az egészséges ifjúság fontosságát hangsúlyozó, valamint a nemzeti identitást, közösséget erősítő elemek egyúttal értékorientációt is jeleztek (gyes, gyed, drogellenes törvény, nemzeti gyász az ausztriai buszbaleset miatt, a Szent Korona elhelyezése, stb.), csakúgy, mint az egyházakkal, egyházi iskolákkal kapcsolatos lépések (egyenjogú finanszírozás). Megjelentek a jogállamiságnak és a jogkövető magatartásnak értékét, tiszteletét megerősítő, a (köz)biztonságot szolgáló lépések is (Kunos-, Juszt-ügy, maffiaellenes törvény, nagyvonalú gondoskodás a természeti csapások miatt krízishelyzetbe jutottakról).

Az állam jogi súlyának, tekintélyének növelése az egyéni felelősség fontosságának hangsúlyozása mellett történik. Az állam feladata nem a polgárokról való gondoskodás, hanem önállóságuk, az önmagukért való felelősségvállalás feltételeinek biztosítása. Ez a társadalomfilozófiai megalapozottságú üzenet élesen különbözik attól a lélektani feltételrendszertől (sőt, szemben áll vele), ami meghatározza azt a közeget, ahol értelmezni kell. Ez a törekvés bizonyos értelemben találkozik a lakosság igazságérzetével (a kilenc hónapon túli munkanélküli-segélyezés közmunkához kötése), máshol azonban az állam ellentételezés nélküli, alanyi jognak tekintett eltartási kötelezettségét is sokan (elsősorban a közvetlenül érintettek) természetesnek tartanak. A kádárizmus és a rendszerváltozás természetes nehézségeit indokoltan kompenzáló évtizedes gyakorlat következményeként a rászorultságot önmagában, minden más körülménytől (elhelyezkedési lehetőségek, a feketegazdaságban való munkavégzés, stb.) független jogforrásnak tekintő magatartás a szociális igazságosság szempontjával hatásosan manipulál. A kormány e téren is belekerülhet egy kommunikációs csapdába. Egyfelől anyagi, erkölcsi, ideológiai szempontból egyaránt elutasítja a lumpenizálódást és annak újratermelődését segítő segélyezési formákat, másfelől kiszolgáltatja magát a szociális érzéketlenség, a csak már birtokon belülre kerültek érdekeit védő politizálás vádjának.

GÁSPÁR G. JÁNOS

Kód: Torma József

Vekroby

Ain

DR. TORMA JÓZSEF HALÁLÁRA

Ismét eltávozott a Magyar Szemle egyik törzsszerzője. Húsvét vasárnapján, élete ötvenhetedik esztendejében hunyt el, hosszú szenvedés után dr. Torma József turkológus, néprajztudós, diplomata. Az első demokratikus kormány Almatiba, Kazakisztán fővárosába delegálta nagykövetnek őt, s a közép-ázsiai köztársaságok nagy részében ő képviselte hazánkat, igyekezvén javunkra hasznosítani nagyszerű helyismeretét. Rendkívüli megbecsülésre tett szert a régióban – mert érezték, hogy a rokon népeknek járó szeretet mozgatja tevékenységét. Diplomáciai munkája mellett tovább gyarapította tudását a türk népekről.

Ennek gyümölcseként láttak napvilágot a Magyar Szemlében páratlanul érdekes, felkavaró írásai. Az uráli kis népek kolonizációjáról, a türk világ politikai feldarabolásáról és csodálatos szellemi és kertkultúrájáról, Kazakisztán nyelvi krízisééről. Utolsó tanulmányát az ujugurok földjén tett látogatásáról írta a Magyar Szemle részére. Ezt az írást egyik következő számunkban közölni fogjuk, az ő különleges fényképeivel illusztrálva. Amikor telefonon megkerestük, hogy a tanulmányra reflektáljunk, már eltávozott e földi terekről.

Torma József, ez a csöndes, céltudatos ember sokat szenvedett, de megadatott neki az a boldogság is, hogy – Kőrösi Csoma egyik kései utódaként – bensőségesen megismerje azt a világot, amelyet annyira szeretett. Távozása valóban pótolhatatlan veszteség. Még nagyon sokat tudott volna mondani nekünk.

H

KODOLÁNYI GYULA

SUMMARIES

Magyar Szemle Vol. IX, Nos. 5.–6., June 2000, Budapest. Editor-in-Chief: Gyula Kodolányi. Published by Magyar Szemle Foundation. Chairman: György Granasztói.

Editor's Note by GÁSPÁR GRÓH.

ENDRE MIKLÓSSY, writer, town planner. **Budapest, Budapest.** In lack of vision, foresight and an adequate planning policy, the city of Budapest has drifted in the last ten years into an untenable situation. Traffic congestion, a broken down public transport network, near-slum conditions in some areas have made the city a less habitable and more expensive place.

GÁBOR ERDŐDY, historian, former Ambassador of Hungary in Bonn. **Batthyány the Revolutionary.** Count Lajos Batthyány creates a partnership with Lajos Kossuth in 1847, and the two liberal reformers start a dynamic offensive against the Vienna court and the Hungarian conservatives, and establish a firm and balanced Hungarian government in the revolutionary fervour of March 1848.

GYÖRGY SZABAD, historian, Speaker of the Hungarian Parliament (1990–94). **What to Do after the Defeat?** After the loss of Hungarian independence in August 1849, a wide-ranging debate begins among various groups of the Hungarian political elite, in Hungary and abroad, about short- and middle term alternatives.

TAMÁS DEME, professor of education, Budapest. **„I am related, therefore I am”.** An outline of the work and thought of the unique educator, Sándor Karácsony whose work and person were suppressed after the Communist takeover in 1948.

DÉNES KÖVENDI, librarian, Budapest. **Sándor Karácsony, the Creator.** About Sándor Karácsony as a thinker in flux, a master and a human presence.

PÉTER TAMÁSKA, Chief Archivist, Hungarian National Archives, Budapest. **Secrets of the House of Árpád – or a Reading of the**

Chronicles. Did the House of Árpád, Hungary's medieval royal family, actually terminated at the end of the 13th century?

ATTILA SZEPESI, poet and essayist, Budapest. **On the Land of Master Lázár.** An essay rambling over the curiosities of the earliest „modern” map of Hungary, composed by a bishopial secretary who disappeared after the tragic defeat from Suleiman the Great at Mohács in 1526.

1% Metaphysics. A passage selected from Ananda Coomaraswamy by **GYÖRGY SZABADOS**.

GYULA KODOLÁNYI. **Peter Meller's illustrations to Gyula Krúdy's Book of Dreams.** Gyula Krúdy's 1915 book, a masterpiece of the grotesque in popular lore, inspired many artists. In this issue, we publish a selection of recent etchings made on the theme by Professor Peter Meller (University of California, Santa Barbara), a hilarious series drawn in a highly personal style where expressionism and poise are combined.

Survey – Books and Events

JÓZSEF N. PÁL. **The Nation is an Opportunity for Shared Pursuits.** A review of the latest volume of the Collected Works of Zoltán Szabó, the major essayist who died in exile in France in 1984. (*Diaszpóranemzet*, Osiris, Budapest, 1999).

LAJOS ARDAY. **A Losing Region.** On the latest history of the inter-war period, written by Géza Herczegh, the Hungarian Judge on the Hague International Court, and published by Magyar Szemle (*A szarejevói merénylettől a potsdami konferenciáig*, 1999).

LÁSZLÓ G. KOVÁCS. **When the Doctor Is Not Only a Healer.** On the Hungarian edition of the journal of Tolstoy's Slovakian doctor Dusan Makoviczky (*Tolsztojnál Jasnaja Poljanában*, Európa, Budapest, 1999).

TAMÁS SZIRA. **A History of Hungary German.** On the German edition of Miklós Molnár's Swiss-French history of Hungary, with Notes to the German edition by Bálint Balla (*Geschichte Ungarns*, Reinhold Kramer Verlag, Hamburg, 1999).

KATALIN METZ. **The Magician Loses His Wand.** Our theatre critic reviews a production of Shakespeare's *The Tempest* (Ka-

tona József Theatre, Budapest), and the debut of a new Hungarian opera by György Orbán (Budapesti Kamaraopera).

KLÁRA TÓTH. *The Mirage of Liberty*. Our film critic saw Régis Wargnier's *East–West*.

MIHÁLY KUBINSZKY. *Brasilia Is Forty Years Old*. Our architectural columnist surveys the lessons of the famous planned city.

JÁNOS G. GÁSPÁR. *A Mental Transition?* Our domestic policy column examines Prime Minister Viktor Orbán's efforts to accelerate a change in public thought, to match the peaceful revolution of the political and economic system.

Gy. K. *On the Death of Dr. JÓZSEF TORMA*. A regular contributor to Magyar Szemle, a prominent Turkologist and a former Ambassador to Kazakhstan, died on Easter Sunday.

This issue is illustrated by Peter Meller's etchings to Gyula Krúdy's *Book of Dreams*.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ARDAY LAJOS (1935, Nyíregyháza): a történettudomány kandidátusa. Egyetemi előadó. Tudományos kutató. Kutatási-oktatási tevékenység: magyar–angol diplomáciai kapcsolatok, nemzeti kisebbségek Kelet-Közép-Európában, jugoszláviai magyarság, kisebbségek az Európai Unióban. F. m.: *Térkép csata után – Magyarországnak a brit külpolitikában 1918–1919.* (1990); *Fejezetek Horvátország történelméből* (1994).

DEME TAMÁS (1946, Budapest): az ELTE Bölcsészettudományi Karán végzett 1973-ban. Egyetemi oktató, pedagógiai kutató. 1994-ben jelent meg *Ami történik, ami van* címmel tanulmánykötete.

ERDŐDY GÁBOR (1951, Budapest): történész, diplomata. A történettudományok kandidátusa. 1992–1996. bonni nagykövet. Az ELTE 19. Századi Történelmi Tanszékén tanít. 1999-ban habilitált. F. m.: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye* (1984); *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban* (1988); *A 19. századi német liberalizmus* (1993); *Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben* (1999).

G. KOVÁCS LÁSZLÓ (1961, Pozsony): történész, fordító, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának tanára. Kutatási területe a Csehszlovák Köztársaság s az ottani magyar kisebbség 1918–1945 közötti története.

GÁSPÁR G. JÁNOS: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus, a MEH Stratégiai Elemzőközpont munkatársa, óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A *Magyar Szemle* rovatvezetője.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest): költő, a *Magyar Szemle* főszerkesztője, 1971–1990: az ELTE tanára, 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. F. m.: *A tenger és a szél szüntelen* (1981), *A létezés-szakmában dolgozom* (1983), *Álom az álomban* (1985), *Hatalmak*

(1989), *A létezés hálói* (amerikai költők, ford., 1990), *Január* (1997), *Kentauro-szárnyak* (esszék, 1999).

KÖVENDI DÉNES (1923): tanár, könyvtáros. Több Karácsony-könyv új kiadásának szerkesztője; Ady verseinek ritmikájáról jelentek meg tanulmányai.

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1992. Ybl-díj, 1996. Prof. emeritus cím.

METZ KATALIN (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Magyar Nemzet munkatársa.

MIKLÓSSY ENDRE (1942, Bercel): író, építészmérnök. Szakterülete a városfejlesztés.

N. PÁL JÓZSEF (1957, Petőhenye): irodalomtörténész, az ELTE Modern Magyar Irodalomtörténeti tanszékének adjunktusa.

SZABAD GYÖRGY (1924, Arad): történész. 1970–1994 egyetemi tanár. 1990–1998 országgyűlési képviselő. 1990–1994 az Országgyűlés elnöke. F. m.: *Kossuth politikai pályája* (1977); *Az önkényuralom kora 1849–1867* (1979); *Miért halt meg Teleki László?* (1985); *Magyarország önálló államiségének kérdése a polgári átalakulás korában* (1986); *A kormány parlamenti felelősségének kérdése* (1998).

SZEPESI ATTILA (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg kötetei. Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Széltorony* (válogatott versek, 1999). József Attila-díj: 1980, Weöres Sándor-díj (2000).

SZIRA TAMÁS (1928, Budapest): közgazdász, kandidátus. F. m.: *Műszaki statisztika* (1952); *Az anyaggazdálkodás statisztikája* (1954); *Gazdasági növekedés és jövedelemszabályozás* (1978); *A dinamikus egyensúly néhány kérdése* (1986).

TAMÁSKA PÉTER (1942, Kassa): levéltáros, történész, újságíró. A Magyar Országos Levéltár főlevéltárosa. Tanulmányai, publicisztikai írásai rendszeresen jelennek meg folyóiratokban. F. m.: *Márianosztrai panoptikum* (1988); *Börtönvilág Magyarországon 1945–1990.* (forgatókönyv, 1994).

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista.

TÖRÖK BÁLINT (1925, Budapest): bölcsészdoktor, közíró. 1990 óta rendszeresen publikál számos újságba, folyóiratba (Ring, Új Magyarország, Pesti Hírlap, Pest Megyei Hírlap, Magyar Nemzet, Bécsi Napló, Confessio, Hitel, Új Ember stb.), sajátos műfaja a történelmi publicisztika. 1994: Esterházy-emlékérem.

A KORTÁRS KIADÓ KÖNYVEI

Az első határnyitás. Sopron, 1989. augusztus 19. Az 1999-es konferencia anyaga. 186 o., 1120 Ft

Balázs László: *Öt korsó sör a Golgotában*. Elbeszélések. 260 o., 1300 Ft

Domokos Gábor: *Hajnali történetek*. Elbeszélések. 138 o., 750 Ft

Fábián László: *Madaraskönyv*. Elbeszélések. 160 o., 950 Ft

Fenyves Marcell: *Nyolctilalmas a világ*. Versek. 50 o., 750 Ft

Gróh Gáspár: *Egymásért vagyunk*. Kritikák. 240 o., 1300 Ft

Hajnal V. Csaba: *Egész*. Versek. (Új Látószög sorozat) 64 o., 550 Ft

Molnár Miklós: *Szajré*. Elbeszélések. 240 o., 1300 Ft

Reményi József Tamás (szerk.): *Barbár imák költője, Sziveri János*. Tanulmányok. 240 o., 1500 Ft

Romlás és reménység. Esszék a magyar évszázadokról. 264 o., 2000 Ft

Szörényi László: *Studia Hungarolatina*. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. 186 o., 1260 Ft

Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen*. Mária-levelek, Emlékek. /szerk.: Hafner Zoltán (Phoenix Könyvek) 182 o., 1400 Ft

Tóth Erzsébet: *a lisszaboni járat*. Versek. 80 o., 980 Ft

Varga Imre: *Zen Benedek*. Esszéregény. 160 o., 1200 Ft

A NAP KIADÓ KÖNYVEI

Az *In memoriam* sorozat kötetei

Nemes Nagy Ágnes – Erkölcs és rémület között (Szerk.: Domokos Mátyás–Lengyel Balázs).....	1650 Ft
Mándy Iván – A pálya szélén (Szerk.: Domokos Mátyás–Lengyel Balázs).....	1450 Ft
Tamási Áron – Zeng a magosság (Szerk.: Tamás Menyhért).....	1650 Ft
Füst Milán – Szellemek utcája (Szerk.: Kis Pintér Imre)	1700 Ft
Dsida Jenő – Tükör előtt (Szerk.: Pomogáts Béla)	1700 Ft
Karinthy Frigyes – A humor a teljes igazság (Szerk.: Domokos Mátyás).....	1700 Ft
Radnóti Miklós – Erőltetett menet (Szerk.: Réz Pál)	1950 Ft
Tersánszky Józsi Jenő – Virgonc szavak virgonc királya (Szerk.: Tarján Tamás).....	1950 Ft
Sinka István – Anyám balladát táncol (Szerk.: Medvigy Endre)	1950 Ft
Szabó Lőrinc – Homlokodtól fölfele (Szerk.: Domokos Mátyás).....	1950 Ft
Vas István – Óda az észhez (Réz Pál)	1950 Ft

Az *Emlékezet* sorozat kötetei

Székely János emlékezete – Egyedül	1600 Ft
Baka István emlékezete – Búcsú barátaimtól.....	1600 Ft

A *Reprint* sorozat kötetei

Ballagi Mór: A magyar nyelv teljes szótára	6000 Ft
Szily Kálmán: A magyar nyelvújítás szótára	3700 Ft
Scriptores rerum Hungaricarum (Szerk.: Szentpétery) I–II.....	6000 Ft
Pauler Gyula–Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfői	4900 Ft

AZ ORPHEUSZ KIADÓ KÖNYVEI

Antonin Artaud: *a színház és az istenek*. Válogatott írások.
386 o., 2 200 Ft

„*Veled egy lángban ellobog*”. Modern román költők versei.
Ford.: Zirkuli Péter, 168 o., 898 Ft

Vladimir Holan: *a létezés művészete*. Válogatott versek.
Ford. Vörös István, 108 o., 1400 Ft

Rába György: *Remények és csalódások*. Elbeszélések. 180 o.,
1200 Ft

Tóth Éva: *Az eltaposott pillanat*. Válogatott és új versek.
140 o., 980 Ft

Vasárnapi földrengés. Öt bolgár költő versei. Ford.: Utassy
József. 152 o., 1200 Ft

Lázár Balázs: *Szárny angyal nélkül*. Versek. 86 oldal, 989 Ft

Antal István: *Regény*. 56 o., 1000 Ft

Zakar Edit: *Az ősznek asszonya*. Versek. 100 o., 980 Ft

Viola József: „*Élni*”. Elbeszélések. 100 o., 1200 Ft

L. Simon László: *met AMORF ózis*. Lettrista és konkrét
művek. 140 o., 690 Ft

Pierre Reverdy: *Üvegtócsák*. Válogatott versek. 200 o.,
1400 Ft

Györffy László: *Ezredvég villanófényben*. Publisztikai írá-
sok. 200 o., 1400 Ft

Károlyi Amy: *Látkép visszafele*. Új versek. 120 o., 1200 Ft

Fehér Bence: *Főnixmadár*. Versek. 106 o., 989 Ft

A SZÉPHALOM KIADÓ KÖNYVEI

- Rugási Gyula: *XX. századi freskó. Határ Győző életművéről.*
Tanulmányok. 140 o., 890 Ft
- Kalász Márton: *a rózsafestő. Új versek.* 100 o., 850 Ft
A magyar irodalom évkönyve, 1999 (Szerkeszti Buda Attila).
360 o., 1400 Ft
- Jámborné Balog Tünde: *Medárd lépcsőin.* Elbeszélések.
190 o., 880 Ft
- Jókai Anna: *4447 – Tartozik és követel.* Életműkiadás.
380 o., keménytáblás, 2200 Ft
- Kiss Benedek–Mezey Katalin–Utassy József: *Furcsa világ.*
Gyermekversek Rényi Krisztina illusztrációival. 108 o.,
980 Ft
- Kristóf Attila: *a sátán nyelve.* Regény. 170 o., 890 Ft
- Lakatos Menyhért: *Füstös képek.* Regény. 4. kiadás. 456 o.,
1790 Ft
- Molnár Vilmos: *Az olvasó fizetéséről.* Novellák –
a Kriterionnal közös kiadásban. 150 o., 880 Ft
- Pomogáts Béla: *Változatok az avantgárdra. Esszék, tanulmányok.* Aranyhal-sorozat. 280 o., 1200 Ft
- Röhrig Géza: *Sziget.* Új versek. 200 o., 980 Ft
- Tatay Sándor: *Meglepetéseim könyve – Lődörgések kora.* Két
őnéletrajzi regény. 377 o., 1690 Ft
- Várkonyi Nándor: *Varázstudomány II. – a rejtett ember.*
a kultúrtörténeti mű második kötete. 560 old., vászon-
kötésben, védőborítóban. 3500 Ft

MAGYAR SZEMLE

Megrendelem a folyóiratot példányban.

egy évre postaköltséggel együtt	1728 Ft;	külföldön 75\$
fél évre postaköltséggel együtt	864 Ft;	külföldön 38\$

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név:

Cím:.....

Dátum:.....

Aláírás:

Kérjük, vágja ki és borítékban adja föl a szerkesztőség postafiókcímére. Postafordultával csekket küldünk. A hiányzó, régebbi számokat beszerezheti a szerkesztőségben.

Előfizethet banki átutalással vagy drótpostán is.

Cím: Blahó Erika szerkesztőségi titkár, Magyar Szemle, Telefon/fax 311 6477. Postacím: Budapest 1399, Postafiók 701/216. Drótposta: msza@mail. datanet. hu.
Bankszámla: 11707024-20332033.

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:

1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477

Kiadja:

a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:

Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.

Kiskunlacháza

Felelős vezető:

TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a

Hírlap-előfizetési és Elektronikus

Posta Igazgatóság.

Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:

egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:

MNB 11707024-20332033

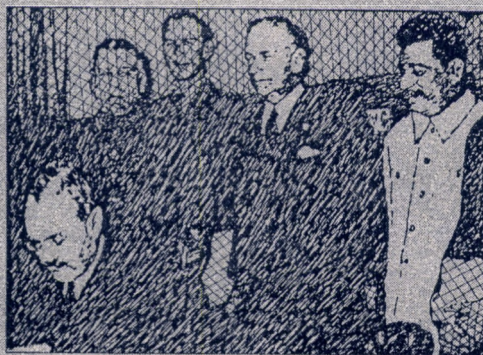
vagy

levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75\$, fél évre 38\$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBI
HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK
BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai
aluljáró; Flórián üzletközpont; Bé-
csi út 122-124.; Déli pályaudvar,
lapüzlet; Kosztolányi tér; Buka-
rest Étterem, lapüzlet; Újpest, Ár-
pád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó
utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró,
lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó
u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi
udvar; Nyugati téri lapüzlet; Já-
szai Mari téri aluljáró; Erzsébet
krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüz-
let; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-
Zsilinszky u. 76., közlönypolt;
Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet;
Móricz Zsigmond körtér, 6-os vil-
lamos végállomása; 114. postahiva-
tal; Moszkva tér, Gomba; Örs ve-
zér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ
KÖNYVESBOLTOK BUDAPE-
STEN: ATLANTISZ KÖNYVSZI-
GET (V., Piarista köz 1.); BENCÉS
KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek te-
re 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., And-
rássy út 45.); LITEA KÖNYVES-
BOLT (I., Hess András tér 4.);
CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT
(II. Margit krt. 7.); PONT KÖNY-
VESBOLT (V., Mérleg u. 6.); OSI-
RIS KÖNYVESBOLT (V., Veres
Pálné u. 4-6.) MAGYAR RÁDIÓ,
PAGODA; VINCE KÖNYVES-
BOLT (I., Krisztina krt. 24.); a BA-
LASSI KIADÓ könyvesboltjában
(II., Margit u. 1.) korábbi száma-
ink is kaphatók.

HERCZEGH GÉZA
A SZARAJEVÓI
MERÉNYLETTŐL
A POTSDAMI
KONFERENCIÁIG

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

Második kiadás. Ára 1960 forint, lapunk előfizetőinek
a szerkesztőségben 1500 forint.

De hát ki volt ez a Koszorús Ferenc? 1899-ben született Debrecenben. Apja katonatiszt, édesanyja református paplány. a debreceni református kollégiumban tanult, érettségét a budapesti Szent László Gimnáziumban tett. Ludovikát, majd Vezérkari Akadémiát végzett. 1941-ben a Gyorshadtest hadműveleti osztályának vezetőjeként került az orosz frontra. E hadtest vezérkari főnökétől, Zsedényi Zoltántól tudjuk, hogy Koszorús a törzs térképe elé állva gyakran hasonlított össze a pár centiméteres náci előrehaladást a Vlagyivosztokig terjedő másfél méterrel. Így hát nem csoda, hogy 1944-ben kötelességének érezte, hogy megállítsa a német barbarizmust. Pedig akciója nem volt veszélytelen. a művelet ugyan sikerült, de neve feketelistára került. Ezért beköltözött a hadsereg-parancsnokságra. Néhány héttel később kinevezték a hadtest parancsnokává, s kiküldték a frontra. Ott biztonságban volt! Szeptemberben epeömlést kapott, és kórházba került. Amikor a budai tiszti kórházból a Gestapo elhurcolta a legendás hírű Kálló esperest, akkor őt is keresték, de szerencséjére nem volt a kórtermében. Ezután a Dunántúlon bujkált, majd egy hadikórházzal Ausztriába telepítették. Betegen került amerikai fogságba. 1951-ben vándorolt ki Amerikába, ahol geodétaként kereste kenyerét, s közben hadtörténeti és katonai tanulmányokat írt. 1974. március 8-án halt meg. A budapesti dohány utcában tábla őrzi emlékét.

TÖRÖK BALINT

9 771216 623000